TIGHT BINDING BOOK

TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY
TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY

UNIVERSAL
LIBRARY
OU_192404
UNIVERSAL
LIBRARY

लेखक

बॅ. सावरकर

सावरकर साहित्य

भाग ४ था

किंमत १२ आणे

—मुद्रक व प्रकाशक—

किर्लोस्कर प्रेस, किर्लोस्करवाडी.

या पुस्तकाचे सर्व हक्क प्रकाशकांच्या
स्वाधीन

प्रस्तावना

धर्मभोळेपणा आणि पोथीनिष्ठा यांची पकड पंडित म्हणवून घेणाऱ्या पुरुषांच्या मनावरहि जबरदस्त बसलेली दिसते; मग ज्यांना शिक्षणाचा लाभ फारसा होऊं शकत नाहीं आणि ज्यांना बाहेरच्या जगाची ओळखहि क्वचितच होते, अशा आपल्या गृहबद्ध महिलांच्या मनांत धर्मभोळेपणा आणि परंपरागत आचारावरील श्रद्धा हीं दृढमूल झालीं असल्यास नवल कसलें? त्यांनीं अंगिकारलेलीं व्रतें आणि धार्मिक छापांचे कित्येक आचार 'इहपरलोकीं सुख देणारे' म्हणूनच अंगिकारलेले असतात. पोथींतच तसें सांगितलेलें असतें आणि पोथीं-तलीं वचनें विवेकाच्या कसोटीवर पारखून घेण्याची कल्पनाहि त्यांच्या मनाला शिवत नाहीं.

पण हे रूढ धर्माचार विचारी दृष्टीला नुसते वेडेपणाचेच दिसत नाहींत, तर ते उपद्रवकारक असल्याचेंहि दिसून येतें. परलोकीं सुख-प्राप्तीची आशा त्यांच्यापासून किती असेल, तें कोणालाच माहीत नाहीं. पण इहलोकीं क्लेश देण्याचें कार्य मात्र हे आचार हमखास करतात. अपराध नसतांना आणि स्वतःच्या हातानें स्वतःलाच दंडणारे हे व्रतविधि पाहून विचारी मनाला विस्मय व खेद वाटल्या-वांचून राहाणार नाहीं.

व्यक्तीच्या स्वास्थ्याबरोबरच समाजाचें हितहि साधणारीं व्रतें आतां कोणतीं व कशीं स्वीकारावीं याबद्दल दे. भ. सावरकरमहा-शयांचे विचार आमच्या वाचक बंधु-भगिनींना मार्गदर्शक तर होती-लच, पण मनोरंजकहि वाटतील असा विश्वास वाटतो आणि सावरकर-साहित्याच्या पूर्वीच्या भागांप्रमाणेंच या भागाचें स्वागतहि वाचक आस्थेनें करतील, अशी मी आशा करतों.

शं. वा. किर्लोस्कर

अनुक्रमणिका

अनुकाकू	....	१
चातुर्मास्य	....	२०
ललनांच्या लावण्याचे हानिलाभ	....	२९
व्रतविधि आणि विवेक (पूर्वार्ध)	....	५०
व्रतविधि आणि विवेक (उत्तरार्ध)	....	७१
मनुस्मृतींतील महिला – लेखांक १	....	९४
,, ,, ,, २	....	१०७
,, ,, ,, ३	....	१२२
,, ,, ,, ४	....	१३४

अनुकाकू

"काकू ! आलास का अेकदांचा शाळेंतून ? शाळेंतलीं मुलं मघांच घरोघर जाअून जुनींपुराणीं देखील झालीं नी तूं आतां घरास पोंचलास काय रे ? दहाला शाळा सुटायची नी तुला दहा पावलांवर घरीं यायला अकरा वाजायचे ! थांब मेल्या, हें अुचटणं तर बघ कसं लाल करून ठेवलं आहे · डाग देतें थांब, ये असा ! हं हं हं, चुलीपाशीं · अरे चल ! हट् मागं, घटिंगण मेला ! पाय धुतल्यावांचून माझ्या सैंपाकघरांत पाअूल टाकतां कामा नये ! जोडा घालूनच आंत आला नाहींस हेच अुपकार !"

"कोणाचं अडलं होतं पाअूल टाकायला !" काळू ही: ही: ही: हंसत आअीला म्हणाला, 'तूंच म्हणालीस ये आंत डाग देतें, म्हणून आलों ! पण काकू, आज तापलेलं अुचटणं नाहीं अं– आज

पहिल्यानं चाकोलेटची पेटी काढ कुठं आहे ती! गेल्या महिन्या-पर्यंत माझा मराठी चवथींत चवतिसावा क्रमांक असे, म्हणून हिणवीत होतीस नं ?"

"मग आज कोणचा असा पराक्रम करून आला आहेस काळू ? गेल्या महिन्यांत तुझा क्रमांक चवतिसाचा तेतीस तरी झाला का ? अेक क्रमांक जरी वर गेला असला नं, तरी चाकोलेट देअीन बरं काळू !"

"तर मग अैक ! आज आमचे नवे क्रमांक लागले, त्यांत माझा अठरावा क्रमांक आला !"

"काय म्हणतोस ? काळू, खोटं ठरलं तर थोबाड फोडीन अं !"

"शपथ ! काकू ! माझा खरोखरच अठरावा क्रमांक आला आज वर्गांत !"

"भले वीर ! आमच्या काळूची बुद्धि वाअीट नाहींच मुळीं ! पण अुनाड नी आचरट ! या महिन्यांत अभ्यास केलास तर बघ अेकदम सोळा क्रमांक वर चढलास नं ! ही घे, चाकोलेटची भरलेली पेटीच घे हो बाळ ! बघ, पेटी दिली नं ? जर तूं पुढच्या महिन्यांत आणखी सोळा क्रमांक वर गेलास नं, तर अशा दोन पेट्या देअीन मी तुला ! अभ्यास केलास कीं क्रमांक वर गेलाच पाहिजे बरं तुझ्या-सारख्या बुद्धिवान् मुलाचा !"

"अग काकू, अभ्यास कशाला हवा ?" चाकोलेटांची पेटी घेअून सैंपाकघरांतून मधल्या घरांत सुरक्षित अंतरावर गेलेल्या नी चाकोलेटांचा बोकणा तोंडांत कोंबलेल्या काळूनें अडखळत बोलण्यास आरंभ केला, "अभ्यासच ग कशाला हवा ? माझ्या वर्गांत चौति-साव्या क्रमांकावरून मी जो आज अेकदम सोळा क्रमांक वर चढून आलों, तो अभ्यास न करतांसुद्धां वर आलों– हीच तर खुबी ! बघतेस काय अशी काकू ? शपथ ! अभ्यास मीं मुळींच केला नाहीं.

अग, तें असं झालं— सांगतों अं—" चाकोलेटांचा आणखी अेक बोकणा भरून काळू अेक पाय मधून मधून वेळीत नी शांतपणें हंसत हंसत सांगूं लागला, "अग, माझ्या वर्गांत चौतीस मुलं नव्हतीं का ? तेव्हां मी चौतिसावा नव्हतों का ? आतां आज काय झालं, कीं आमच्या शाळेच्या अुलट पक्षाची ती दांडेकर शाळा आहे न ? त्यांनीं पुष्कळ पालकांना आमच्या शाळेविरुद्ध मथविलं. आणि त्यामुळं आज आमच्या वर्गांतील पंधरा सोळा खालचीं मुलं आमची शाळा सोडून या महिन्यापासून दांडेकरांच्या शाळेंत निघून गेलीं. अुरलीं अठरा. तेव्हां मास्तर म्हणाले— मिळून रांगेनं बसा नी नवे क्रमांक मोजा ! तेव्हां मी नुसता सरकलों नी अठरावा आलों ! असाच आणखी अेखादा लग्गा लागला तर पहिलाहि येअीन हो काकू ! अभ्यासच ग कशाला हवा त्याला ?"

अितक्यांत ताडदिशीं अेक लाटणें काळू होता तिथें येऊन आदळलें. पण अनुभवानें तें तिथें काकूकडून फेकलें जाणार हें आगाअूच ओळखून झटकन् मागें पळून जाण्यासाठीं सज्ज असलेल्या काळूनें अेक मागं अुडी घेतली, पुन्हा झेंप घालून तें लाटणें अुचललें नी हटत हटत जोडे-वहाणा ओटीवर ठेवीत तिथपर्यंत तो खिदळत आला ! त्याचा पाठलाग करीत काकूबाअीहि पुढेंपुढें घुसल्या. पण काळू जोडे-वहाणा होत्या तिथें जातो हें पहातांच त्यांचें सारें अवसान खचून रागावण्याच्या ठायीं त्या काकुळती येऊन म्हणूं लागल्या, "अरे, जोडे ! शिवशील मेल्या माझं तें सोळयांतलं लाटणं घेऊन ! दे रे बाबा तें अिकडे अेकदांचं ! नाहीं, नाहीं, नाहीं मारणार पुन्हा फेंकून ! अरे शिवशील ! त्या वहाणा ! अरे—! "

"मग नाहीं ना मारणार ? नाहीं ना ?"

त्याचें हें करारपत्र नक्की होतें आहे तोंच अेक टपाली आवाज दाराकडून त्यांच्या कानांवर आला— 'विष्णुपंत देवधर !' मागोमाग अेक पाकीट भिरदिशीं दारांत पडलें.

" बाबांचं आलं आहे पत्र ! फोडूं काय ग काकू मीच ?" आअीला तोंडानें असें पुरतें विचारून संपलें नाहीं तोंच काळूच्या हातांनीं तें पत्र फोडलेंहि होतें !

" फोडलंस अेकदांचं पाकीट ! पण वाचतां येतंय् का अेक अक्षर तरी ?"

" काय समजली आहेस तूं काकू ? आतां मराठी चवथींतला अठरावा क्रमांक आहे माझा ! वा, अक्षर पण स्वच्छ बाळबोध ! हात्येच्या ! हं, अैक, वाचतों."

कांहीं अडखळत पण अेकंदरींत स्पष्ट अर्थ कळेल असें काळूनें वाचलेंहि तें पत्र. दहापांचच ओळी होत्या त्या– पण त्या अैकतांच अनुकाकू थंडगार होअून अुभ्या राहिल्या ! त्या पत्राचा सारांश त्यांच्या लक्षांत ठसठशीतपणें आला; तो हा कीं, ब्रम्हावर्ताकडे विष्णुपंत देवधरांच्या चुलत आजोबांच्या कुटुंबापैकीं अेक वृद्ध गृहस्थ, 'दशांत'ला कोणी अेक आप्त, वारला असून त्याला तो चवथा दिवस होता ! अर्थात् चुलत आजेसासऱ्याच्या शाखेकडचें तें सुतक अनुकाकूंनाहि आलेंच होतें ! त्या बातमीनें थोडा वेळ सुन्न होअून अनुकाकू अुभ्या होत्या तोंच काळू तें पत्र गाद्यांच्या ढिगावरच्या फळीवर ठेवण्यासाठीं अुडी मारून त्या गाद्यांच्या ढिगावर चढला ! त्या धक्क्यासरशीं अनुकाकू विंचू डसावा तशा अकस्मात् किंचाळल्या,

" अरे काळ्या, काळ्या, सुतक न मेल्या ! अुतर झालीं ! कालविला ग बाअी विटाळ ह्या कारट्यानं !"

काळू देखील त्या किंचाळण्यानें थोडा दबला, बाजूस झाला. तोंच विष्णुपंतहि बाहेरून घरीं आले. " काय, झालं काय ?" म्हणून आपल्या पत्नीस विचारतांच अनुकाकूंनीं त्या आपल्या पतीकडे जळफळत पाहून बातमी दिली,

"व्हायचं काय ! ते असतात न कोणीसे आपल्या चुलत आजोबांचे भाअीबंद तिकडे ब्रम्हावर्तास ? कधीं तुमच्या वा माझ्या जन्मांत तोंडदेखील पाहिलीं नाहींत अेकमेकांचीं ! त्यांचं कोणीसं मेलं आहे ! बरं, मेलं तर मेलं, नवव्या दिवशीं तरी कळवायचं नं कीं स्नान केलं नी सुतक फिटलं ! पण अुभ्या जन्मांत ज्यांना अेकसुद्धां पत्र टाकायची घाअी कधीं होत नाहीं, त्यांना मरतांना मात्र सगळ्या भाअूबंदांना सात पिढ्यांची ओळख काढकाढून सुतकाचं पत्र टाकायची अगदीं लगिनघाअी होते. आजचा चवथा दिवस सुतकाचा ! तोंच पत्र हातांत ! सहा दिवस आतां असं रखडत कुडकुडत पडायचं ! साधा मेल्यांनो काय गेल्या जन्माचं वैर होतं तें ! अगबाअी, चुलीवरची डाळ करपूं लागली ! अुतरायची तरी कुणीं ती आतां ? भिकी पण अजून येअीना शाळेंतून !"

अनुकाकू अशा जळफळत ठिकच्या ठिकाणीं अुभ्या होत्या तोंवर विष्णुपंत तें पत्र सावकाशपणें वाचीत होते, कांहीं आठवीत होते. त्यांनीं त्यांच्या स्वतःच्या सख्ख्या आजोबानांहि पाहिलें नव्हतें. चुलत आजोबांच्या ब्रम्हावर्ताच्या शाखेचें नांवच काय जें त्यांना ठाअूक होतें त्यापेक्षां कांहींअेक, ओळख नव्हती. कांहीं वर्षांपूर्वीं असेंच अेकदां कुणी तिकडे वारलें होतें तेव्हां अेकदां सुतक आलें होतें. कुणी मेलें कीं जें कोणाचें पिढींत अेकाददुसरें पत्र येअील तेवढाच काय तो त्या दोन कुलशाखांतील भाअूबंदपणाच पत्रव्यवहार !

अनुकाकू ही अेक देवलसी सोंवळ्या ओंवळ्याची आवड नी विटाळचंडाळाचा तिटकारा असलेली सुशील बाअी होती.। जितकी प्रेमळ तितकीच तापट. विष्णुपंत त्या आपल्या बायकोच्या लहरीलहरीनेंच घरांतले व्यवहार ठेवीत. त्यांचें सोंवळेंओंवळें फार कडकहि नसे, अगदींच सुटलेलेंहि नव्हतें. त्यांच्या त्या पत्नीला—अनुकाकूला —अलीकडे ताप येत असे, त्यामुळें त्या जास्तच

चिडचिडया झाल्या होत्या. पण घरांत मोलकरीण अित्यादि ठेवण्याची शक्तीहि त्या कुटुंबास नसल्यानें नी अनुकाकूच्या सोंवळयालाहि तें परवडणारें नसल्यामुळें त्या घरचें सारें काम स्वत:च करीत. आणि त्यामुळें त्यांचा ताप अधिकच रेंगाळून प्रकृति खालावत चालली होती. हें सुतकाचें विघ्न येतांच नेसलेल्या सोंवळयासुद्धां जिकडे तिकडे त्यांना विटाळच विटाळ दिसूं लागून त्या भांबावल्यासारख्या झाल्या. चुलीवरची डाळ जों जों करपत चालली तों तों त्यांची बारा वर्षांची मुलगी भिकी शाळेंतून येण्यास किती अुशीर करते याचा त्यांना अनावर राग येअूं लागला.

शेवटीं अेकदांची भिकी आली. भुकेलेली, नेहमींप्रमाणें येतांच दप्तर फेंकून लडिवाळपणें कुरकुरतच आअीजवळ गेली, 'काकू खायला दे न आधीं कांहीं!' तोंच वसकन् तिच्या अंगावर अनुकाकू आल्या, 'अग शिवशील! शीवशील! भिके! खा मेल्यांनो मलाच अेकदांचं. हट् मागं, मी सुतकी आहें!'

बिचारी भिकी मागें हटत, हा सुतकाचा विटाळ म्हणजे काय अरिष्ट आहे काय कीं, अशी घाबरून पाहूं लागली. ती मुलगी असल्यामुळें तिला सुतक नसतें, स्वत: आंघोळून आतां तिनेंच काय येअील तसा सैंपाक करायचा नी सहा दिवस सुतक फिटेतों सारा पाणी-झाडलोटीसुद्धां संसार चालवावयाचा ही गोष्ट अनुकाकूंनीं समजावून देतांच जड पावलांनीं तें बारा वर्षांचें लेंकरूं चुपचाप कामाला लागलें. अनुकाकू एका दूरच्या कोंपऱ्यांत राहून भिकीला आज्ञेमागून आज्ञा सोडीत नी दर पळादोंपळामागें 'अग शिवशील!' म्हणून ओरडत काम करवीत बसल्या.

प्रत्येक पावलाच्या विटाळाचें, पदार्थाच्या विटाळाचें धर्मशास्त्र स्वतंत्र– सामान्य तत्त्व, नियम असा नाहीं. गव्हाला विटाळ नाहीं, ते निवडायचे, पण कणकीला विटाळ, ती शिवायची नाहीं; नदीला विटाळ नाहीं, विहिरीला विटाळ; विहिरींतल्या बेडकांचा, माशांचा

पाणी लाटतांना माळरहाटगाडग्यावर बसल्या अुडत्या कावळ्याचा विटाळ नाहीं, माणसांचा विटाळ; कोऱ्या कपड्यांना विटाळ नाहीं, धुवटांना विटाळ; तेल खायचें, तूप नाहीं; गोमूत्र प्यायचें, गोदुग्ध नाहीं; अुपरण्याची फेट्यासारखी टापशी बांधायची, फेटा व पागोटें घालणें नाहीं; कोरड्या भुअीवर सैंपाकघरांत पाय पडला तरी विटाळ नाहीं, ओल्या भुअीवर पाय पडतां कामा नाहीं; — असे पोथींतले नी पोथीबाहेरचे अनुकाकूंना रूढि म्हणून सासर माहेरीं पाठ असलेले धर्मशास्त्राचे असंख्य नियम पावलोपावलीं मोडतांना नी पाळतांना बिचाऱ्या लहानग्या भिकीला जीव नकोसा झाला ! तिला सुतक नव्हतें तरी काळूला होतें !

काळू हा अेक अुपजत सुधारक होता. सहजगत्या हंसत हंसत भिकीला थापटी मारून जाअी— काकूची दृष्टि चुकवून ! पण दिवसांतून चारपांच वेळां तरी काकूच्या दृष्टीस भिकी सुतकाच्या विटाळलेल्या पदार्थांना वा सुतकी काळू भिकीला गमतीनें शिवतांना दिसेच, कीं अनुकाकूंच्या शिव्याशापांच्या वर्षावांत बिचाऱ्या भिकीला पहिल्यानें तापावें लागून मग थंड पाण्यांत सचैल आंघोळून कुडकुडावें लागे ! ते दिवस कडाक्याच्या थंडीचे ! पण अनुकाकूच्या सुतकशास्त्राचें विधान स्पष्ट होतें. थंड पाण्याच्या स्नानानेंच काय तो विटाळ जाअू शकतो— अुष्ण पाण्यानें नाहीं ! भिकी अवघी बारा वर्षांची शाळकरी पोर ! ती सैंपाक ती काय करणार, मोठीं भांडी काय अुचलणार, सोंवळ्यांतलें पाणी तें काय भरणार ? पण कच्चेंपक्कें कांहींतरी शिजवून त्या कुटुंबाचा संसार तिलाच चालवावा लागला. काळूची मात्र चैन होती. अनुकाकूंना तो भंडावून सोडी. गाद्यांच्या ढिगावर मधां काळू चढला होता; अनुकाकूंनीं शास्त्रार्थ सांगितला कीं, ‘ भिके, गाद्या कांहीं धूत नसतात, त्यावर गोमूत्र शिंपडलें कीं झालें; पण त्यांच्यांतल्या चादरी तेवढ्या धुवायला काढ. ’ काळूचें मत कीं, धुवायच्या तर गाद्याहि धू, नाहींतर चादरीवरहि गोमूत्र

शिपडलें कीं विटाळ गेला पाहिजे ! अनूकाकूंनीं तें मत विचारांत न घेतां गाद्यांवर गोमूत्र शिपडणेंच पुरें असें ठरवून त्या शुद्ध केल्या. हें पाहून, काळू अेका हातांत गोमूत्र घेऊन गाद्यांच्या ढिगावर जाअून पुनःपुन्हा नाचे ! अनूकाकू ओरडत धांवल्या कीं, हातांतील गोमूत्र शिपडून म्हणे, 'बघ, गेला त्यांचा विटाळ ! अगदीं तुझं शास्त्र पाळतों बरं !' अशा वेळीं मात्र काळूला दोनचार चापट्या खाव्या लागत. तेव्हां कोणच्या तरी पोथींत सुतकामध्यें चापट्या मारूं नयेत असाहि नियम लिहिला असता तर त्यांत कांहींतरी अर्थ असता असें काळूला वाटल्यावांचून रहात नसे.

सुतकामध्यें साखर खाअूं नये हा नियम मात्र अनुकाकूंनीं अेका प्रकरणापुरता कलिवर्ज्यांत काढला होता. त्या म्हणत, चहांत साखर खायला हरकत नाहीं; नुसती साखर खाअूं नये. काळूचें मत अर्थातच असें पडे कीं, दोन्ही प्रकरणीं साखर खावी किंवा खाअूं तरी नये. अनुकाकू आपल्या तत्त्वाप्रमाणें सुतकांत चहा पीत. काळू आपल्या तत्त्वाप्रमाणें चहाच्या वेळीं अुघडपणें काकूसमोर, नी नुसती साखर गुपचूपपणें काकूच्या आड भिकीला पाणी भरण्यास सहाय्य देअून त्याचें मूल्य म्हणून घेअी नी खाअी.

विष्णुपंत अेक शांत स्वभावाचे, आपल्या बाहेरच्या कामांत गढलेले, नी घर अनुकाकूच्या हातीं देअून टाकलेलें बापडें माणूस. ते अनुकाकूंच्या तत्त्वांप्रमाणें अनुकाकूस वागूं देत, भिकीच्या तत्त्वां-प्रमाणें भिकीला, काळूच्या तत्त्वांप्रमाणें काळूला. आपण स्वतः घरीं अनुकाकूंच्या कलाप्रमाणें नी बाहेर त्यांचे मित्र डॉ. पुरंदरे यांच्या कलाप्रमाणें वागत.

त्याच डॉ. पुरंदऱ्यांकडे आज विष्णुपंतांना जाणें अवश्यहि झालें. तीं थंड पाण्याचीं स्नानें, ती झाडलोट, पाटपाणीं, चूलपोतेरें नी दोन सांजा सैंपाक ही सारी खटपट त्या बारा वर्षांच्या भिकीला न झेंप-ल्यामुळें तिला तिसऱ्या दिवशीं ताप भरला. अिकडे अनुकाकूंच्या

“म्हणूनच मी शिवूं देणार नाहीं.” अनुकाकू म्हणाल्या.

अंगीं तर आधींच मुरलेला. त्यांत चटअीवर थंडीत निजणें, गार पाण्यानें आंघोळणें, भिकीचें कच्चेंपक्कें जेवण खाणें, पथ्य तें सोडून जें कुपथ्य तोच सुतकांतला धर्म ! त्यापायीं अनुकाकूंचा तापहि बळावला ! अंगाला सारखी ठणक. पण सुतकांत गादी न घेतां चटअीवर पडून दिवसरात्र कण्हत राहिल्या. घरांत ही दुर्दशा पाहून कामकाज संपल्यावर तिसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं विष्णुपंत नोकरीवर आले तेव्हांपासून त्यांच्या ओळखीचे नी विश्वासाचे जे अेकच गृहस्थ होते त्या डॉ. पुरंदऱ्यांकडे कांहीं औषध मागावयास नी थोड्या गप्पाहि छाटावयास गेले. सुतकापायीं घरीं किती अडचण आली आहे तें विष्णुपंतांनीं सांगितल्यावर डॉ. पुरंदरे तिथें बसलेल्या आपल्या दोघां स्नेह्यांकडे वळून म्हणाले,

‘ पाहिलंत ना ? ही सुतकाची आजची रूढि किती अर्थशून्य नी त्रासदायक झालेली आहे ती ? काय गोपूशास्त्री, सुतकांत साखर खाअूं नये, गादीवर निजूं नये, घराबाहेर पडूं नये, थंडी असो नसो गार पाण्यानंच अंघोळावं, व कपड्यांचे ढीग स्वच्छ असले तरी बोट लागलं म्हणून धुवावे आणि एका मनुष्याचा जीव गेला म्हणून दहा जिवंत माणसांना जीव नकोसा करावा, हा काय धर्म म्हणावयाचा ? ज्या रूढीच्या योगें लवलेश सामाजिक असा लाभ न होतां मनुष्यमात्रास निष्कारण त्रासच त्रास होतो, तो अधर्म होय ! — ही सुतकाची रूढि त्यापैकींच अेक अगदीं बुद्धिशून्य भाबडटपणाची आहे.’

गोपूशास्त्री अुपहासले, ‘ तर तुमचं म्हणणं काय कीं, आपले प्रिय मनुष्य मेलं म्हणजे दुःखी नातलगांनीं बासुंदी, दूध, जिलब्या लाडू, पेढे यथेच्छ खातपीत गाद्यागिरद्यांवर लोळावं ? अहो, ज्याचा कोणी प्रियजन मरतो त्याला साखरच सोमलासारखी लागते, हंसूं येतच नाहीं, सुखोपभोग विषवत् होतात ! ह्यालाच आम्हीं माणुसकी वा मनुष्यधर्म म्हणतों ! तिलाच सुतकाची रूढि म्हणतात, शास्त्र म्हणतात !’

डॉ. पुरंदरे हंसले, 'अहो अिथंच तर मेख आहे. दुःख मानण्याचं शास्त्र– दुःख मानण्याची रूढि, या बोन परस्पर विरुद्ध शब्दांतच सुतकाच्या आजच्या ढोंगधत्तुऱ्याचं तुम्हीं, मला केव्हांहि करतां आलं नसतं असं, विडंबन केलं आहांत!'

'डॉ. पुरंदऱ्यांच्या म्हणण्याचा प्रत्यक्ष पुरावा हवा असल्यास आमच्या राणीमहाशय नी युवराज काळू यांचीच साक्ष काढा! सुतक आल्याचं पत्र येतांच माझ्या पत्नीच्या डोळयांत टच्कन् पाणी आलं– पण तें माझ्या चुलत आजोबांच्या शाखेंतील अेक म्हातारे गोत्रज मेले म्हणून दुःखानं नव्हे!– तर ते मेल्याचं पत्र नवव्या दिवशीं आमच्या हातीं पडेल अशा बेतानं न टाकतां आम्हांस सहा दिवस सुतकांत खितपत पडावं लागेल अितक्या लवकर त्यांनीं टाकलं या रागानं फणफणल्यामुळं! 'काय गेल्या जन्मीचं वैर होतं तें साधा मेल्यांनो!' हाच आमच्या तापट राणीमहाशयांचा सुतकाची बातमी कळतांना टाकलेला पहिला दुःखाचा सुस्कारा! रूढि झालेलं दुःख म्हणजेच दुःखाचा मिथ्याचार! लवलेश दुःख नसतांना माझी बायको स्वतः आणि लेंकरू तापानं आजारी पडण्याइतकी जी सुतकाची दगदग अगदीं मनोभावानं करते आहे ती केवळ सुतकांत तसं करणं हें 'शास्त्र' आहे म्हणून!' विष्णुपंतांनींहि स्वतःचा अनुभव सांगितला.

'पुन्हा असं पहा–' डॉ. पुरंदरे शांतस्वरें म्हणाले, 'अगदीं सख्खी आअी वा बाप वारला तर त्याचं दुःख जसं मुलांना तसंच मुलींनाहि होतं. पण मुलींना, पोटच्या मुलींना सुतक नसतं! आओ वारली तरी मुलींना साखर खायला, गाद्यांवर निजायला धर्माची आडकाठी नाहीं; त्यांच्या कपडयांना विटाळ नाहीं; पण पोटच्या मुलीपेक्षां त्या मृत स्त्रीचं दुःख ज्यांना शतपटीनं कमीच वाटणार त्या चुलतचुलत दीर-जावा प्रभृतींना सुतक कडकपणानं पाळावं लागतं! अुलटपक्षीं ज्याच्याशीं जन्मभर द्वेष, असाहि भाअूबंद मेला

कीं त्याचं मला सुतक; पण माझा अेखादा जिवलग मित्र वा मैत्रीण वारली आणि तिच्या दुःखानं मला जरी जीवनहि नीरस वाटण्याइतकं असह्य दुःख होत असलं, तरी मला त्याचं सुतक नसतं! तेव्हां दुःख होतं म्हणून माणसं शास्त्रोक्त सुतक पाळतात किंवा आजची सुतकाची पद्धत नी त्याची ती विटाळवेडाच्या ब्यादीची सांथ यांचं समर्थन माणुसकीच्या समवेदनेनं होअूं शकतं ही क्लृप्ति, ह्या दोन्हीहि गोष्टी अगदीं लटक्या पडतात.

'बरं, मृत व्यक्तीच्या वियोगानं हळहळून खरोखरच ज्यांना शोक धायधाय रडवीत आहे, विव्हळवीत आहे, त्यांना देखील दहा दिवस ह्या सुतकापायीं आज आम्ही बळेंबळें हाल आपेष्टा भोगणं जें भाग पाडतों—तो तरी धर्म म्हणतां येअील का? तो निव्वळ निर्दयपणा होतो. आरोग्यशास्त्राच्या दृष्टीनं तर अशा शोकविव्हल कुटुंबांतील माणसांची मानसिक व्यथा बरी करावयासाठीं आणि तिच्या पायीं त्यांची शरीरप्रकृति ढांसळून तेहि रोगांना बळी पडूं नयेत म्हणून त्यांना धीर देऊन सत्वस्थ सुग्रास अन्न बळेंबळें जेवावयास वेळच्या वेळीं हवं. थंडी–ऊनापासून बचाव होअील असे कपडे, असं स्नान, बाहेर हिंडणं, फिरणं हेच अुपचार समजून पाडून पाडून करावयास हवे. मायेच्या माणसांनीं त्यांस पोटाशीं घेअून, पाठीवर हात फिरवून, आपल्या घरीं आदरानं नी ममतेनं शेजारीं बसवून, त्यांना कांहीं विरंगुळा पाडला पाहिजे. पण दुःखानं त्यांचीं मनं विव्हळ नी घायाळ जेव्हां झालेलीं असतात तेव्हांच सुतकानं आपण त्यांचीं शरीरंहि विव्हळ नी घायाळ करून सोडतों! अेखाद्या महारोग्यासारखं 'विटाळ विटाळ' म्हणून हडहड करीत कोणी त्यांना शिवणार नाहीं, चटअीवर निजणं, रूक्ष नी वेळीं अवेळीं कोणी दुसरा काय घालील तें खाणं, कामधंदा बंद, घराबाहेर पडण्याची चोरी! जी ती वस्तु मागून घेणं, ताटकळत दिवस रात्र पडणं, ह्या आजकालच्या सुतकाच्या बाष्कळ नी अगदीं अर्थशून्य रूढीमुळं मन नी

शरीर ह्या दोहोंनाहि मनाच्या दुःखाच्या भरीस सुतकाचा कठोर त्रासहि सोसावा लागून अधिकच उदास, भयाण, कंटाळवाणं वाटूं लागतं. रोगापायीं अेकजण मेलं नी सुतकापायीं दोनदोन तीनतीन जणांची प्रकृति बिघडून ते आजारी पडले अशीं कुटुंबं मी अनेकदां पाहतों. तेव्हां प्रियजन मेल्यामुळं जें कुटुंब खरोखरीच दुःखशोकानं विव्हळलं आहे त्यांतील लहान लेंकरापासून थोरापर्यंत सुतकाच्या त्रासानं नसती आबाळ नी विटाळापायीं हडहड करणं अगदीं निर्दय-पणाचं नी त्यांच्या आरोग्यास घातक आहे; म्हणून सुतकाची चाल टाकाअू. आणि ज्यांना मृताचं मुळीं दुःखच नसतं यांच्याकडून दुःखाचं नुसतं ढोंग करविणं हा तर निर्भेळ मिथ्याचार; म्हणून सुतक त्या प्रकरणींहि टाकाअू ! अहो, धडधडीत भाड्याचीं माणसं आणून प्रेतापुढं पैशापासरीसारखे दर ठरवून रडत ओरडत, छाती पिटीत जाण्याच्या ज्या चाली आहेत, त्या तशा सुतकधर्मास बाष्कळ म्हणूं नये तर म्हणावं तरी काय ? ‘ मोलें घातलें रडाया, नाहीं असूं आणि माया ’ अशी ही चाल आजहि शेंकडों लोकांत अगदीं तुमच्याअिकड-च्या विटाळवेड्या सुतकी चालीसारखीच ‘धर्म’ म्हणून अक्षरशः पाळली जात आहे ! सुतकांत जी विटाळाची सांथ घरींदारीं आप-णास पछाडते– तो तर अेक निव्वळ भ्रमिष्टपणाच नव्हे काय ?’

‘ काय ? डॉक्टर ! आतां मात्र तुम्ही पुरते वहावत चालले अहां अं ! ’ तिथें बसलेले अेक समाजशास्त्रज्ञ बी. अे. (ऑनर्स) आश्चर्यून मध्येंच म्हणाले, ‘अहो, युरोपांतील साहेब लोकदेखील आमच्या सुतकांतील विटाळ मानण्याच्या आचारास आजकाल प्रशं-सीत आहेत ! मृत्यु घडतो त्या कुटुंबांत नी घरांत जें बिघडलेलं वातावरण असतं त्याचा संपर्क समाजांत फैलावूं नये यास्तव त्या कुटुंबास कोणी शिवूं नये, त्यानीं दहा दिवस घराबाहेर पडूं नये, त्यांचे कपडे धुवून घ्यावे अित्यादि नियम आमच्या त्रिकालदर्शी पूर्व-जांनीं घातले आहेत महाराज, आहांत कुठं ? अहो, गोपूशास्त्र्यांचें,

तें शास्त्रोक्त राहो, पण शहाणे साहेब लोकसुद्धां प्लेगमध्यें क्वारंटाअीन सेग्रिगेशन प्रभृति जे उपाय योजितात, ते देखील आमच्या सुतकांतील रूढीपासून सुचले बरं का त्यांना ? सुतक दहा दिवस स्मृति म्हणते, तें अेक वेळ खोटं म्हणाल, पण क्वारन्टाअीनदेखील दहाच दिवस साहेब लोकांनीं पाळायचं ठरविलं तें खोटं म्हणायची कोणाची छाती आहे ? साहेब देखील सुतकाचं समर्थन करतात, समजलांत ! समाजशास्त्राचा प्रश्न आहे हा ! चेष्टा नाहीं !"

"हो, हो, हो ! प्रोफेसर महाशय, खरं सांगूं का, जुन्या रूढीच समर्थणारं तें 'शास्त्रोक्त' अेक वेळ कांहींतरी समंजसपणाचं असतं; पण हें तुमचं 'साहेबोक्तं' त्या रूढीचं असह्य विडंबन करून सोडतं. म्हणे साहेबदेखील सुतकास समर्थितात ! साहेबांत कोणी मूर्ख नसतात कीं काय ? मेयोदेखील एक साहेबच आहे ! तिची निंदा साहेबोक्त असली तरी जशी कपटी, तशीच कांहीं साहेबांनीं आपल्या वेडगळ रूढींची केलेली स्तुतीहि कपटी असते. आम्ही वेडेचार सोडूं नयेत म्हणूनच कांहीं हितशत्रु साहेब त्यांना वाखाणतात. आपण साहेबोक्तं झालं तरी परीक्षून घ्यावं. कुठं पोथीनिष्ठ सुतकाचा विटाळ, नी क्वारंटाईन सेग्रिगेशनची बुद्धिनिष्ठ पद्धत कुठं ! सांथीच्या रोगानं मृत्यु झाला तर क्वारंटाअीन सेग्रिगेशन अुपयोगी, पण कोणाचाहि मृत्यू साप डसून, खड्ड्यांत, पडून, मोटार-अपघातांत झाला तरी सुतकाचा विटाळ धरतात. पुन्हा अगदीं प्लेगनं वा महामारीनं घरांत बाप मेला तरी मुलांना सुतक—पण बापाच्या अुशाशीं बसलेल्या मुलींना नाहीं ! मुलींच्या सर्वत्र वावरण्यानं काय सांथ फैलावत नाहीं ? विष्णुपंतांचा कोणीतरी आप्त मेला ब्रह्मावर्ताला—नी विटाळ विष्णुपंतांच्या नी त्यांच्या गोत्रजांच्या कुटुंबांस पाळावा लागतो पुण्याला—मद्रासेला —सिंघला विलायतेला ! आप्त मेल्याचं पत्र गोत्रजांतच तेवढं सांथ पसरवीत जातं ! तें पोंचतांच दूर देशीं केवळ त्या ठराविक नात्याच्या

माणसांत तेवढे रोगाणू सळसळुं लागावे नी त्याच घरीं तेच जलवायू सेवणाऱ्या अितर, रहात्या माणसांना मात्र त्यांनीं बाधूं नये ? हें काय वैद्यक कीं वेड ? सुतक येअील त्या घरीं मृत्यु घडो न घडो, त्या माणसांनीं म्हणे घराबाहेर पडूं नये. पण गांवच्या वाटेल त्या माणसानं त्यांच्या घरीं सरसहा येत-जात, खात-पीत रहावं हें सुतकाचं शास्त्र; हें काय सेग्रिगेशनचें तत्त्व ? प्लेगची सांथ काय घरचा मनुष्य बाहेर गेला म्हणजे तेवढी पाळीव कुत्रीसारखी त्याच्याबरोबर जाते, पण बाहेरचीं माणसं घरीं आलीं तर त्यांच्या मागं जात नाहीं, त्यांना चावीत नाहीं ? भयंकर सांथींतहि सुतकाचा तोच ठराविक खाक्या ! दहाव्या दिवशीं गोमूत्र थोडंफार शिपडलं कीं "शुद्ध" झालं घर, कपडे, माणसं, सगळं ! पण याला का 'डिसअिन्फेक्शन' म्हणायचं ? कौलारं अुलथून, कडक जंतुघ्नें फवारून, औषधीय धुरांनीं कपडेलत्ते, वस्तु वाफाळून ज्या सांथीला आंवरतां येत नाहीं, ती काय घरांतल्या वाटेवर चार थेंब गोमूत्र शिंपडून पळवितां येते ? 'विटाळ' म्हटला कीं, ही धर्मभोळेपणावर आधारलेली भावना; डिसअिन्फेक्शन-क्वारंटाअीन प्रभृति 'निरोगीकरणा'चीं साधनं वैद्यकाचे प्रयोगसिद्ध अुपाय ! सुतकाच्या चालीशीं वैद्यकीय हेतूंचा मूळ संबंध असा नाहींच ! मूलतः ती चाल धार्मिक, परलोककल्पनामूलक !'

विष्णुपंत– हेंच कारण माझ्या ध्यानांत आलं होतं बरं का डॉक्टर, जेव्हां मी अीजिप्त प्रभृति देशांतील 'मर्मी'ची नी 'पिरामिड्'ची माहिती प्रथम वाचली तेव्हां अं ! मेलेला राजा वा रंक परलोकांत जातांच अिथला संसार असाचा असाच पुढं थाटतो ही पूर्वीची धार्मिक समज असं म्हणूनच मनुष्य मरतांच त्याच्या थडग्यांत, ताटवाटी, कपडे, दिवे, पलंग ज्याची जशी शक्ति तसं पुरीत, परगांवीं बिऱ्हाड करतांना जसं आपण निवडक सामान बरोबर देतों.

डॉ. पुरंदरे– घरगुती सामान नव्हे तर माणसंहि ! पूर्वकालीं कोणी मेला कीं त्याच्या थडग्यांत त्याच्या गुलामांनाहि

जिवंत पुरीत. थोर राजे असले तर त्यांच्या आवडत्या बायकांनाहि जिवंत पुरीत ! जपानसारख्या देशांत सम्राट मरतांच त्याचा सेनापति प्रधान, मंत्री, अजूनहि जी क्वचित् 'हरकारी' (स्वतःच भोंसकून घेऊन प्राणार्पण) करतो ती देखील अतिप्राचीन अशा ह्याच सुतकी भावनेची अुरलेली स्मृति होय. पूर्वी असं मंत्रिमंडळदेखील राजाबरोबर परलोकीं धाडीत ! आमच्यांत प्रेताबरोबर सती जाणारी पतिव्रताहि परलोकीं पतीच्या संसारांत गृहिणीची तूट पडूं नये याच मूळ भावनेची 'अुदात्तीभूत' (Sublimated) साक्ष होय. जी प्रेमविव्हल होअून प्रियासाठीं प्राणार्पण करी, तिची गोष्ट न्यारी; तसं प्राणार्पण आअी आवडत्या लेंकराच्या वियोगानं, वीर कीर्तीसाठीं, हुतात्मे ध्येयासाठीं करतात ! ते निराळं. पण सुतकांतील 'कर्तव्य', 'शास्त्र' रूढि म्हणून ज्या स्त्रियांना सती जावं लागे, मृताला थंडींत अुपयोगी पडेल म्हणून घोंगडी, टेकावयास काठी, दुधास गाय जी भटास द्यावी लागते, ती ह्याच भावनेचा अवशेष ! त्या काळीं सायकली नव्हत्या, नाहींतर मृतास परलोकींच्या सडकांवरून झटपट जातां यावं यास्तव भटास अेकेक सायकल द्यावी असंहि वचन गरुडपुराणांतील सुतकशास्त्रांत सहज सांपडूं शकतं ! मुसलमान ख्रिश्चनांचें सुतकी आचारहि त्याच आदि मानवांच्या धर्ममतांचे अवशेष. त्यांचीं थडगीं पिरामिडस्ची अगदीं औरस संतति ! थडग्यांत कृमीकीटकांनीं रक्तमांसहृदय भक्षिलं तरीहि अस्थिपंजर जे अुरतात, त्यांत जगाच्या शेवटच्या दिवशीं श्वास फुंकून अीश्वर सर्वांना पुन्हा जिवविणार नी त्यांचा न्याय होणार ही मूळ भावना ! सारांश कीं मनुष्यजातींत जे सुतकीय आचार आज शास्त्र म्हणून रूढ आहेत, त्यांच्या बुडाशीं वैद्यकीय वा वैज्ञानिक अशी कोणचीहि कसोटी नसून ते मुख्यतः पारलौकिक नी जुनाट अशा धर्मकल्पनांचे भाबडे अवशेष आहेत. पूर्वींच्या ज्ञानाच्या नी अज्ञानाच्या मानानं पूर्वी ते शोभून गेले असं समजून तो प्रश्न टाळला, तरीहि आतां यापुढं तरी आपले सुतकाचे आचार आजच्या विज्ञानाच्या नी वैद्यकाच्या कसोटीस लावून,

समाजहिआर्थ अुपयुक्त ठरतील तसेच नी तेच काय ते ठेवावेत. हें विटाळवेड तर तत्काळ सोडून द्यावं.

विष्णुपंत– पण मृताच्या स्मृति प्रीत्यर्थ अेक सामाजिक संस्कार म्हणून तरी सुतक हवं, नव्हे काय ?

डॉ. पुरंदरे– अवश्य. तेवढाच त्याचा अुपयोग. पूर्वी राजा प्रभृति कांहींजण मेले म्हणजे वर्षसहा महिने सुतक असे. सुतकाच्या अशा चाली समाजव्यवहारांत अत्यंत त्रासदायक होतील, हें स्पष्टपणानं सांगून कित्येक स्मृतींतून राजा, मंत्री, सैनिक, शिल्पी प्रभृतींना 'सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः' म्हणून वगळून समाजाचीं कामं बंद न व्हावींत अशी सोय केली, लांब सुतकंहि बंद केलीं. तीच विचारसरणी पुढं चालवून आतां आपण बाकीच्या विटाळादि चालीहि सोडाव्या. ज्यायोगें मृताच्या शोकानं विव्हळलेल्या कुटुंबीयांचं आरोग्य बिघडणार नाहीं, त्यांच्या हळुवार मनास विरंगुळा पडेल, मुलांलेंकरांचे हाल होणार नाहींत, अशी त्यांची शुश्रूषा आप्तेष्टांनीं ठेवावी. वैद्यकीय दृष्टया अवश्य तितकी साफसफाअी जंतुघ्न निरोगीकरण प्रभृति अुपायांनीं गृहशुद्धि वा मनुष्यशुद्धि व्हावी, तो प्रश्न डॉक्टरवैद्यांचा– भटाभिक्षुकांचा नव्हे. जो मृत त्यांची साधार कुळकथा नी नातं हीं कुटुंब एकत्र जमवून सांगावीं, त्याचे गुण गावे, त्याच्या नांवें यथाशक्ति कांहीं रक्कम अेखाद्या समाजहितकारक संस्थेस वा सुयोग्य नी सत्पात्र अशा विद्वानास वा विद्यार्थ्यास दान द्यावी. समाजीय प्रदर्शनार्थ सुतकाचं निदर्शक म्हणून अेखादं त्रासदायक नसलेलं बाह्य चिन्ह दहा दिवस कुटुंबीयांनीं वा दुःखितांनीं वापरावं. थोडक्यांत म्हणजे सार्वजनिक मनुष्य मेला असतां आज सार्वजनिक सुतकं आपण जशीं केवळ दुःखप्रदर्शक, स्मृतिमूलक नी कृतज्ञताव्यंजक अशा जनिक (Public) हेतूनंच नी पद्धतीनंच काय तीं पाळतों तशींच कौटुंबिक सुतकंहि पाळावीं.

विष्णुपंत– अहो, पण हें तत्त्वज्ञान आतां आमच्या घरापुरतं कसं व्यवहारवायचं ? आम्ही आतां विटाळवेड सोडलं बघा; पण आमच्या सौभाग्यवती त्या तापांत तशाच चरफडत राहतील, प्राण सोडतील, पण सुतकाची चाल सोडणार नाहींत ! खरोखर या सुतकापायीं खरा त्रास घरच्या बायकांनाच होतो; पण त्याच सुतक पाळण्यांत अगदीं सुतळीचा फरक पडूं देणार नाहींत !

डॉ. पुरंदरे– अेकंदरींतच तसं. बायकांचा छळ करणाऱ्या रूढि मोडण्यांतहि खरी अडचण बहुधा बायकांचीच येते. सुधारणांना नाक मुरडण्याकरितांच देवानं आपलं नाक वर केलं असावं अशी बहुतेक स्त्रियांची समज दिसते. बरं आज हीं दोन औषधं तेवढीं तुमच्या कुटुंबाला नी मुलीला द्या, अुद्यां मी येतों नी स्वतः प्रकृति पाहातों.

० ० ०

दुसऱ्या दिवशीं डॉ. पुरंदरे विष्णुपंतांच्या घरीं जाअून पाहातात तों अनुकाकूंचा ताप भलत्याच थरास चाललेला, छातींत कळ मारीत आहे. त्यांना नळी लावून परीक्षावयास डॉक्टर जाऊं लागले तों अनुकाकूंनीं शिवूं देण्याचें नाकारलें. चटअी-चवघडीचीं टोंकें आंखडून आंवरून ' कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ' अशा त्या हटून बसल्या. डॉक्टर म्हणाले, ' अहो, मला विटाळ होअील, तुम्हांला नाहीं ना ? ' अनुकाकू म्हणाल्या, ' म्हणूनच मी शिवूं देणार नाहीं. कारण तुम्ही स्वतः आंघोळणार नाहीं नी गांवभर विटाळ कालवाल ! '

भिकीहि तापानें फणफणतच होती. आतां दहावा दिवस अुजाडतो केव्हां असें विष्णुपंतांस होअून गेलें. काय अुपचार ते अनुकाकूला त्यानंतरच करतां येणार. अशक्त, अुठवेना ! पण ती तशीच अुठून सारीं आन्हिकें करी. शेवटीं चक्कर आली. रात्रीं अेक वातासारखा झटका ! पण तोंच पहांटे अेकदांचा दहावा दिवस अुगवला. त्यासरशीं त्या दुःस्थितींतहि अनुकाकू अगदीं फुटवें न

फुटतें तोंच अुठली, आपलें अंथरूण पांघरूण काखोटीस मारलें, आणि दिसूं लागल्यावर कुणीं आपणास घरीं थंड पाण्यानें न्हाअूंधुअूं देणार नाहीं, सारा विटाळ कालवील, या भयानें तशा पहांटेस जावयास निघालो– गांवच्या नदीवर !

तिथून तिला परत घरीं जेव्हां आणली तेव्हां अुचलून आणली ! डॉक्टरांनीं औषधपाण्याची पराकाष्ठा केली; पण वाताचा झटका अुतरेना. कोणी दिसलें कीं, अनुकाकू बेफामपणें किंचाळे, ‘अरे दूर ! शिवशील ! सुतक !’

पहिल्या सुतकाच्या बाराव्या दिवशीं अनुकाकू वारली नी विष्णुपंतांस दुसरें नी खरेंखुरें सुतक आलें. दु:खाची नी दुर्दशेची त्यांच्या घरावर खरीखुरी सुतकी छाया पडली. पण त्यांना नी त्यांच्या दोन्ही लेंकरांना डॉक्टर पुरंदऱ्यांनीं आपल्या घरीं आणून पहिल्या दिवसापासून कोणचीहि विटाळ-फिटाळ हडहड न करतां आपल्या कुटुंबांत बरोबरीनें सांत्वन-सांभाळ केला म्हणून निभावलें.

✠ ✠ ✠

चातुर्मास्य !

(रांगोळीची करंडी घेऊन रखमाबाअी येतात आणि " वनवासी राम माझा । सांगा कुणीं पाहिला ।। " हें गाणें गुणगुणत गोपद्में रांगोळीनें काढीत बसतात. इतक्यांत सकुताअी, लीला, शालिनी, मालिनी, सीता प्रभृति स्त्रिया येतात. त्यांस रखमाबाअी स्वागतितात.)

रखमाबाअी– या या सकुताअी, लीला– या अशा, कुणी अिथं बसा, कुणी अिथं बसा. या ! (पुन्हा गोपद्में काढूं लागतात.)

सकुताअी– हें काय चाललं आहे रखमामावशी ?

रखमाबाअी– अग, या चातुर्मास्यांत मीं कनी गोपद्मांचं व्रत धरलं बरं. अग, पण ती कमला नाहीं आली ती कुठं तुमच्याबरोबर आज ? किती बातरी आहे ग ती ! आली कीं कुठलं मेलं तें हिंदुसंघटण कां कायसं आहे नं तें काढलंच तिनं !

सकुताअी— मग त्यांत हो काअीट तें काय आहे रखमामावशी ? ती जरी वयानं लहान असली नं तुमच्याहून, तरी तिचे विचार किती पोक्त असतात ! तुमचं हो वय काय रखमामावशी आतां ?

रखमाबाअी— आमचं काय बाअी ! दहा गेले नी पांच राहिले ! (बोटें मोजून) बघ, तीन सिंहस्थ मला अगदीं चांगले आठवतात. मग तूंच पहा आपली आतां माझं वय काय असेल तें !

सकुताअी— आतां मला जर तिशी उलटली, तर तुम्ही साठीच्या जवळ असणारच मावशी ! अहो, आलीच वाटतं ती कमला ! हांक मारते आहे ! ओ !— या या, दार लोटलेलं आहे हो नुसतं. अुघडा, या आंत. (कमला येतांच) या शिक्षकीण बाअी ! बसा अशा.

कमला— काय रखमामावशी, कसं काय आहे ? हें काय करतां आहां ?

रखमाबाअी— अग, हीं गोपद्मं काढतें आहे मी. चातुर्मास्यांत गोपद्मांचं व्रत फार पवित्र. १०८ गोपद्मं प्रत्यहीं रांगोळीनं काढावीं मग त्यांची पूजा करावी, स्वतः सोंवळ्यानं सैंपाक करून पक्वान्नांचं पान वाढून गोठ्यांत जावं, गाअीला हळदकुंकू लावून फुलांची माळ घालून सोंवळ्यानं आपल्या हातीं गोग्रास घालावा आणि मग जेवावं अशीं १०८ गोपद्मं— अग, म्हणजे गाअीच्या खुरांचीं हीं अशीं चित्रं चार महिने काढलीं नं म्हणजे गोलोक नांवाचा स्वर्ग १०८ वर्षं जिवाला भोगायला मिळतो ! हो पण व्रत संपतांच दहा तरी भट जेवायला बोलावून प्रत्येकाला अेकेक सोन्याचं गोपद्म दिलं पाहिजे हो !— नाहीतर नाहीं स्वर्ग मिळणार ! अग कमळे, तुला कांहीं व्रत नको का धरायला आतां ? शिक्षकीण झालीस म्हणून काय झालं ! अग, देवाची सेवा कांहीं करावी, कांहीं धर्म आचारावा ! तूं पण हें गोपद्मांचंच व्रत धर पाहूं.

कमला– पण प्रत्यहीं गायीसारख्या अेका पशूच्या खुराची १०८ चित्रं काढल्यानं आणि भटांना सोन्याचीं गोपद्मं दिल्यानं देवाची सेवा ती काय साधणार ? धर्म तो काय घडणार ? धर्म म्हणजे परोपकार. परोपकारः पुण्याय ! तेव्हां ह्या लोकीं कांहीं प्रत्यक्ष असा परोपकार घडेल असं व्रत करणं बरं. तसं अेक व्रत मीं धरलं तर त्यांत नाहीं का देवाची सेवा घडत ?

रखमाबाअी– लागलीच पाचकळपणा करायला ! अग, गायीची सेवा तीच देवाची सेवा. भाव ठेवावा तिथं देव आहेच ! पोथींतच आहे हो हें सारं !

कमला– होय ना ? मग जर पशूंत भाव ठेवला तरी देव पावतो, तर आपल्या ह्या हिंदुराष्ट्राच्या भावाबहिणींची, माणसा-सारख्या माणसांची सेवा देवाच्याच नांवं केली तर काय तो पावणार नाहीं ? नरांची सेवा तीच नारायणाची सेवा, हेंसुद्धां पोथीच सांगते !

सकुताअी– हें अगदीं खरं हो कमलाताअी. मी तसं व्रत धरतें. या लक्ष दुर्वांपेक्षां तोच खरा परोपकार, खरी देवसेवा, कोणचं धरूं ?

कमला– असं बघा सकुताअी, अेका बिहारच्या भूकंपांत अनाथ अशीं हिंदूंचीं तीन हजार बाळं मिशनरी मौलवींनीं नेलीं, बाटवलीं, त्यांचे आअीबाप त्यांना मुकले. अितकंच नव्हे, तर हे तीन हजार वंश पुढील पिढीपासून हिंदूंचे कट्टर शत्रु होणार. आपल्या हिंदुराष्ट्राचं संख्याबळ अशा प्रत्यहींच्या धुडगुसापायीं कोटीकोटींनीं घटत असतां, हिंदुधर्माचं खरं व्रत म्हणजे लाख लाख दुर्वांच्या गवताचे भारे देवाच्या नांवं बांधीत बसणं नसून अशी अेकेक अनाथ हिंदु बालबालिका वांचविणं हेंच होय. पण यासाठीं हिंदुसभेनं काढ-लेल्या अनाथालयांना भीकदेखील कोणी घालीत नाहीं ! आम्ही देखील दरिद्रि; अशा हिंदु अनाथालयांस पैसा कुठन देणार ! पण

आपलं शरीर तरी हिंदुसंघटनाच्या अशा पवित्र कार्यासाठीं कष्टविणं आपल्या हातचं आहे, हेंहि तपच आहे, आशा हेतूनं आम्हीं दहापांच मैत्रिणींनीं असं व्रत धरलं आहे कीं, प्रत्यहीं आमच्या येथील हिंदु-सभेच्या अनाथालयांत दोन तास जाअून तेथील लेकरांना अंगेजणीनं आंघोळून, जेववून, त्यांचे कपडे घरच्या साबणानं धुअून परीटघडी-सारखे चक्क करून ठेवायचे आणि दर रविवारीं त्यांना हिंदु वीर पुरुषांच्या सोप्या कथा सांगायच्या. विज्ञानाचे चमत्कार, खेळीव विमानं, यंत्र, ध्वनिक्षेप यांचीं खेळणीं देऊन, समजून सांगायचं. झाडझूड करुन मळ देखील आम्हीच काढतों.

रखमाबाअी— अिश्श ! कुठलीं मेलीं तीं बिनवारशी पोरटीं ! ना जात ना पात ! त्यांचा मळ काढायचा नी गदळ कपडे धुवायचे ! भंगिणी आहांत कां धोबिणी !

सकुताअी— असं कां म्हणतां रखमामावशी ? अहो, आपण आपल्या घरच्या लेंकरांच्या मळानं लडबडलेलीं चिरगुटं नाहीं का धूत ? कुटुंबांतल्या लेंकरांचा मळ काय सोन्याचा असतो ? हिंदुराष्ट्र हेंहि आपलं अेक मोठं कुटुंबच आहे हो ! मी तरी असंच हिंदु-संघटनाचं कांहीं सेवाव्रत धरणार. त्या अनाथालयासाठीं सांगा ना कमलाताअी मी काय करूं ?

कमला— तुम्ही ? अहो खरंच. तुम्हाला फक्कड शिवणकाम येतं नाहीं का ? बस्स. तर तुम्ही असं करा कीं, चातुर्मास्यांत निदान शंभर झबलीं नी सदरे त्या अनाथालयास धर्मार्थ शिवून द्या फुकट ! तें सहाय्य त्या संस्थेची केवढीतरी चिंता दूर करील !

सकुताअी— हो, हो ! पण बाअी कापड कुठलं विकत आणूं मी अितकं !

रखमाबाअी— मी देतें बरं तुला कापड. या माझ्या १०८ गोपद्मांमागं १०८ मुलांच्या झबल्यासदऱ्यांचं कापड मी देअीन हो

धर्मार्थ. मग तर पावेल ना मला सुद्धां तो तुझा हिंदुसंघटन-देव ? अग, हंसतां काय अशा ! हिंदुसंघटन हाहि अेक देवच आहे बरं. गणपति म्हणजेच गणांचा पति, संघटनाचा देव. अग, आम्हांला कळत का नाहीं हें ? पण आम्ही आपलीं जुनीं माणसं. तुमच्या नव्या कल्पना आम्हांला आमच्या जुन्या भाषेंतच सांगितल्या म्हणजे लवकर पटतात हो. मी हीं आपलीं १०८ गोपद्मं पूजीनच, पण अनाथालयांतील १०८ लेंकरांना कापड पण धर्मार्थ दिल्यावांचून व्रताची सांगता झाली असं मानणार नाहीं बरं. म्हणजे जुनं व्रत पण झालं, नी नवंहि झालं. काय कमला ?

कमला— आभार आहेत हो मावशी तुमचे. तुम्हां वडील-धाऱ्या माणसांनीं आम्हांला अितका आशीर्वाद नी सहकार्य दिलं तरी पुरें आहे ! बरं लीला, शालिनी, मालिनी, तुम्ही साऱ्या जणींनीं कोणकोणचीं व्रतं या चातुर्मास्यांत धरलीं आहेत ?

लीला— आम्हीं दहा जणींनीं प्रत्येकीं लक्ष लक्ष वातींचं व्रत धरलं आहे. प्रत्यहीं शंभर-दोनशें वातींचा काकडा सकाळीं देव-घरांत वा देवळांत जाळायचा. अशीं लाखोली प्रत्येकीनं जाळली कीं दहा भट बोलावून त्यांना दहा सोन्याच्या वाती द्यायच्या. (सगळ्या हंसतात).

कमला— भटांच्या घरीं सोन्याच्या वाती जाळतात होय ? लीले, पूर्वीं विजेचे, गॅसचे, रॉकेलचे दिवे नसत; तेव्हां घरीं, देवळीं पंथ्यांतून वातीच लावीत. तेव्हां त्या काळीं लाख वाती फुकट जात नसत. घरीं, देवळीं त्यांचा अुपयोग होअी. पण आतां जिकडे तिकडे रॉकेलचे कंदील, गॅस व विजेचे दिवे झगझगाटत आहेत. आतां त्या झगझगाटांत लाख वातींपायीं तुम्हां दहापांच जणींचं जें मणभर तरी तूप नुसतं जाळून टाकायचं त्यांत काय अर्थ आहे बरं ! पुन्हा वाती पेटवायच्या त्या म्हणे सकाळीं उजाडल्यावर पेटवायच्या . किती व्यर्थ मेहनत ! म्हणून म्हणतें, तुम्ही तें मणभर तूप असं

अगीच जाळून टाकण्यापेक्षां त्या अनाथालयांतील लेंकरांच्या तोंडीं घाला. नुसत्या कापसाच्या वाती पेटवून पडलेल्या अुजेडांत आपल्या राष्ट्रांतील दास्य, दारिद्र्य, दुष्काळ, दुर्दशा यांचा अंधेरच काय तो दिसतो! पण आपल्या हिंदुराष्ट्राच्या त्या लेंकराच्या जीवनाची विझती वात जर तेववीली ना तरच तो अंधेर घालविणारा खरा उजेड आपल्या घरीं पडेल!

सकुताअी– आणि प्राणदानाचं तेंच कृत्य देवालाहि जास्त आवडेल! अग, माझ्या मुलीनं मुलालेंकरांच्या तोंडीं पडणारं तूप जर चुलींत अुगीच ओतून दिलं तर मी तिच्यावर रागावेन कां प्रसादेन? तसंच देवाच्या लेंकरांच्या तोंडीं पडणारं हें मणोगणतीं तूप असं नुसतं जाळून टाकल्यानं देव उलट रागावतच असला पाहिजे. त्यापेक्षां तें मणमण तूप देवाच्याच नांवं त्या अनाथ लेंकरांस पोसण्यासाठीं खाअूं घातलं तर त्यांतच खरा परोपकार घडेल! अिहलोकीं प्रत्यक्ष लाभ, परलोकीं पुण्य!

शालिनी– मीं कनी चातुर्मास्यांत केळीच्या पानावर जेवायचं व्रत धरलं आहे. चार महिने केळीच्या पानावर जेवायचं नी मग भटांना जेवायला घालून अेकेक चांदीचं केळीचं लहानमोठं पान दान द्यायचं.

मालिनी– मीं कनी भेंडीव्रत धरलं आहे. या चातुर्मास्यांत भेंड्यांची भाजी खायची नाहीं आणि शेवटीं भटाला बोलावून अेक चांदीची भेंडी दान द्यायची. आमच्या गोपाळ भटजींनीं सांगितलं आहे कीं, अिथं अशी चांदीची भेंडी दान दिली कीं मेल्यावर स्वर्गांत सोन्याच्या भेंड्या मिळतात हो जिवाला. (सगळ्या जणी पुन्हा हंसतात) हंसतां ग काय सारख्या?

रखमाबाअी– अग, हंसूं नको तर काय करूं! मला म्हातारीला देखील ही भटांची लुच्चेगिरी पसंत नाहीं बरं पडत! कोण

ग हा गोपाळभटजी? तो का? वा ग वा! लोकांचीं घरं मक्त्यानं बांधायचा त्याचा अेक धंदा आहेच. घरीं गायीम्हशी बाळगून दूध गांवभर विकतोच. अग परवां मीं मनुस्मृतींत अैकलं कीं, जो ब्राह्मण दूध विकतो तो तत्काळ पतित होतो म्हणून! त्याचा मुलगा पोलिसखात्यांत मोठा कारकून आहेच. तीन मजली नवं घर त्यानं अलीकडेच बांधलं आहे. तिकडे तीं आपल्या हिंदूंचीं शेंकडों लेंकरं भुकेनं मरता आहेत, मिशनरी–मुसलमान त्यांना बाटवून हिंद राष्ट्राचे कट्टर शत्रु बनविता आहेत नी आम्ही अिकडे मणमण तूप आगींत जाळतों आहोंत नी अशा पैसेवाल्या धंदेवाअीक भटांना चांदीचीं केळीचीं पानं नी सोन्याच्या भेंड्या धर्म म्हणून दान देत आहोंत! हा कसला मेला धर्म– अधर्म आहे हा! कमल, तुझं म्हणणं अगदीं खरं आहे. हे भट मोठे लुच्चे आहेत. देवाच्या नांवं भाबड्या लोकांना मनास येतील तशा थापा मारून स्वतःची तुंबडी भरता आहेत!

कमला– पण रखमामावशी, मी म्हणतें, कीं ह्याचा सारा दोष भटांवरच टाकणंहि अन्यायाचं होअील. आजच्या भटांच्या बायाहि तींच व्रतं करून दुसऱ्यांना तशींच दानं देतात. भट तरी आपलेच भाअूबंद. त्यांनाहि सुधारावं तर तेहि सुधारतील! खरा दोष आपल्या सगळ्यांच्या भाबडेपणाचा आहे. भट बळेंबळें लाठी घेअून कांहीं आपल्या घरीं येत नाहीं. आम्हींच त्यांस बोलावतों, भट आला नाहीं तर जेवत देखील नाहीं. मग आम्ही देअू तितकं दान तो नेतो! तेव्हां मूळ दोष आपल्या भाबडेपणाचा! आपण आपल्या विवेकानं पोथींत खोटं काय खरं काय तें ठरवावं. बरं सिताबाअी, तुम्ही कोणचं व्रत केलंत?

सीताबाअी– मी काय बाअी व्रत धरणार! घरीं मुलांना गोडधडदेखील मिळत नाहीं. मधुकरीदेखील मागावी लागते बिचाऱ्यांना म्हणून मी आपल्या वडाभोंवतीं लक्ष प्रदक्षिणा तेवढ्या गेल्या वर्षी

घातल्या. या चातुर्मास्यांत गोग्रास कानवल्याचं व्रत धरलं आहे. दर सोमवारीं नअू गुळाचे कानवले करतें, पैकीं आठ कानवले गायीला घालतें नी अेक तेवढा प्रसाद म्हणून मुलांना देतें. मी स्वतः अुपास करतें. असे सोळा सोमवार करायचे !

सकुताअी– अिश्श ! हा तर निव्वळ आचरटपणा नाहीं का ? अहो, घरीं मुलांना गोडधड मिळत नाहीं म्हणून अेकीकडे म्हणतां आणि गुळाचे नअू कानवले करून गायीसारख्या अेका पशूला आठ चारतां नी मुलांच्या तोंडीं अेक घालतां ! अहो, मुलांमाणसांना दूध देते म्हणून जी गाय हवी, तिला, मुलांमाणसांना अुपाशी ठेवून तुपाशीं जेववायाचं काय ? पशूची जोपासना करायची तर पशूसारखी करा. पशूला हिरवं गवत पेंढीभर आणून घाला, पाहिजे तर ओखट-वाणी घाला आणि कानवले मुलांना द्या ! गोठ्यांतला पशु देव आहे, तर तुमचीं पोटचीं लेंकरं काय भुतं आहेत ? माणसांहून पशु श्रेष्ठ आहे हें सांगणारं व्रत देवाचं नसून दैत्याचं आहे दैत्याचं !

लीला– तसंच तुझ्या त्या वडाच्या भोंवतीं लक्ष वेळां गरगर फिरायचं व्रत देखील भाबडपणाचं नाहीं का ? त्यांत परोपकार असा ग कोणचा केलास ?

रखमाबाअी– तुम्ही सगळ्याजणी कमलेच्या पट्टशिष्यिणी झाल्यातस दिसतं मला. खरंच बरं, तिचं जें म्हणणं कीं, अशींच व्रतं करावीं कीं ज्यांत या लोकीं प्रत्यक्ष परोपकाराचं कांहीं कृत्य, राष्ट्राची कांहीं सेवा घडेल, तें अगदीं बरोबर आहे हो. अमुक भाजी खायची नाहीं; केळीच्या पानावर जेवायचं, अुगीच लाख वेळां गरगर फिरायचं, असा व्यर्थ देहदंड करण्यापेक्षां देहदंडाचं तपहि घडावं आणि राष्ट्राची प्रत्यक्ष सेवा, या लोकीं कांहींतरी प्रत्यक्ष परोपकार करावा, असं मी अेक व्रत तुम्हांला सांगतें अं. तुम्ही निर्धन असल्यात तरी देखील पुष्कळ दान दिल्याचं पुण्य तुम्हांला कसं जोडतां येअील बघा अं. माझ्या अंगणास लागून

माझी ही केवढीतरी मोकळी जागा आहे. तींत नुसतं रान अुगवलं. तर तुम्ही दहावीस जणी प्रत्यहीं तिथं येऊन स्वहस्तानं खणून पेरून या चातुर्मास्यांत वांगीं, अळू, मिरच्या, कोथिंबीर प्रभृति शाकभाजी लावा. त्या अनाथालयास चारसहा महिने पुरेल अितक्या भाज्या आपण स्वतःच्या मेहनतीनं पुरवूं या !

कमला– ठीक ठीक ! दुर्वांचे भारे बांधीत भटकण्यापेक्षां वा वाती करीत वा हीं अशीं गाईच्या खुराचीं चित्रं काढीत वा झाडाभोंवतीं लाख वेळां गरगर फेऱ्या घालीत राहण्यापेक्षां असा आपल्या धर्मबांधवांच्या, या हिंदुराष्ट्राच्या सेवेंत देह झिजवावा हेंच अुत्तम. जर देव झाडपशूंच्या सेवेनं संतोषत असेल, तर तो नराच्या सेवेनं अधिक संतोषत असला पाहिजे आणि त्या त्या व्रतांनीं पारलौकिक फळं मिळत असतील तींहि मिळत असलींच पाहिजेत ! आतां बघा अं, रखमाबाअी त्या अनाथ शंभर लेंकरांना कापड देतील, सकुताअी त्याचीं झबलीं नी सदरे शिवून देतील, तुम्ही मणभर तूप द्याल, ह्या सगळ्याजणी मिळून चार महिन्यांच्या भाज्या पुरवतील, म्हणजे आपण त्या अेका अनाथालयाचा केवढा खर्च भागवूं बरं ?– हिंदु धर्माची, राष्ट्राची, केवढी सेवा नी केवढा परोपकार करूं शकूं बरं ! मग घेतां ना हीं सगळीं व्रतं ?

साऱ्या जणी– अगदीं आम्हीं सगळ्यांनीं हींच व्रतें या चातुर्मास्यांत करायचा संकल्प हा आतांच केला बरं. तुम्ही जा नी त्या अनाथालयाच्या संचालकांना द्या हें वचन अितक्या धर्मार्थ सहाय्याचं.

कमला– त्यांना कितीतरी आनंद होईल. त्यांची केवढी चिंता दुरावेल हें अैकून ! जाऊं या आपण साऱ्या जणीच तिकडे. चला ! (जातात).

✠ ✠ ✠

ललनांच्या लावण्याचे हानिलाभ

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः ।
कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ।।
—कालिदास

युरोपच्या अेका नामांकित व्यक्तीनें लिहिलेला "Debits and Credits of Beauty" हा आमच्या महिलावाचकांच्या वाचनांत येण्याजोगा अेक लेख लाहोरच्या 'पंजाबी' दैनिकांत अलीकडेच प्रसिद्ध झाला आहे.

युरोपमध्यें सध्यां सौंदर्याची जिकडेतिकडे पूजा होत आहे. पण पूर्वीं अेकदां याच युरोपमध्यें रोमन क्याथोलिक पंथाचें वर्चस्व चालू असतां लावण्य हा ललनांच्या अंगचा, पुरुषांनीं ज्यापासून अत्यंत सावध राहावें असा अेक घातक दोष समजला जाओ. त्या

काळच्या युरोपीय धार्मिक वाङमयांत या घातक लावण्याची यथेच्छ निर्भत्सना केलेली आढळते. ख्रिश्चन धर्मांत जीजसच्या खालोखाल ज्यांचे शब्द धर्माज्ञेसमान पवित्र मानले जातात, त्या सेंट पॉल, सेंट पीटरप्रभृति आद्य महंतांच्या प्रत्यक्ष बायबलमध्येंच ग्रथिलेल्या अुपदेशांतून स्त्रीस्वातंत्र्याची, स्त्रीमोहाची आणि अेकंदर स्त्रीत्वाचीच कशी विटंबना केलेली आहे हें बायबलमधील खालील दोन अुताऱ्यांवरूनदेखील दिसून येईल—

" स्त्रियांनीं चर्चमध्यें मौन धारण केलें पाहिजे ! कारण तिथें बोलण्याची त्यांना आज्ञा नाहीं ! अज्ञान हाच त्यांचा मूळचा स्वभावधर्म. त्यांतहि जें शिकणें तें घरच्याघरीं आपल्या पतीकडूनच शिकलें पाहिजे. कारण चर्चमध्यें बोलणें स्त्रियांना लज्जास्पद आहे. (Corinthians XIV, 34)."

" पत्नींनो, आपल्या पतीलाच तुमच्या सर्वस्वाचा स्वामी माना ! ख्राअिस्ट जसा जगाचा प्रमुख धनि आहे, तसाच पति हाच पत्नीचा नेता आहे; स्वामी आहे....आदमनंतर अीव्ह उपजली. (पुरुष वडील; स्त्री मूळचीच धाकटी) त्यांतहि आदम (पहिला पुरुष) हा न फसतां अीव्हच (पहिली स्त्रीच) पहिल्यानें फसली. अर्थात् स्त्रीच खरी अपराधिनी होय ! (Timothy II, 11-14)."

स्त्रीला स्वतःच्या लावण्याची पहिली जाणीव आणि तिचें पहिलें पतन !

ख्रिस्ती आणि मुसलमानी धर्मपुस्तकांमध्यें मूळ यहुदी लोकांच्या धर्मग्रंथांत सांगितलेली जगदुत्पत्तीची कथाच अीश्वरोक्त सत्य म्हणून मानलेली आहे. थोडासा फेरफार असला तरी त्याच कथेंतील पुरुष नी स्त्री यांची प्रथम अुत्पत्ति कशी झाली तें वृत्तहि त्या तिन्ही धर्मग्रंथांतून असें सांगितलें आहे, कीं देवानें आदम हा पहिला

पुरुष निर्मिला आणि मग त्याची एक बरगडी काढून तिच्यावर मांस-मज्जा मढवून पहिली स्त्री 'ओीव्ह' ही निर्मिली. त्याकारणें त्या तिन्ही धर्मींच्या अनुयायांच्या मतें स्त्री ही मूळचीच पुरुषाचें धन नी मत्ता असून पुरुष हाच तिचा स्वामी होय. यानंतरची माहिती त्यांच्यांतील कित्येक पंथांचीं पुराणें अशीं सांगतात, कीं ती पहिली स्त्री ओीव्ह ही जरी अत्यंत सुंदर होती; तथापि तिला तिच्या निष्पाप स्थितींत तिच्या लावण्याची जाणीव नसे. तिचें रूप तिला स्वतःला कांहीं स्वतःच्या डोळ्यांनीं समग्र दिसत नसे. 'परांचिखानिव्यसृजत् स्वयंभू !' आपलें चक्षुरिंद्रिय दुसऱ्यांस पाहातें–स्वतःस नव्हे ! पण अेक दिवस काय झालें, कीं ओीव्ह स्वर्गीय अुद्यानांत विहरत असतां अेका स्वच्छ सरोवराच्या कांठीं बसून त्यांत लीलया डोकावती झाली. पाहाते तों आंत अेक कधींहि न पाहिलेली अत्यंत मनोहर मूर्ति विलसत आहे ! त्या मूर्तीच्या लावण्यानें ओीव्ह मोहित झाली. तेव्हां तिच्या ध्यानांत आलें, कीं ती मूर्ति ही तिचेंच प्रतिबिंब असून तीच मुळीं स्वरूपानें तशी नयनमनोहर आहे ! स्त्रीला स्वतःच्या लावण्याची हींच पहिली जाणीव आणि तिला तशी जाणीव करून देणारा स्वच्छ जलाशय हाच पहिला आरसा !

त्या पाण्याच्या आरशांत आपलें लावण्य असें मोहक आहे ही जाणीव त्या पहिल्या स्त्रीला जेव्हां पहिल्यानें झाली तेव्हां तिचा तिला अभिमान वाटूं लागला. लावण्याच्या जाणिवेसरशीं ती मानिनी झाली. अितक्यांत तो लबाड साप ! त्यानें तिची स्तुति करण्याची तीच संधि साधून ती त्या स्तुतीनें वाहवत चालली आहेसें पाहातांच तिला तें निषिद्ध ज्ञानफळ खावयाची भर दिली. 'देवानं तुला अज्ञानी ठेवण्याच्या कपटहेतूनंच ह्या ज्ञानवृक्षाचं फळ खाअूं नको म्हणून सांगितलं आहे. तेव्हां हे चतुरे, तूं तें अवश्य खा, कीं तुला-सुद्धां सगळं बरंवाअीट वळूं लागून तुम्ही माणसं देवच व्हाल !' पाणी हा जसा पहिला आरसा– तसाच साप हा स्त्रीचा पहिला पंतोजी !

'देवाच्या सांगण्यापेक्षां सापाची शिकवणच तिला पट्‌कन् पटते! पाहिलेंत!' असें ही कथा सांगणारे ख्रिश्चन पुराणिक तिच्यावर आपलें भाष्यहि लगोलग करीत असत! पुढें ईव्हच्या नादीं लागून आदमहि त्या कटांत शिरला आणि त्या दोघांनीं मिळून तें ज्ञानफळ गट्ट केलें! त्यासरशीं ते दोघे पहिले स्त्रीपुरुषच नव्हत; तर यच्चावत् स्त्रीजात नी पुरुषजात वंशपरंपरा पतित झाली! देवानें शाप देऊन त्यांना स्वर्गीय उद्यानांतून हुसकलें. स्त्रीला सांगितलें, 'तुला शिक्षा हीच, कीं तुला गर्भदुःख, प्रसववेदना सळो का पळो करून सोडतील' आणि पुरुषास सांगितलें, कीं 'तुझं जीवन कष्टप्रद होईल!' ख्रिश्चन धर्मोपदेशक ह्या स्त्रीच्या आद्य अपराधावरून असें सिद्ध करतात, कीं 'पुरुषाच्या पतनाचें कारण स्त्री! ती जगांतील पहिली अपराधिनी—पहिली पापी! संभाळून असा अं तिला, तिच्या त्या लावण्याच्या मोहाला!'

पण स्त्रीच्या त्या लावण्याच्या मोहाला पहिला पुरुष जसा भाळला नी बळी पडला, तसें पुढें कोणी भाळूं नये म्हणून स्त्रीला नित्याची दासी करून ठेवण्याचा कितीहि कडक उपदेश ख्रिश्चन धर्मानें जरी शतकोशतकें युरोपला केला, तरी शेवटीं स्त्रीनें त्याचा सूड उगवावयाचा तो उगवून त्या एकांगी उपदेशाची प्रतिक्रिया म्हणूनच कीं काय, आजचा पुरुषी युरोप स्त्रीच्या लावण्याचाच दास करून सोडला आहे! लावण्य हें लांछन होय, असा घोष चर्चाचर्चांमधून रोमन क्याथोलिक ख्रिश्चन धर्म ज्या युरोपमध्यें मध्ययुगांत एकसारखा दुमदुमवीत राहिला होता, तोच युरोप आज ललनांच्या लावण्याचा निस्सीम उपासक बनला आहे! वैयक्तिक अपवाद वजा जातां वरील दोन्ही विधानें सामुदायिक अर्थीं वस्तुस्थितीस धरून आहेत. कित्येक सुंदर स्त्रियांच्या दातांचे, केसांचे, वर्णांचे विमे कित्येक मुख्य प्रधानांच्या जीवनाच्या विम्यांहूनहि अधिक रकमेचे काढले जात आहेत! कित्येक लावण्यवती नटींचा पगार कित्येक मुख्य बिशपांच्या पगाराहून अधिक असतो! युरोप-अमेरिकेंतील

मोठमोठ्या राजधान्यांतून सौंदर्याची स्पर्धा होते आणि त्या स्पर्धेत जी रमणी सर्व स्पर्धालूंत अत्यंत लावण्याची ठरेल, तिच्या छाया-चित्रांच्या प्रति पोपच्या छायाचित्रांच्या प्रतींपेक्षां लाखालाखांनीं अधिक खपतात; प्रासादापासून पर्णकुटिकेपर्यंत भिंतीभिंतींवर सुरेख चौकटींतून विलसत असतात.

ललनांच्या लावण्याला लांछन समजण्याच्या धर्मवेड्या अति-रेकाच्या टोंकापर्यंत पोंचलेला युरोपचा नीतिलंबक लावण्याचा दास होऊन पडणाऱ्या लंपटतेच्या उलट अतिरेकाला जाऊन पोंचला! अशा स्थितींत त्या दोन्ही अतिरेकांतील आंशिक सत्य डोळ्यांआड न करतां ललनांच्या लावण्याचें मूल्यमापन, ह्याचे हानिलाभ सम-तोलपणें जोखून ठरविण्याचा यत्न युरोपांतील अेका अनुभवी व्यक्तीनें केला, हें चांगलें झालें. ह्या दृष्टीनें आम्हीं आरंभीं अुल्लेखिलेला Ursula Blook ह्यांचा "Debits and Credits of Beauty" हा लेख आमच्या महिलावाचकांना त्यांच्या जिव्हा-ळ्याच्या अेका प्रश्नाची बरीच विचारार्ह छाननी करणारा वाटल्या-वांचून राहाणार नाहीं.

Ursula Blook यांच्या लेखांतील महत्वाचा भाग

"ललनांच्या लावण्यापासून होणारे लाभ थोडक्यांत असे सांगतां येतील–

"चटकन् स्नेह जुळविण्यास सौंदर्य अुपयोगी पडतें. कारण, पाहाणारांचें मन सुंदरपणावर पाहातांक्षणींच लोलुपतें. साध्या स्त्रीची ओळख करून घेण्यापेक्षां सुंदर स्त्रीच्या ओळखीकडे लोकांच्या मनांचा ओढा अधिक; त्यांतहि पुरुषांचा विशेषच.

" तिच्याविषयीं पुरुषांना सहानुभूतिहि अधिक वाटते; तिचें मन मोडणें अधिक जड जातें. कारण तिच्या लावण्यानें त्यांच्या भावनांना मोह पडतो.

" मूळचेंच रूप सुंदर असलें म्हणजे स्त्रीला आपल्यापरीनें आपली अधिकांत अधिक छाप पाडण्यास अुत्तेजन मिळतें; सुलभ जातें. आपण शक्य तितकें आकर्षक व्हावें; निसर्गानें दिलेलें सौंदर्याचें अुदार आभूषण अधिकच खुलून दिसावें आणि त्याचा शक्यतो अुपयोग स्वत:ला करून घेतां यावा ह्यासाठीं रूपवती स्त्रियांचा प्रयत्न सारखा चालू असतो.

" लावण्यावर लुब्ध झालेल्या प्रियकरांची संख्या नेहमीं अधिकच असणार. त्यामुळें साधारण स्त्रियांना वरांची निवड करणें जसें जड जातें, तसें सुंदर स्त्रीला जाण्याचें कारण नसतें. माता नी पत्नी ह्या दोन्ही नात्यांचीं आपलीं कर्तव्यें पुरीं करण्यांतच स्त्रीजीवनाचें जें खरें साफल्य असतें, तेंहि रूपवती महिलेला सहजसाध्य होतें. रमणीय वधूला वर मिळणें सुलभतर असतें; अितकेंच नव्हे, तर अुलट वरामध्यें आपल्याला रुचेल तोच वर निवडण्याची संधीसुद्धां तिला केव्हांहि दुष्प्राप्य नसते. कारण वधूयाचना करणारे अनेक पुरुष तिच्या लावण्यानें तिच्याचकडे आकर्षिले जात असल्यामुळें तिचें स्वयंवरक्षेत्र अधिक विस्तृत नी विविध असतें. ज्यांना मागणी घालणारे अिच्छुक मुळांतच थोडे, त्या साध्यासीध्या स्त्रियांपेक्षा सुंदर स्त्रियांना आपल्या अनेक अिच्छुकांतून मनाजोगी निवड करण्यास कितीतरी वाव सांपडतो.

" या सर्व लाभांवरून ज्या स्त्रियांना सुंदर रूपाची देणगी मुळांतच लाभलेली आहे त्यांचें जीवन अधिक सुखमय नी अधिक सफल होत असावें असें कोणासहि सहजच वाटेल !

" पण मला त्याची शंका वाटते !

" कारण लावण्यापासून जरी हे अितके महत्वाचे लाभ होत असले तरी त्याच्यापासून होणारे तोटेंहि कांहीं थोडे नाहींत !

" पहिला तोटा असा, कीं सुंदर स्त्रीला पुष्कळ लोक जरी भाळतात, तरी ते नेहमीं चांगलेच असतात असें नाहीं. बहुधा वाअीट तेच तिच्याभोंवतीं जमा होतात. पुन्हा दुसरें असें, कीं अनेक चांगले-वाअीट लोक तिच्यापुढें धूप जाळीत राहिल्यानें तीहि अुगीच फुगून जाते; भानावर राहात नाहीं; ती छचोर होते; लहाडी बनते; गर्वानें बिघडते. विवेक न सोडतां सांभाळून वागणें तिला फार कठीण:जातें.

" आपल्याला काय कमी; हवे तितके लोक आपल्याला परिण्यासाठीं लोलुपलेले हवे तेथें सांपडतील, अशा घमेंडीपायीं ती ज्याला-त्याला झिडकारीत जातांजातां शेवटीं ' अति शाहाणा त्याचा बैल रिकामा,' अशी तिची फसगतहि होण्याचा संभव असतो. हें नको; तें नको, असें करतांकरतां शेवटीं हाताशीं कांहींच राहात नाहीं किंवा जें टाकाऊ तेंच स्वीकारणें भाग पडतें.

" याच कारणानें आणि अशाच चोखंदळ चुकीमुळें जगांतील कांहीं नामांकित लावण्यवतींना शेवटीं सुखाचा संसार थाटतां आला नाहीं, मनासारखें दांपत्यसुख मिळालें नाहीं. स्वतःची भरमसाट आकांक्षा नी स्वतःचें फुगीर मूल्यमापन या आपल्याच दोषांमुळें कित्येक सुंदरींचे विवाह श्रीमंतीचे झाले; पण सुखाचे झाले नाहींत !

" आज तर अशीच स्थिति आहे ! कारण आजकाल पुरुषांचा ओढा तारुण्याकडेच फार ! नुसती दिसायलाच नव्हे, तर वयानेंदेखील जी खरोखरीच तरुण आहे तिलाच आज जो तो अिच्छितो.

" त्यांतहि लोकांमध्यें अशी अेक घातक समजूत बळावलेली आहे, कीं कांति नी बुद्धि हीं जुळीं भावंडें नसतात. सुंदर मनुष्य बहुधा शाहाणें नसतें. ' देखनेमें ढबू और चलनेमें शिवराअी ' असाच प्रकार फार. ज्या व्यवसायांत बुद्धीलाच मागणी अधिक. त्यांत

अर्थातच सौंदर्य फिकें पडतें; त्याचा भाव अुतरतो. साधारण नोकरींतहि नुसत्या देखण्या स्त्रियांना त्यांच्या देखणेपणाचें फारसें सहाय्य न होतां अुलट कित्येकदां तो अेक अडथळाच होअून बसतो.

" रमणींच्यामागें तिच्याच स्त्रीजातीचा मत्सर सारखा हात धुऊन लागलेला असतो; हें तर फारच त्रासदायक असतें. विवाहित स्त्रिया अशा सुंदरींकडे नेहमींच शंकेखोर दृष्टीनें पाहातात. सुंदर मुलींविषयीं लोक जशा सहजासहजीं कंड्या पिकवतात, तसा त्रास साध्यासीध्या मुलींना कोणी फारसा देत नाहींत; पण सुंदर तरुणींवर ज्याचा त्याचा डोळा.

" सुंदर स्त्रीलाहि अितर लोकांची योग्य परीक्षा करणारा विवेक फारसा राहात नाहीं. बहुधा तिच्या स्वत:पेक्षां तिच्या लावण्यावरच लोकांची दृष्टि खिळलेली असते. तिच्यापेक्षां तिचें सुंदर मुख त्यांना आवडलेलें असतें. तिचे खरे स्नेही कोण, कोणाचें प्रेम प्रामाणिक, तें ओळखणें कठीण जाअून माणसाची परीक्षा करण्यांत तिची अनेकदां फसगत होते. केवळ मी चांगली दिसतें म्हणून काय तें हे माझ्याशीं लाडीगोडी लावतात असें ज्यांच्याविषयीं तिला वाटतें, तेच मात्र क्वचित् तिच्यावर खरेंखरें प्रेम करणारे असतात आणि ज्यांना ती खरेखरे मित्र म्हणून शपथपूर्वक मानते, तेच अंतीं अप्रामाणिक ठरतात. वारंवार अशा फसगतीनें शेवटीं ती सर्वांनाच संशयास्पद मानूं लागते; तिला कोणीच खरा वाटेनासा होतो.

" त्यांतहि सौंदर्याला सारखी झीज लागलेली असते ! ती भरून काढण्यासाठीं सारखी खटपट करावी लागते. रमणीला ती आपली पदवी राखण्यासाठीं आपल्यापरीनें शक्य तितकें सर्वांगसुंदर दिसावेंच लागणार ! लोक कुजबुजूं लागले कीं काय कीं, ' ही अुतरलेली दिसते नाहीं का ? ' अशी तिला सारखी शंका येत राहाते. आपल्या लावण्याची ख्याति फिकी पडूं नये यासाठीं प्रयत्न करतांना सुंदर स्त्रीला पराकाष्ठेचा ताण सोसावा लागतो.

'आणि सौंदर्याचें सर्वांत असह्य व्यंग म्हणजे वार्धक्य !

" जिचें रूप मनोहर; जिच्या पायांशीं तिच्या त्या लावण्यानें मोहित होअून सारें जग लंपटलेलें आहे अशी रमणी अशा अेका अुंच पदावर चढलेली असते, कीं त्यावरून अुतरणें अगदीं दुर्घटच व्हावें. प्रभुत्वाची रुचि चाखलेली असावी, प्रभुत्व गाजविलेलें असावें आणि नंतर तें प्रभुत्व आपल्या हातून दिवसानुदिवस निसटून जाअूं लागावें, हें कोणासहि असह्यच वाटणार ! जो मोहक हावभाव नी खेळकर हंसणें-रुसणें सुंदरीच्या तारुण्यांत अितकें आक-

स्त्रीला स्वतःच्या लावण्याची हीच पहिली जाणीव आणि तो जलाशय हाच पहिला आरसा.

र्षक भासे, तेंच त्या स्त्रीच्या वयोमानानें पुढें अेकाअेकीं पाचकळ नी तिरस्कारार्ह ठरूं लागलेलें पाहून त्या सौंदर्य सुकत जाणाऱ्या वार्धक्योन्मुख स्त्रीच्या मनास धक्का बसल्यावांचून कसा राहील ? **लावण्यवती स्त्रीचें खरें कौशल्य वृद्धपणीं वार्धक्याला शोभून जाण्यांतच आहे !**

" सुंदर ललनांच्या या दुर्गतीची कींव करण्याचें सोडून लोक अुलट तो चेष्टेचाच विषय समजतात. वृद्धपणीं सगळे जवळजवळ सारखेच दिसतात. अुभ्या आयुष्याच्या संवयी बदलणें आणि ज्या वार्धक्यांत, प्रभुत्व गाजविण्याचें साधन जें लावण्य त्यालाच अंतरावें लागतें त्या म्हातारपणांत दिवस काढणें हें कोणत्याहि स्त्रीला दुःसह आणि दुर्घटच असणार.

" लावण्याचे हे हानिलाभ मोजून जमेची नी व्ययाची वजावाट करतां लाभापेक्षां हानीच अधिक भरल्यामुळें आणि म्हणूनच आय-व्ययाची तोंडमिळवणी करणेंदेखील अशक्य झाल्यामुळें मला असेंच सांगणें भाग आहे, कीं अेकंदरींत लावण्य हें ललनांस सुखप्रद होत नाहीं; सौंदर्याच्या पदरीं शेवटीं निराशेचा फोल हंगामच बहुधा पडतो.

" सौंदर्याच्या ठेवीवर आधीं म्हणण्यासारखें व्याजच मिळत नाहीं. जें मिळतें त्यावर भारी कर द्यावा लागतो; ज्या पेढीवर ती ठेव ठेवलेली असते, ती पेढीच मुळीं केव्हां बुडेल याचाहि नेम नसतो. अगदीं बिनधोक नी सुरक्षित अशा कोणत्याहि रोख्यांत हें सौंदर्यधन गुंतवितां येत नाहीं ! साधें रूप तेंच अेकंदरींत स्त्रीला सौंदर्यापेक्षां अधिक हिताचें नी कमी धोक्याचें आहे ! "

लावण्य हें जितकें लोभनीय तितकेंच हितकारकहि आहे !

वर अुतारलेल्या Ursulr Blook यांच्या लेखांत लावण्यापासून होणारे हानिलाभ हे पुष्कळ विचारपूर्वक नी समतोलपणें सांग-

ण्याचा यत्न केलेला आहे खरा; परंतु त्या विचारांची मांडणीहि सुसंगत नाहीं आणि त्या हानिलाभांची तुलना करून काढलेलें तात्पर्य तर अगदींच अेकांगी आहे. आयव्ययांतील रकमा टिपतांनाच मुळीं भलत्याच्या नांवें भलत्याच्याच रकमा पडल्या ! कारण सौंदर्यापासून होणारे म्हणून जे तोटे दिले आहेत ते वस्तुतः सौंदर्यापासून होत नसून त्याच्या दुरुपयोगानें किंवा सदुपयोग न केल्यानें जे होतात ते आहेत.

सौंदर्यापासून होणारे जे तोटे वर दिलेले आहेत, त्यांपैकीं अनेक 'दृष्टीपासूनहि होतात' असें दाखवितां येअील. चांगलें दिसतें म्हणूनच अनेक प्रसंगीं पाहूं नये तें अुद्वेजक पाहावें लागतें. आपल्या प्रियकराला अपघातांत रक्तबंबाळ झालेलें पाहून किंवा कुपुत्राला दारूपायीं दारोदार भीक मागतांना पाहून किंवा पेशवाअीच्या शेवटच्या दिवशीं त्या मानधन श्रीमंतांच्या शनवारच्या वाड्यावरील हिंदुपदपादशाहीचा जरिपटका खालीं पाडून त्यावर अिंग्रजांचा जॅक सरसर वर चढतांना पाहून—दुखावलेलें मनुष्यमात्र वैतागानें असेंच म्हणून जातें, कीं 'अरेरे ! ही दुर्दशा पाहावी लागण्यापेक्षां देवानें डोळेच दिले नसते तर किती बरं झालं असतं !' तशा वैतागानें 'लावण्यच' नसतें तर माझी अशी दुर्दशा कां होती असें अेकादी हेलन किंवा क्लिओपात्रा किंवा पद्मिनी दुःखावेशांत अुद्गारली, तरी त्यामुळें लावण्य स्वयमेवच टाकाऊ ठरत नाहीं. घातकहि ठरत नाहीं. दृष्टीनें कधींकधीं दुर्दशा पाहावी लागते. म्हणून दृष्टि हीच घातक आणि अेकंदरीत दोन्ही डोळ्यांनीं आंधळें असणें किंवा निदान अंधुक दिसणें हेंच चांगलें असें का म्हणावयाचें ?

लावण्य वयोमानानें झिजतें तशी दृष्टीहि मंदावते; बुद्धीहि झिजते. लावण्यवतींची म्हातारपणीं केंविलवाणी स्थिति होते; तशी बुद्धिवानांची आणि डोळसांचीहि होते. वृद्धपणीं डोळे आंधळे नी बुद्धि निकम्मी होत चालली असतांहि मनुष्यास असह्य खेद वाटतो.

लावण्याच्या पायीं अनेक अुन्माद घडतात; तसेच अुन्मार्गगामी बुद्धी-कडून घडतात, दृष्टीकडूनहि घडतात. म्हणून निर्बुद्ध मनुष्य किंवा जन्मांध मनुष्यच खरा सुखी असें कांहीं त्याचें तात्पर्य काढतां येणार नाहीं !

मनुष्याला आपल्या बुद्धीच्या बळानें आजवर अनेक सोयिस्कर शोध लावतां आले; जे मनुष्याला जन्मतः मिळालेले नाहींत असे अनेक लाभ संपादितां आले. मोटारी-आगगाड्यांच्या साधनांहीं त्यानें आपली गति शतपटीनें वाढविली; नावा, आगनावा काढून समुद्र अुल्लंघिले; विमानांहीं पंखांची अुणीव भरून काढली; अनेक रोगांचा औषधांहीं नी शल्यांहीं त्यानें पाडाव केला; पण अजूनहि जन्मानें जें मिळालें नाहीं तें लावण्य संपादिण्याअितकी, आपलें मूळचें साधें वा ओंगळ रूप बदलून तें सुंदर नी सुरेख करण्याची युक्ति शोधण्याअितकी त्याच्या विज्ञानाची प्रगति झालेली नाहीं; सन्निधच्या भविष्यकाळांतहि कुरूपाला सुस्वरूप करण्याची तर दूरच, पण काळ्यांना गोरे करण्याची युक्तीसुद्धां मनुष्याला सांपडेलच अशी हमी आज देतां येत नाहीं. मनुष्याला अशा प्रकारें यत्नानें जें संपादतां येत नाहीं; पण जें अत्यंत लोभनीय वाटतें; तें दुःसाध्य स्वरूपसौंदर्य ज्याला जन्मतःच लाभलेलें आहे त्या पुरुषानें वा स्त्रीनें ती अेक दैवाची स्पृहणीय देणगीच मिळाली आहे असें समजणें आणि त्या मानानें त्या त्या प्रकरणीं स्वतःस भाग्यशाली मानणें हें अगदीं साहजिक नी अुचित आहे. ज्या राष्ट्रांतील पुरुष ' **व्यूढोरस्को वृषस्कंधः शालप्रांशुर्महाभुजः** ' अशा पौरुषी सौंदर्यानें आणि स्त्री, जिला पाहातांच विरक्त तपस्व्यांनींहि **त्वमस्य विश्वस्य च नेत्रकौमुदी** ! असें संबोधावें; अशा लोभनीय लावण्यानें विलसत आहे; त्या राष्ट्रानें त्या आपल्या रूपसंपदेस अेकाद्या स्वर्गीय वरदाना-सारखें जपलें पाहिजे; सृष्टीच्या त्या विशेष अुपकृतीस्तव तिचें आभारीच असलें पाहिजे.

त्यांतहि ललनेचें लावण्य ह्या तर सृष्टीच्या कलाकुसरीचा अत्यंत कमनीय असा कांचनी कळसच आहे! चित्रलेखा अेकाहून अेक सुंदर पुरुषांचीं चित्रें रेखीतरेखीत जेव्हां प्रद्युम्नाचें चित्र रेखिती झाली, तेव्हां अुषा जशी अत्युत्कट समाधानानें अुठून वदली, 'थांब सखे, ठेव खालीं ती कुंचली! माझ्या स्वप्नांतली मनोहर आकृति ती हीच!' तसेंच अेकाहून अेक सुंदर आकृति कल्पीत,

साध्या स्त्रीपेक्षां सुंदर स्त्रीकडे लोकांच्या मनाचा ओढा अधिक असतो.

चितारीत ती मनाजोगी न झाल्यानें भूगर्भीय (Geological) रद्दीच्या टोपलींत टाकीत सृष्टिदेवी आपल्या कलागृहांत (Studio) युगोयुगें चितारीत बसली असतां जेव्हां तिच्या कुशल कुंचलींतून अंतीं लावण्यवती ललनेचें चित्र अुतरलें, तेव्हां ती सृष्टि, ती आद्य नी अमर चित्रलेखा, ती आपलीच अपूर्व कलाकृति पाहून आपणच विस्मय पावली नी आपल्याशींच कलानंदनांत तन्मय होअून म्हणाली, 'अहाहा ! हीच ती माझ्या सौंदर्याच्या स्वप्नांतील मनोहर कलाकृति ! माझं आदर्श चित्र !' कवितादेखील ललनेच्या त्या मनोज्ञ लावण्याला पाहून अुद्‌गारली, 'वा रे वा !–'

अस्याःसर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चंद्रो नु कांतिप्रदः
शृंगारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ॥
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतुहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

कोमल कविता तर काय !– पण तो महादेव, तो विरूपाक्ष अुग्र ! तोदेखील त्या रमणीय ललनेला पाहून क्षणैक विचलित झाला ! '**चंद्रोदयारंभ अिवाम्बुराशिः** ' आणि 'कुमारसंभवांत वर्णिल्याप्रमाणें '**अमामुखे बिंबफलाधरोष्ठे । व्यापारयामास विलोचनानि ॥** '

आजहि सृष्टीच्या कलागृहांत लावण्यवती ललनेच्या त्या सुंदर चित्रापेक्षां अधिक लोभनीय अशी दुसरी कलाकृति आढळत नाहीं. ललनेच्या लावण्याहून सरस असें दुसरें सौंदर्यस्वप्न सृष्टीलाहि अजून पडलेलें नाहीं; तिच्या कल्पनेला सुचलेलें आजतरी दिसत नाहीं ! अुद्यांचें कोणीं सांगावें ?

असें हें ललनेचें लावण्य जर नामशेष झालें तर जीवनाला अेका अत्यंत विमोहक आनंदास मुकावें लागेल; नव्हे, जीवनाची अेक प्रेरणाच पंगु होअील.

कारण, ललनालावण्य ही जीवनाची अेक नयनानंदक अशी शोभाच काय ती नसून तें सृष्टीच्या प्रजननलालसेचें वशीकरणचूर्ण आहे. लावण्य हें भगवान् मदनदेवाच्या हातांतील अमोघ अस्त्र आहे ! याच अस्त्राच्या बळावर 'कुमारसंभवाचें' लोकहित-कारक देवकार्य साधण्यासाठीं सिद्ध झालेल्या परंतु त्याचें वज्रहि तें देवकार्य साधण्यास अक्षम झालेलें पाहून चिंतातुर असलेल्या अिंद्रास मदन सावेश आश्वासूं शकला, कीं **'प्रसीद विश्राम्यतु वीर वज्रं ॥ शरैर्मदीयैर्कतमः सुरारिः । बिभेतु मोघीकृत-बाहुवीर्यः ॥ स्त्रीभ्योऽपिकोपस्फुरिताधराभ्यः ॥'**

लावण्य ही प्रभवाची अेक प्रेरणा आहे !

ज्या हेतूसाठीं प्रथमप्रसव मातेला सृष्टीनें पुढें दूध दिलें, मुख्यतः त्याच हेतूसाठीं तिनें कामिनीकुमारीला आधीं लावण्य दिलें. प्रजाजनन हाच नव्हे तर सुजनन (Eugenics) हाच, ललनेला ही विलोभनीय लावण्याची दैवी देणगी देण्यांत निसर्गाचा मुख्य अुद्देश आहे; हीच निसर्गाची अपेक्षा आहे.

तेव्हां लावण्यवती कुमारींनो, जननींनो, तुम्हांस जन्मतःच निसर्गानें दिलेल्या ह्या दैवी देणगीस आपल्या पूर्वपुण्याअीचें वरदानच माना आणि त्यास अत्यंत जपा ! **लावण्यच नव्हे, तर प्रत्येक स्त्रीनें तिला जें रूप जन्मतः लाभलेलें असेल तें त्यांतल्या त्यांत खुलून दिसावें असा यत्न अवश्य करावा**, प्रसाधनांहीं आपली कांति, वर्ण, शोभा वाढवावी. स्त्रीचें सौंदर्य ज्यायोगें विकासेल तिला त्याचा योग्य तो लोभ लागेल असें अुत्तेजन तिला मिळालें पाहिजे.

आपल्या आर्य राष्ट्रांत पूर्वीं स्त्रियांच्या लावण्याचा गौरव होत असे. लावण्य हें लांछन नसून ललनांचें अेक स्पृहणीय विभूषणच कसें मानलें जाअी त्याचेहि पुरावे आपल्या संस्कृत वाङमयांत

आढळून कां येतात ? रामायण महाभारतासारख्या आर्य ग्रंथांतहि स्त्रियांना लावलेलीं संबोधनें पाहा ! ब्रम्हर्षि नी राजर्षीसुद्धां त्यांना 'हे सुकेशि, हे सुलोचने, हे सुमुखि, हे रंभोरु' असें संबोधतांना आढळतात. स्त्रीवाचक शद्ब नी विशेषणें पाहा – रमणी, ललना, रामा, सुंदरी, वरोरु, सुमध्यमा, पृथुजघना, कामिनी, कांता ! स्त्रियांच्या प्रत्येक अवयवाचें नी अेकंदर देहलतेचें सुगठण नी सौंदर्य हें असें अेक गौरवार्ह आभूषण समजलें जात असल्यानें स्त्रियांकरवीं तें जन्मजात सौंदर्य शक्यतों जपून, कांतिवर्धक चूर्णादिक प्रसाधनांहीं जोपासून आणि आपल्याला मिळालेली ती पैतृक देणगी होती त्याहून वाढवून आपल्या संतानाच्या हातीं सोंपविली जाअी. स्त्रियांना आपल्या लावण्याचा असा सदुपयोग करण्यास समाजाकडून अुत्तेजन मिळत गेल्यानें पिढीपिढीचें सौंदर्य वाढत जाअी. आअीहून मुलगी सुंदर, पित्याहून पुत्र अधिक सबळ असें ज्या राष्ट्रास आपलें शरीरसौष्ठव प्रतिपिढीस वाढत जावें असें वाटतें, त्यांची संस्कृतीहि कलासुंदर बनते.

जी जितकी गबाळ नी जितकी कुरूप– ती तितकी सुवृत्त नी सुशील असें मानणारी कलाहीन संस्कृति ही संस्कृति नसून विकृति आहे. पिढीपिढी अशा अरसिक अुपेक्षेनें अधिकाधिक ओंगळ बेडौल नी भेसूर होत जाते !

परंतु—

लावण्यवतींनो, तुम्हीं हें मात्र विसरतां कामा नये, कीं लावण्य ही तुमच्या हातीं सोंपविलेली निसर्गाची दैवी ठेव आहे. म्हणूनच त्या अनर्घ्य निक्षेपाची (Trust ची) नैसर्गिक अटहि तुम्हीं पाळली पाहिजे. ती अट म्हणजे सुजनन, सुप्रजनन ! जी लावण्यलतिका निःसंतान, ती निष्फळ आम्रलतिकासमान व्यर्थ आहे; निकम्मी आहे. जीवन हाच अेक यज्ञ आहे; सद्‌गुण वा दुर्गुण ठरविण्याची मानवी कसोटी अेकच, कीं मनुष्यजातीच्या सामुदायिक हितार्थं त्या यज्ञास

जो अुपकारक तो सद्‌गुण; अपकारक तो दुर्गुण ! जर तुमचें लावण्य तुमचें लांछन न ठरवितां, दुर्गुण न ठरवितां तुमचा अेक अत्यंत सौभाग्यास्पद सद्‌गुण ठरविणें असेल, तर त्या लावण्याचा असा सदुपयोग करा, कीं त्यायोगें तुमच्या राष्ट्राचें कल्याणच व्हावें. तुमचें सुख नी हितहि त्यांतच सामावलेलें आहे, असलें पाहिजे. जर अेकाद्या आम्रवल्लरीला नुसता मोहोरच मोहोर फुलेल; पण फळ धरणार नाहीं; तर तिला कोण विचारतो ? अमृतोपम मधुर आम्र-फळांहीं लवलेली आम्रवल्लरीच खरी स्पृहणीय ! तसेंच जी स्त्री स्वतःचें लावण्य झिजूं नये म्हणून नुसती नट्टाफट्टाच करीत मिरवीत राहाते आणि सुरेख संतान प्रसवण्याचें नी जोपासण्याचें आपलें जीवन-कर्तव्य तशा राक्षसी हांवेनें टाळते; ती स्वतःतर वात्सल्याच्या अेका अत्यंत मधुर आनंदास आंचवतेच; पण राष्ट्रावरील ही अेक आपत्ति होअून बसते ! ज्या हेतूनें निसर्गानें तें लावण्य तिला दिलें तो हेतु, ती अट, न पुरविल्यानें आणि तें निसर्गधन संततिहितार्थ न नियोजिल्यानें ती नैतिक चौर्याची अपराधिनी ठरते.

" भुञ्जते ते त्वघं पापाः ये पचंत्यात्मकारणात् । ' संतति-नियमन तें, कीं जें उत्तम संतति प्रसवण्यासाठींच काय तें आचरलें जातें. संततिनियमन म्हणजे संतत्युच्छेदन नव्हे ! तो आत्मघात तर आहेच आहे; पण राष्ट्रघातहि आहे ! आपलपोटेपणाची ती राक्षसी परिसीमा होय !

संतत्युच्छेदन हें लावण्याची जोपासना नसून लावण्यहत्त्याच होय !

ही कांहीं अलंकारिक अतिशयोक्ति नाहीं; तर अेक सामाजिक सत्य आहे. वर दिलेल्या Ursula Blook यांच्या लेखांत लाव-ण्याचें सर्वांत दुःखप्रद व्यंग म्हणून जें सांगितलें आहे, तें म्हणजे

त्याची भंगुरता हेंच होय. लावण्य हें फूल आहे आणि फुलाप्रमाणेंच देखतदेखत फुलतें न फुलतें तोंच सुकतें. 'गलितयौवना कामिनी' हें अेका भर्तृहरीच्याच नव्हे, तर मनुष्यजातीच्याच हृदयांत सलणारें शल्य आहे ! ललनांनो, आपलें लावण्य ओसरूं नये म्हणूनच जर आपल्या सुप्रजननाच्या अत्युदार सामाजिक कर्तव्यालाहि चुकण्याची अधम अिच्छा आणि वात्सल्याच्या अत्यंत मधुर सुखास मुकण्याची चुकी होत असेल तर ध्यानांत धरा, कीं तें लावण्य तुम्हीं काय वाटेल तें केलेंत तरी गळत्या घागरींतील पाण्यासारखें भरतां भरतां ओहोटीस लागणारच लागणार; तें झिजणारच झिजणार ! सांचवूं म्हटलें तरी तें आटणार; टिकवूं म्हटलें तरी तें नासणार. सोळापासून सव्वीस वर्षांपर्यंत फुलणारें हें पावसाळी फूल ! फारफार तर दहा वर्षांची ही सौंदर्याची शिदोरी ! तुमचीं चाळीस वर्षें म्हणजेच बहुतेक जीवन लावण्याच्या अुपासमारींतच तुम्हांस काढावें लागणार ! अशा ह्या लोभनीय पण अत्यंत क्षणिक नी नश्वर अशा सौंदर्याच्या नादीं लागून साऱ्या जीवनाच्या कल्याणास नी कर्तव्यास मुकण्याची नी हुकण्याची चुकी कोणती विवेकी वनिता करील ?

आणि तरीहि अेका अर्थीं व्यक्तीचें नसलें तरी समाजाचें लावण्य अमर करण्याची अेक युक्ति निसर्गानें मनुष्याच्या हातींच ठेवलेली आहे. लावण्य झिजेल म्हणून ज्या सुप्रजननाची वेडसर वनितांना भीति वाटते त्या प्रसवानेंच लावण्याची झीज भरून निघते.

व्यक्तीचें नसलें तरी राष्ट्राचें लावण्य अमर करण्याची युक्ति !

अेकाद्याला गुलाबाची बागची बाग सदा टवटवलेली, सदा बहरलेली हवी असेल तर माळी काय करतो ? दहापांच गुलाब अेकदां लावून काय तो स्वस्थ बसत नाहीं. ते गुलाब हळुहळु झिजणारच;

नि:सत्व होणारच. यासाठीं ते जोंवर बहरलेले आहेत, तोंवर त्यांचीं कलमें करून माळी सर्वत्र नवेनवे गुलाब लावतो. त्यायोगें अेक गुलाब नि:सार होतो तों त्याच्याच जीवनाचे पागोरे असलेल्या अकरा गुलाबांना नवनवा बहार येतो. ती गुलाबाची बाग अशी सदा बहरलेली असूं शकते. तसेंच ललनांनो, तुमच्या लावण्याचें आहे ! तें जोंवर खुललेलें आहे, तोंवर त्या लावण्यलतेचीं कलमें नवजीवनाच्या भूमींत लावीत चला. ज्या अेका सुंदर मातेच्या सभोंवतीं तिच्या चार सुंदर कन्यका, शोभिवंत सुतसुतांचा मेळावा विलसत, विहरत रमलेला आहे– तिचें लावण्य सफल झालें; जीवन पुन्हा ताजें झालें. तिच्या स्वतःच्या यौवनाचा बहर ओसरतो न ओसरतो तोंच तिच्या लावण्यानंदाची झीज शतपटीनें भरून काढणारा वात्सल्यानंद तिच्या हृदयांत उचंबळूं लागतो. तिच्या जीवनाचा पूर्वार्ध जसा लावण्यानें तसाच अुत्तरार्ध वात्सल्यानें रसरसलेलाच राहिल्यानें तिचें आयुष्य केव्हांच नीरस होत नाहीं. तिचें लावण्य नी तारुण्य तिच्या कन्यापुत्रांत पुन्हा वाढीस लागतें; तिच्या राष्ट्राचें लावण्य नी तारुण्य अमर होतें !

लावण्य विलोभनीय आहेच; पण लावण्याहूनहि शील अत्यंत विलोभनीय होय !

यास्तव लावण्याची जोपासना तर कराच; पण महिलांनो, ज्यायोगें मनुष्यजातीच्या कल्याणार्थंच त्याचा विनियोग होओील अशाच प्रमाणांत नी प्रकारानें सौंदर्यास महत्व द्या; त्यास सत्कारणीं लावा. हेंच शील ! हें शील जन्मभर पुरणारी नी मृत्यूनंतरहि पुरून अुरणारी संपदा आहे. जिला रूप नाहीं; पण हें परोपकारी वत्सल नी विवेकी शील आहे ती स्त्री जिला नुसतें रूप आहे पण हें वात्सल नी प्रामाणिक शील नाहीं तिच्यापेक्षां अधिक गौरवार्ह समजली पाहिजे. ती अेकंदरींत अधिक सुखी नी समाजाला शेवटपर्यंत

अधिक हवीशी असते. पण जिला लावण्य नी शील हीं दोन्ही आभूषणें लाभलेलीं आहेत, तिला लावण्यापासून होणारे लाभ तर मिळतातच; पण Ursula ह्यांच्या वरील लेखांत सांगितलेले तोटेहि त्याच्या सदुपयोगानें बव्हंशीं टाळतां येतात. आपलपोट्या वांझेचें लावण्यहि झिजतेंच; पण अेकाद्या कंजूषाचें धन नाहींसें होतांच त्याला जशा असह्य वेदना होतात, तशी तिची त्या लावण्यास वयानें हरल्यानंतर दुर्गति होते. आपल्या बीजांना नवजीवनाच्या क्षेत्रांत पेरून जी सुंदर संततीचें अुद्यानचें अुद्यान अुगवते नी जगताची शोभा नी संपदा वाढविते त्या शीलवती मातेचेंहि लावण्य झिजतेंच ! – पण जसा तो दानशील आर्यसम्राट् सर्वदक्षिण यज्ञांत आपली सारी मत्ता प्रजाजनांत वांटून देअून '**मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम्**' तसें त्या मातेचें लावण्य नाहींसें झाल्यानेंच ती लावण्य होतें तेव्हांपेक्षांहि अधिकच मनोज्ञ भासूं लागते ! तिचें लावण्यदारिद्र्यच तिला तिच्या लावण्यसंपदेहूनहि शोभूं लागतें. '**आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव !**'

आपल्या पुराणांतील अनेक सुरेख कथांत अशी अेक कथा आहे, कीं पौर्णिमेच्या पूर्णचंद्राला अमृताच्या कांठोकांठ भरलेल्या पेल्याप्रमाणें देव पिअूं लागतात. त्या सुधाकराच्या कला पितांपितां शेवटीं देव अेक कला तेवढी त्याला अुरूं देतात. तीच प्रतिपदेची चंद्रकोर ! पण म्हणूनच पुनवेच्या प्रफुल्ल चंद्राला जो मान नाहीं तो देवकार्यीं आपलें सर्वस्व वाहून क्षीण झालेल्या त्या प्रतिपदेच्या चंद्रकोरीला आहे– लोक तिला पूजितात; पूर्णचंद्राला नव्हे !

जिच्या कौमार्यांत लावण्याचा नेत्रानंददायी चंद्र आरोग्याच्या सकल कलांहीं प्रफुल्ल झालेला आहे; सच्छील यौवनांत जिच्या

अुदरीं देवदूतांसारखीं सुंदर नी सुलक्षणी बालकें जन्मलीं आहेत, आणि त्यांना आपल्या त्या लावण्याचें नी शीलाचें तें वत्सल दूध पाजून संवर्धितांना जी स्वतः प्रतिपदेच्या चंद्रकोरीसारखी क्षीण कलाहींच पूर्ण कलांपेक्षांहि प्रौढावस्थेंत सुभग भासत आहे; त्या जननीला आमचें शतवार वंदन असो ! !

तिच्या यौवनाचा नी लावण्याचा तो-

पर्यायपीतस्य सुरैः हिमांशोः
कलाक्षयः श्लाघ्यतरोहि वृद्धेः ॥

* * *

व्रतविधि आणि विवेक

[पूर्वार्ध]

आपणां हिंदूंतच नव्हत तर धर्मभोळेपणाच्या आहारीं गेलेल्या मुसलमान-बुद्ध-ख्रिस्तीप्रभृति साऱ्या 'पोथीनिष्ठ' 'किताबी' समाजांमध्यें व्रतवैकल्यविधींचें थोतांड अितकें माजलेलें आहे, कीं त्यामुळें त्या त्या समाजांत विज्ञानाचा फैलाव होण्यास मोठा अडथळा येतो ज्ञानाची प्रगति खुंटते. पंगूची बुद्धि पंगु राहाते. युरोपियन राष्ट्रें तेवढीं त्या धर्मभोळेपणापासून आज पुष्कळ अंशानें मुक्त झालीं आहेत, विज्ञाननिष्ठ बनलीं आहेत. अशीं विज्ञाननिष्ठ प्रगतिपर व्रतें कोणचीं नी अज्ञाननिष्ठ कोणचीं ही चर्चा, विशेषतः आपणां हिंदूपुरती या लेखांत करूं.

व्रतविधींचा हेतु धार्मिक दृष्टीनेंहि दोन प्रकारचा असतो. अेक देवाची आराधना आणि दुसरा काम्यफलाची प्राप्ति. ही काम्यफलाची प्राप्ति वैयक्तिक नी सांधिक अशी अुभयविध असते.

या दोन अुद्देशांपैकीं देवाची आराधना ही देवाच्या अनेक प्रतीकांचीं—अश्वत्थ, गोमाता, गौरीगणपति, तुळस, म्हसोबा, बहिरोबाप्रभृति नाना रूपांची जरी असली, तरी देव अेकच असल्यानें आकाशात् पतितं तोयं यथा गच्छति सागरं । सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिगच्छति ॥ या शास्त्रोक्त न्यायानेंहि त्या भगवानासच पावते आणि तोच संतुष्ट होअून तीं तीं काम्यफलें आपणांस त्या व्रत-वैकल्यांचा परिणाम म्हणून देतो. तेव्हां व्रतवैकल्यें वरवर जरी नाना देवताप्रीत्यर्थ केलेलीं असलीं तरी तत्त्वतः तीं अेकाच भगवानाच्या संतोषार्थ केलेलीं असतात. सर्व यज्ञतपोदानांचा भोक्ता नी सर्व काम्याकाम्य फलांचा दाता तीं तीं प्रतीकें नसून ज्याचीं तीं प्रतीकें आहेत तो भगवानच होय, हें तत्त्व श्रीभवत्गीतेसारख्या तत्त्वज्ञानमय महान् ग्रंथापासून तों व्रतखंडासारख्या आचारग्रंथापर्यंत सर्वांनाच मान्य आहे. व्रतवैकल्यांची ही आस्तिक दृष्टीनेंहि सर्वमान्य असलेली अुपपत्ति आहे तशीच स्वीकारली तरीदेखील जें जें व्रत त्या नारायणास संतोषवील तें तें पारमार्थिक दृष्टीस विश्वसनीय मानणाऱ्या श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त श्रद्धेलाहि, आपापली अिष्ट फलप्राप्ति करून देण्यास समर्थ आहे अशी निष्ठा बाळगण्यास मुळींच हरकत नाहीं.

नारायणाचें खरें प्रतीक म्हणजे नरच होय.

आणि नारायणास नरांच्या सेवेहून अधिक संतोष देणारें साधन दुसऱ्या कोणत्या प्रतीकाच्या सेवेंत असूं शकणार आहे ? वडाची पूजा करण्यानें जर देव पावतो; गाडीची वा बैलाची पूजा केल्यानें जर देव पावतो; सापाला दूध पाजल्यानें जर देव पावतो, कावळ्यालां काकबली दिल्यानें जर देव पावतो, तर अनाथ अर्भकास वाटेवर टाकून दिलेलें पाहून त्यास दूध पाजण्यानें तो देव काय पावणार नाहीं ? जे का रंजले गांजले, त्यांसी म्हणे जो आपुले,

त्याचें तें परोपकारी मनुष्यसेवेचें पवित्र व्रत काय त्या देवास संतोषविणार नाहीं? तान्हेल्याला पाणी, तापलेल्याला छाया, न जाणत्याला ज्ञानदान, मरणाऱ्याला प्राणदान: हीं पुण्यकृत्यें करण्याचें व्रत हें काय व्रतच नव्हे? श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धार्मिक दृष्टीनेंहि ह्या मनुष्यसेवेलाच देवास संतुष्टविणारें महाव्रत मानलें नसतें तर पाणपोयी घालणें, वाटेनें वृक्ष लावणें, कथाकीर्तनें करणें, अतिथीस अन्न देणें प्रभृति अनेक दानांस नी आचारांस पुण्यप्रद गणलें असतें काय? पण हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती, यहुदी, पारशी-प्रभृति झाडून साऱ्या धर्मांतून हीं कृत्यें पुण्यकृत्येंच समजलेलीं आहेत. झाडांत, पशूंत, सापांत, दगडांत, मातींतहि जर देव आहे— जर तीं दगडमातीहि त्याचीं प्रतीकें होऊं शकतात, तर त्या देवाच्या जड-सृष्टीचाच नव्हे, तर चिच्छक्तीचाहि ज्यास शास्त्रेंच परमव्यक्त अंश मानतात, तो मनुष्य त्या देवाचें सर्वोच्च प्रतीक मानावयास नको काय? नारायणाचा परमव्यक्त अंश, चिन्मय मूर्ति जर कोणची असेल तर तो नरच होय असेंच शास्त्रें म्हणतात आणि म्हणूनच त्या नराची सेवा अितर कोणच्याहि प्रतीकाच्या सेवेहून नारायणास अधिक संतोषविणारी असलीच पाहिजे. त्या अितर प्रतीकांच्या सेवेनें जें जें अैहिक काम्यफल मिळतें किंवा पारलौकिक पुण्य लागतें म्हणून पोथींत सांगितलें आहे तें जर खरें असेल, तर हेंहि खरें असलेंच पाहिजे कीं तें तें अैहिक वा पारलौकिक फल मनुष्याच्या सेवेनें, परोपकारव्रतानें अितर कोणच्याहि व्रतापेक्षां अधिक निश्चिततेनें व्रत करणारास मिळालेंच पाहिजे.

अर्थात् व्रतवैकल्याचे जे आत्मशुद्धि, काम्यफलप्राप्ति आणि पारलौकिक पुण्यप्रभृति हेतु आहेत, ते सर्व मनुष्यसेवेनें, परोपकाराच्या व्रतानें मिळणारे असल्यामुळें आपण व्रतांची निवड करतांना जर अशींच व्रतें निवडलीं, कीं त्यांच्यायोगें मनुष्यजातीचें प्रत्यक्षपणें कांहीं ना कांहींतरी हितच साधेल. आपल्या समाजाची वा राष्ट्राची कांहीं ना कांहींतरी हेचि देहीं हेचि डोळां फळ देणारी अुपयुक्त

सेवा घडूं शकेल आणि मनुष्यांच्या अज्ञानास वा धर्मभोळेपणास उत्तेजन न देतां त्यांचें ज्ञान नी सुख वाढविलें जाईल, तर या व्रतविधींनींच देवास संतोषविण्याचें पारलौकिक पुण्य संपादून आपलें, आपल्या राष्ट्राचें आणि मानव्याचें हित साधण्याचें अैहिक फळहि अेथल्या अेथेंच आपणांस मिळवितां येअील.

व्रतानें देव पावतो; परलोकींचीं चांगलींवाअीट फळें येथल्या अैहिक बऱ्यावाअीट कृत्यांवरून मिळूं शकतात; मनुष्य ज्यास बरेंवाअीट म्हणतो त्यासच देवहि बरेंवाअीट म्हणतो अशी भावना असणाऱ्यांनाहि व्रतवैकल्यांची निवड करतांना वरील कसोटी अुपयोगी पडावी, संमत वाटावी, अशाच दृष्टीनें तिला समर्थिणारा कोटिक्रम वर केलेला आहे. कारण ज्यांची निष्ठा देव, परलोक, नीतिअनीति ह्यांविषयीं अशी 'धार्मिक' छापाची मुळांतच नाहीं, सृष्टिनियमांच्या अबाधित कार्यकारणभावास देवाच्या काल्पनिक

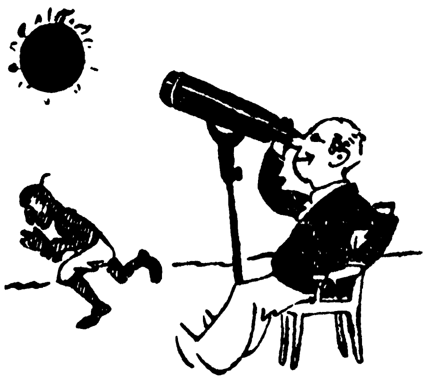

मनुस्मृति म्हणते खग्रास सूर्यग्रहण पाहूं नये. युरोपिय ज्योतिर्विद खग्रास सूर्यग्रहण असेल तिथेंच जातात व अनिमेष निरीक्षण करतात.

प्रसन्नतेनें वा रोषानें बदलून घेण्याची आशा हीं भावड्या माणसांची सुखस्वप्नें असून त्या दृष्टीनें होणारीं व्रतवैकल्यें हीं मुळांतच लटकीं आहेत असा ज्यांचा ठाम सिद्धांत ठरलेला आहे त्यांचा ह्या विषयांशीं संबंध पोचत नाहीं. ते व्रतवैकल्यें यांच्यापलीकडे गेलेले; त्यांना व्रतांची निवड करण्याचा विवेक सांगणें मूलतःच असंबद्ध होणार.

ह्यास्तव अेका बाजूस नितांत गोथीनिष्ठ असा धर्मभोळा वर्ग सोडून नी दुसऱ्या बाजूस नितांत विज्ञाननिष्ठ प्रत्यक्षवादी वर्ग वगळून जो मध्यम वर्ग अुरतो आणि आज ज्याची संख्या भरपूर आहे त्याला अुद्देशूनच व्रतांत निवड कशी करावी नी कां करावी हें वर सांगितलेलें आहे. हा बहुसंख्याक वर्ग धार्मिक असला तरी धर्मभोळा नाहीं. विज्ञाननिष्ठच नसला तरी बुद्धिवादास अगदींच पारखा नाहीं. व्रतवैकल्यांकडे त्यांची प्रवृत्ति असली तरी तीं व्रतें अगदीं वेडसर अज्ञानावर अुभारलेलीं नसावीं आणि शक्य तों समाजास प्रत्यक्षपणें अैहिकदृष्ट्याहि अुपयोगी असावीं हें तत्त्व तो सहसा नाकारणारा नाहीं तो वरील कारणासाठीं व्रतांची निवड करतांना खालील सूत्रें लक्षांत ठेवून त्या कसोटीस अुतरतील तींच व्रतें आचरण्यास बहुधा सिद्ध होअील. वर विशदिलेल्या कोटिक्रमानुसार ठरणारी व्रतांची कसोटी ज्या सूत्रांत थोडक्यांत ह्या लेखापुरती समारोपितां येतील तीं सूत्रें हीं—

—१—

ज्या व्रतांतील देवता आणि त्यांचीं वर्णनें आजच्या प्रयोगक्षम विज्ञानानें साफ खोटीं पडलेलीं आहेत; सृष्टिविज्ञानाच्या प्राचीन अज्ञानामुळेंच ज्या घटनांना वा निर्जीव वस्तूंना सजीव देव समजलें गेलें, त्यांना प्रसादविण्यासाठींच जीं व्रतें प्रचलविलीं गेलीं तीं सर्व व्रतें आज टाकाअू मानलीं जावींत. मनुष्याच्या आजच्या वैज्ञानिक सिद्धांतांच्या प्रसारानें जनतेस अधिक डोळस करावयाचें सोडून हीं

व्रतें तिला आंधळीचीं आंधळी ठेवूं पाहातात. बुद्धीचा विकास खुंटवितात. अशीं व्रतें असत्याची पूजा होत. निव्वळ मिथ्याचार होत. या वर्गाच्या व्रताचें अुदाहरण हवें असेल, तर आकाशस्थ ज्योतिर्गोलविषयक ग्रहणें– संक्रांत-सूर्यचंद्रपूजाप्रभृतिप्रीत्यर्थ आचारले जाणारे आमचे धर्मविधि पाहा!

—२—

देवांस प्रसन्न करण्यासाठीं, आत्मशुद्धीसाठीं, भूतदयेसाठीं किंवा कांहीं काम्य हेतूच्या सिद्धीस्तव केलीं जाणारीं जीं जीं व्रतें असतील तीं तीं आचरितांना त्यांचीं जुनीं रूपें आज निरर्थक, भाबडीं वा लबाडीचीं दिसतील तीं टाकून त्याच हेतूनें, त्याच काम्यफलासाठीं, तींच व्रतें अशा रूपांत करावीं, कीं ज्यायोगें त्यांच्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या कर्मांनीं आणि दानांनीं आजच्या परिस्थितींत आपल्या हिंदु राष्ट्रास अत्यंत आवश्यक असलेली कोणती तरी प्रत्यक्ष हितकारक सेवा घडेल. **‘ह्या दानानें वा कर्मानें माझ्या राष्ट्राची कांहींतरी प्रत्यक्ष सेवा घडत आहे ना?’** ही कसोटी प्रत्येक व्रताच्या कर्मास वा दानास लावली कीं संपलें. तो व्रतविधि त्या कसोटीस अुतरला नाहीं तर तो साफ सोडून द्यावा नी त्याच काम्य वा निष्काम हेतूनें हिंदु राष्ट्राची प्रत्यक्ष सेवा ज्यांत घडेल अशा विधीनें तें व्रत सांग करावें. नराच्या प्रत्यक्ष सेवेहून म्हणजेच राष्ट्राच्या प्रत्यक्ष सेवेहून नारायणाची सेवा करण्याचें योग्यतर साधन मनुष्याच्या हातीं दुसरें कोणचेंहि नसल्यानें शास्त्रेंहि नरासच नारायणाची अवतारार्ह विभूति मानीत असल्यानें, त्या राष्ट्रसेवेनें देव अितर कोणत्याहि पूजनाहून अधिक संतुष्ट झालाच पाहिजे आणि तें तें काम्यफल त्या त्या सेवकाला पोंचवीत असलाच पाहिजे. जर व्रतांची पारलौकिक वा काम्य फलश्रुति सत्य असेल तर! पण जरी क्वचित् तें पारलौकिक फल कल्पित ठरलें वा निष्फळलें तरीदेखील त्या व्रतार्थ केलेलीं अशीं राष्ट्रसेवेचीं कर्में

वा दिलेलीं राष्ट्रार्थ दानें हीं ऐहिक दृष्टीनें तरी केव्हांहि निष्फळू शकणार नाहींत. कारण त्यांच्यायोगें प्रत्यक्षपणें आपल्या हिंदु-राष्ट्राच्या म्हणजेच हिंदुधर्माच्या हितास जें सहाय्य होईल तें ऐहिक फळ तरी पदरांत पडेलच पडेल. त्या मानानें आत्मशुद्धीहि होईल; सद्धर्महि घडेल.

ह्या दोन सूत्रांची कसोटी प्रत्येक व्रतास लावून दाखविणें हें अशा लेखांत जरी असाध्य असलें, तरी दिग्दर्शनापुरतें कसोटीवर व्रतें कशीं पारखावीं ह्याचीं कांहीं अुदाहरणें देत आहोंत.

— ३ —

ज्योतिर्गोलविषयक सारी पूजाअर्चा नी व्रतवैकल्यें साफ खोटीं असल्यामुळें आजच्या आज टाकून द्यावयास हवींत !

ग्रहणें—हें अशा टाकाअू धर्मविधीचें अेक अुत्तम अुदाहरण आहे. पूर्वीं रानटी स्थितींत मनुष्याला ग्रहणाचे नियम माहीत नसत; तेव्हां आकाशांत सूर्य वा चंद्र दिसतांदिसतां अवेळीं नाहींसा होत चाललेला पाहून केवढें आश्चर्य नी भीति वाटत असेल ह्याची कल्पना आजहि आपणांस सहज करतां येअील. आकाशांत अेकदम दोन सूर्य अेकाद्या दिवशीं दिसूं लागले तर आजहि तशी भयविव्हल अधीरता आपल्यासहि वाटल्यावांचून राहाणार नाहीं. अैतिहासिक काळांतहि रानटी लोकांच्या ह्या भयाचे अनेक पुरावे सांपडतात. अुदाहरणार्थ, कोलंबसाविषयीं आख्यायिका पाहा. अमेरिकेंतील मूळ-वासी रानटी लोकांना ग्रहण केव्हां येतें तें वर्तवितां येत नसे. यास्तव तें त्यांना देवाच्या कोपाचेंच अनियमित नी भीतिप्रद चिन्ह वाटे. कोलं-बसाच्या लोकांना ग्रहणें आधीं वर्तवितां येत, त्यामुळें अमेरिकनांस

त्यांनीं भिवविलें, कीं जर तुम्ही आम्हांस शरण न याल तर आमचा देव येत्या अमुक दिवशीं अमक्या वेळीं आकाशांतून सूर्यासहि नाहींसा करील ! त्या धमकावणीप्रमाणें नक्की त्याच वेळीं सूर्य नाहींसा होअूं लागला— कारण तो ग्रहणाचा दिवस होता ! घाबरलेले ते मूळ-वासीय कोलंबसास शरण येअून 'देवाचा राग शांत करा !' म्हणून प्रार्थूं लागले; कोलंबसाच्या लोकांनींहि अुःशाप दिला, कीं 'अमक्या वेळेस सूर्य परत देअूं' आणि बरोबर त्याच वेळीं सूर्य आकाशांत पुन्हा पूर्णपणें प्रकाशूं लागला ! ह्या साध्या भाकितानें त्या मूळवासीयांवर कोलंबसाच्या सैन्याच्या अद्भूत शक्तीचा केवढा परिणाम झाला असेल ! ते अमेरिकन त्या नवागत लोकांस अजिक्य असे 'राक्षसदूत' किंवा 'देवदूत' समजूं लागल्यास त्यांत काय नवल आहे ! अशा रानटी अज्ञानाच्या काळीं ग्रहणासरशीं भयभीत होअून त्या अीश्वरी कोपास पुण्यकृत्यांनीं शांतविण्यास्तव लोक 'दे दान सुटे गिऱ्हाण' म्हणून आरडत नी दानें देत; स्नानें करीत; तें सूर्याचें सुतक सुटतांच कपडे धुवून, झाडूनसारवून त्या संकटाच्या विटाळांतून मुक्त होत; तें साहजिकच होतें. कित्येक जाति बहुधा चेटकानें आपण ग्रहण लावतों असेंहि भासवीत असाव्यात आणि तें खरें वाटून त्यांस दान देअून, संतोषवून ग्रहण सोडवणें अितरांस भाग पडत असावें. राहूकेतू हे दैत्य, राक्षस; त्यांचें वंशज नी सगेसोयरे म्हणजेच गांवाबाहेर राहाणारे ते 'अुग्र', मांग, चेटके, गारुडी, महारप्रभृति चांडालवर्ग ! म्हणून बहुधा तेंच आरडत फिरण्याचीहि वहिवाट पडली असावी, 'दे दान सुटे गिऱ्हाण ! ' दान द्याल तर आमचें चेटूक मागें घेअून हें गिऱ्हाण आम्ही सोडवितों !

तें कांहीं असलें तरी आज विज्ञानानें ग्रहणांचे नियम नी कारणें अशीं सुनिश्चितपणें ठरवून टाकलीं आहेत कीं जसें बे बे चार ! तुम्ही दान द्याल तरी तें ग्रहण अेक पळहि आधीं सुटत नाहीं. न दिलेंत तरी अेक पळहि अधिक टिकत नाहीं. तिथें देवादानवांची कोणाचीहि खरोखरी लढाअी होत नाहीं; ती सगळी कथा सुंदर रूपक आहे.

जशा हितोपदेशांतील कुत्र्यामांजरांच्या कल्पित गोष्टी तसेंच अगदीं सर्वांशीं कल्पित ! त्याच्याशीं देवाच्या रागालोभाचा लवलेश संबंध नाहीं.

आपल्या आज अगदीं टाकावू ठरलेल्या रूढि पूर्वीच्या अज्ञानाच्या वा भिन्न परिस्थितीच्या काळांत खऱ्या वा हितकारक वाटणें साहजिकच होतें. हें समर्थन पुरेंसें न वाटून त्यांचें समर्थन आजच्या विज्ञानाच्या दृष्टीनेंहि करूं पाहाणारा जो अेक वर्ग आहे, त्याचा कोटिक्रम तर त्या रूढीस अधिकच हास्यास्पद करून सोडतो. कसें तर या ग्रहणांच्या प्रकरणींच पाहा ! ते ह्मणतील, 'अहो, ग्रहणाच्या वेळीं अेकंदर वातावरणांत मोठी चलबिचल होते ! ' 'बरं होते. पुढं ?' 'त्याचा मनुष्याच्या शरिरावर नी पृथ्वीवरील वस्तूंवर मोठा परिणाम होतो.' 'बरं, होतो. पुढं ?' 'अहो, पुढ काय ! म्हणूनच आमचं आरोग्य राखण्यासाठींच त्रिकालदर्शी ऋषींनीं ह्या रूढि पाडल्या, कीं ग्रहणाच्या वेधांत खाअूं नये; लोणच्यांची बरणी, पापडांचे डबे, मोरावळ्याची बाटली यांवर तुळशीपत्रें ठेवावीं; चांडाल, मांग, महारांस फाटकीं वस्त्रें द्यावीं, ब्राम्हणांस दानें द्यावीं; ग्रहणें लागतां सुटतां स्नानें करावीं; गायत्री जपजाप्य यांचा धूमधडाका अुडवावा ! '

ग्रहणांमुळें वातावरणांत हवे ते फेरफार होत असले तरी डबे, बाटल्या, बरण्यावर तुळशीपत्रें ठेवल्यानें आंतील लोणचीं, पापड, मोरावळे यांवरील अनिष्ट परिणाम टळतात; तेव्हां सृष्टिविज्ञानाचा नियम अजब खरा ! आणि जर डब्यावरणीवर, शालीपैठणींवर तुळशीपत्रें ठेवल्यानें ग्रहणाचें संकट टळतें, तर त्या घरावरच तुळशीपत्रांचा बुचका टाकून मोकळें कां होअूं नये ? म्हणजे मग घरांतील कपडेपदार्थांवर प्रत्येकीं तुळशीपत्र टाकणें नको. ग्रहणांत जेवल्यानें हिंदु लोकांचेंच आरोग्य तेवढें बिघडतें असें दिसतें. कारण युरोप, अमेरिका चीन, जपान सारें जग ग्रहणांतून जेवतहि असतें आणि जगतहि

असतें ! तिकडे कोणच्याहि भयंकर सांथी-ग्रहणांत पाणी पिल्यानें, कपडे न धुतल्यानें, महारांस वा ब्राम्हणांस दान न दिल्यानें, जपजाप्य न केल्यानें ग्रहणांनंतर पडल्याचें फारसें अैकिवांत नाहीं ! त्यांचें वायुमान निराळें, हिंदुस्थानचें वातावरण निराळें, म्हणून पुन्हा अेका भौतिक विज्ञानाच्या नांवें थाप ठोकाल तर तुम्हांस तीहि सोय नाहीं. कारण आधीं अेकाच गांवांत घराला लागून असणाऱ्या घरांत नी पेठांत हिंदुमुसलमान ज्यू, ख्रिस्ती, पारशी जे राहातात त्यांपैकीं तुळशीपत्राखालील लोणचें खाल्लें म्हणून तो जगला नी तुळशीपत्र नसलेल्या एका बरणींतलें लोणचें नी ताजा भात ग्रहणांत जेवला तो अुठतो तोंच पोट फुगून मेला असें कधींहि घडत नाहीं !

मनुस्मृतींत निषेध आहे, कीं 'नेक्षतोद्यन्तमादित्यं स्नातं ग्रस्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यनभसो गतं ॥

जर डब्याबरण्यांवर तुळशीपत्र ठेवल्यानें ग्रहणाचें संकट टळतें तर घरावर तुळशी-पत्राचा बुचका टाकून मोकळें कां होअूं नये ?

(अ. ४, ३७) अुगवतांना, ग्रहण लागतांना, खग्रास ग्रहणांत, पाण्यांत वा मध्यान्हीं सूर्यास मुळीं पाहूंच नये ! आतां या कोणत्याहि अवस्थेंत, आकाशांत वा पाण्यांतहि जर सूर्यास पाहावयाचें नाहीं, तर आह्मीं त्यास पाहावें तरी कुठें ? चित्रांत कीं काय ! सूर्याविषयींची कांहीं प्रकारची वैज्ञानिक माहिती त्यांतल्या त्यांत जर केव्हां अुत्कृष्टपणें निरीक्षितां येत असेल तर ती त्याच्या ग्रहणाच्या वेळींच होय. अेवढ्यासाठीं युरोपीय जोतिर्विद मोठ्या प्रयासानें हजारों मैलांचा प्रवास करून सूर्यग्रहण खग्रास असेल तिथेंच जातात नी अनिमेष निरीक्षण करतात; पण आमची मनस्मृति ह्मणते, खग्रास सूर्यग्रहण मुळीं पाहूंच नये !

ह्या सूर्यचंद्रांच्या ग्रहणांविषयीं प्राचीन काळच्या अज्ञानयुगांत अशा आज साफ चुकीच्या ठरलेल्या अनेक विक्षिप्त समजुती जगांतील यच्चावत् मनुष्यसमाजांत प्रचलित होत्या— केवळ आपल्या हिंदूंतच नव्हेत; पण आजच्या युरोपियन समाजासारख्या विज्ञाननिष्ठ प्रगत लोकांनीं त्या प्रत्यक्षसिद्ध ज्ञानाच्या अुलट आहेत असें दिसतांच जशा तत्काळ सोडून दिल्या, तसेंच आम्हींहि आतां करावयास हवें आणि ग्रहणांविषयींचीं वर वर्णिलेलीं सारी धर्मभोळी अज्ञानजन्य विधिविधानें मुळींच टाकून दिलीं पाहिजेत.

संक्रांत— जी गोष्ट ग्रहणांची तीच संक्रांतीप्रीत्यर्थ आपण करीत असलेल्या धर्मविधींची. सूर्य आणि चंद्र हे कोणी खरोखरीचें सजीव, समनस्क प्राणी असून राहूकेतु हे कोणी खरोखरीचे अक्राळविक्राळ दैत्य आहेत अशी जनतेची भाकड समजूत करून देण्यास त्या ग्रहणांवरचीं कल्पित रूपकें नी कथा कारण झाल्या; तशाच या संक्रांतीनिमित्त प्रतिवर्षीं पंचांगांत प्रसिद्ध होणारीं भाकड रूपकें लक्षावधि सामान्य लोकांचें त्या मकरसंक्रमणाच्या साध्या घटनेविषयींचें अज्ञान धर्माच्या नांवें वाढविण्याची नी टिकविण्याची फसवेगिरी करीत आहेत ! प्रत्येक ज्योतिर्गोलाच्या गतिस्थितीचा

पृथ्वीवर नी मनुष्यांवर परिणाम होतो हें वैज्ञानिक सत्य आहे. जसा पाअूसाचा, अुन्हाचा, प्लेगचा तसाच तोहि. पण तो परिणाम त्या संक्रांतप्रभृति ज्योतिर्गोलांच्या नियमबद्ध गतिस्थितीस देवता कल्पून त्यांस गंधफुलें वाहून वा त्यांप्रीत्यर्थ मडक्यांचीं गाडग्यांचीं दानें देअून तीं तीं व्रतें आचरण्यानें टळूं शकतो असें शिकवीत घरोघर फिरणें ही मात्र निव्वळ ठकबाजी आहे. ज्योतिर्गोलांच्या गतिस्थितीचे परिणाम गणिताच्या अुत्तरासारखीं सुनिश्चित सृष्टिक्रमाचीं फलितें होत. तीं माझ्या खेड्यांतल्या कोण्या शामभटाला मीं जेवायला बोलाविलें वा न बोलाविलें तरी घटणार कशीं; वाढणार कशीं ! चारां पंचे वीस, हें अुत्तर जसें मीं त्या चाराला वा पांचाला संतोषविण्यासाठीं गंध वाहिलें; तीळ वाहिले; गाडगीं दान दिलीं, तरी वीसाचे दहा होणें नाहीं; तीस होणें नाहीं, तर ठाम वीसचे वीसच राहाणारें आहे; तशींच मकरसंक्रमण ग्रहणप्रभृति ज्योतिर्गोलांच्या स्थितिगतींचीं फळें.

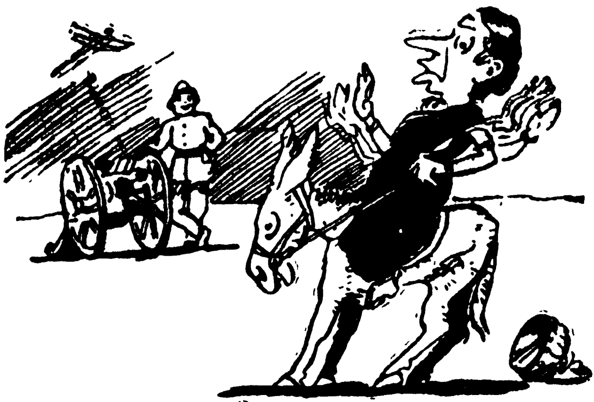

या संक्रांतीला हिंदु थरथर कांपतात— पश्चिमेच्या वाटेस जातांच तिची गांठ पडणार मशिनगन्सशीं !

या पंचांगावर छापलेलें संक्रांतीचें विचित्र सोंग नी तिचें वेडगळ स्तोम पाहा ! 'ती पक्षी जातीची आहे' आणि तरीहि त्या पक्ष्यानें माणसासारखा 'गोपीचंदनाचा तिलक कपाळास लावून केवडयाच्या पाकळया हातांत वासासाठीं घेतल्या आहेत !' ती येतें पश्चिमेकडून व जाते पूर्वेला, पाहाते अग्नेयेकडे ! अेकीकडे जातांना भलतीकडेच पाहात ठोकरा खाणाऱ्या आजच्या हिंदुमनी वृत्तीची ती सुयोग्य ध्येय आहे. दुसरें काय ! सुदैवानें तिला तोंड अेकच आहे; पण हात आठ आहेत आणि तिचे 'ओठ नी नाक लांब आहे !' मकर-संक्रमण या घटनेला नाक आहे ! उद्यां गुरुत्वाकर्षणाला केंस आहेत नी त्याला कामिनिया तेल लावलेलें आहे असें सांगून अेकादें अद्या-वत् दैवत कोणीं पुजूं लागल्यास कांहीं हंसावयास नको ! त्या अर्थाचें अेक संस्कृत अनुष्टुप् रचून भविष्यपुराणाच्या सतत वाढत्या अध्या-यांत घुसडलें कीं आटोपलें ! पण या वर्षीच्या संक्रांतीनें केलेली अेक गोष्ट मात्र अगदीं योग्य आहे; ती ही, कीं तिचें वाहन आहे—गाढव ! असल्या कल्पनेला वाहून नेण्यास बैलदेखील आपल्या शाहाणपणास कमीपणा आणणारें मानीत असावा. यासाठींच बहुधा या विमान-वाहनांच्या युगांतहि वाहन गाढवच पसंत केलें असावें ! असल्या कार्यीं कार्यवाह होण्याचें शाहाणपण गाढवावांचून दुसऱ्या कोणांत आढळणारें आहे !

ह्या संक्रांतीच्या पर्वकालांत 'गाअीम्हशींचें दूध काढूं नये; गवत तोडूं नये आणि दांत घांसूं नये !' तसल्या गदळ तोंडानें त्या पर्वाच्या स्तोत्राचे भपकारे सोडीत बसावें ! आणि सगळयांत मुख्य गोष्ट म्हणजे दानें द्यावीं— ब्राम्हणांस दानें द्यावीं ! तीं म्हणजे लोकरीचीं वस्त्रें, तूप, भूमि, गाय आणि सुवर्ण ! आमच्या खेडयां-तील बाळंभटाला हें तूप, गाय नी सुवर्ण दिलें, कीं पृथ्वी नी सूर्य ह्यांच्या त्या गतिस्थिति यथावत् होअून मकरसंक्रमणाची सुखप्रसूति होअील. पण जर तेवढयांत यजमानानें दांत घांसले किंवा बाळं-भटाला तूप मिळालें नाहीं तर— तर काय ! तर तें मकरसंक्रमण खाड्कन ठेचाळेल; सूर्य, पृथ्वी, ब्रम्हांड ठिकाणच्या ठिकाणीं थांबेल !

आणि ' ह्या संक्रातीच्या कृपेनें पश्चिम दिशेचे लोक सुखी होतील आणि पूर्व दिशेवर तिच्या रोषानें संकटें येतील; त्या लोकांची दुर्दशा होअील ! ' तें ठीकच आहे ! कारण पूर्व दिशेचे हे बिचारे हिंदु त्यांतल्या त्यांत तिची पूजाअर्चा करतात; तिचीं स्तोत्रें गातात; तिच्या नांवानें दानें देतात; तिचा सारखा बडेजाव ठेवून थरथर कांपत असतात म्हणून त्यांच्यावरच ती संक्रांत यावी हें साहजिकच आहे ! पश्चिमेचे लोक जरी तिला दमडीचा धूपहि कधीं जाळीत नाहींत; तिच्या व्रतांची टर अुडवून तिच्या पर्वकाळांत दूध पितात; मांस खातात; दारू झोकतात; दमडीचें दान कधीं देत नाहींत; दांत घांसतात तरी त्यांचे दांत कधींच कुणी पाडीत नाहीं. संक्रांत पाडते दांत 'पूर्वेकडच्या' लोकांचे—म्हणजेच हिंदूंचे ! कारण पश्चिमेकडे वक्र दृष्टीनें पाहाण्याची संक्रांतीची छातीच नाहीं. त्या पश्चिमेच्या वाटेस जातांच गांठ पडणार मशीनगन्सशीं, तोफांशीं, बेडरांशीं, बॉबशीं ! म्हणून आज शतकोशतकें संक्रांत त्यांचें कांहीं अेक वांकडें करीत नाहीं आणि शतकोंशतकें ह्या हिंदुस्थानच्या अुरावर जी ती बसली आहे ती अुठतां अुठत नाहीं ! ह्यावरूनहि संक्रांतीस प्रसन्नविण्यासाठीं म्हणून सांगितलीं जाणारीं हीं बाष्कळ व्रतें नी धर्मविधि किती खुळचट नी खोटे आहेत हें अुघड होत नाहीं काय ?

तेव्हां या प्राचीन युगांत जितक्या क्षम्य तितक्याच या विज्ञान युगांत आतां अक्षम्य ठरलेल्या ह्या धर्मभोळया कथांना नी व्रतांना पंचांगांत यापुढेंहि छापून अज्ञ जनतेला कोणींहि फसवूं नये हेंच अुचित नी हाच धर्म आहे. गाढवावर बसणाऱ्या त्या संक्रांतीच्या विक्षिप्त चित्रास नी चरित्रास फांटा देअून यापुढें तरी ज्योतिष-शास्त्रांतील त्या संक्रमणाची अद्यावत् सत्य ती माहिती गणितशास्त्रीय निश्चित सिद्धांतांसह प्रत्येक पंचांगांत छापावी. तो मकरसंक्रमणांचा खरा भौतिक अर्थ घरोघर शिष्टांनीं वाचून दाखवावा आणि अज्ञांस विज्ञ करण्याचें पुण्य पदरीं बांधावें. संक्रांतीस प्रसन्न विण्यास तीं भाबडीं

व्रतें नी विधि पार अुगारून देअून त्या सणास, अिष्टमित्रांस 'तिळगुळ घ्या गोड बोला' ही प्रेमळ विनंति करीत हलवा देण्याचा त्या हलव्याअितकाच स्निग्ध नी मधुर प्रघात काय तो चालू ठेवावा; त्या सणास 'सार्वजनिक तिळगुळा'चे समारंभ करण्याचा पडत असलेला प्रघातहि समाजसंघटनेच्या दृष्टीनें फारच चांगला आहे.

शनिप्रभृति ग्रहोपग्रह

ह्यांचीं माजलेलीं स्तोमेंहि आज तशीच वायफळ ठरलेलीं आहेत. त्या देवता आहेत असें आतां मानीत राहाणें हा तर निव्वळ आंधळेपणा आहेच; पण त्याहूनहि आंधळा नी अगदीं हास्यास्पद धर्मभोळेपणा हा, कीं तो शनि व मंगळ .पृथ्वीवरल्या अेकाद्या दगडास शेंदूर लाअून नी तेल ओतून शनिमाहात्म्याची पोथी वाचली वा कोण्या गोम्यासोम्यास दोन मुठी तांदूळ दिले, कीं प्रसादतो नी न दिले कीं रागावतो असा अुपदेश देत सुटावें ! कसला शनि नी कसलें शनिमाहात्म्य ! अहो, या ब्रह्मांडाच्या विस्तीर्ण म्युनिसिपालिटीनें आकाशप्रांगणांत सृष्टिनियमांनुसार लावलेले हे सारे कंदील आहेत. त्या कंदिलांत ठराविक तेजाचें घासलेट घातलेलें आहे, तोंवर तुह्मी त्यांस लाखों शिव्या देत राहिलेत तरी ते जळल्यावांचून राहाणार नाहींत. तें तेजाचें घासलेट जळत असतां ठराविक चटके- तुह्मी या दगडास तेलाची नी शेंदराची कितीहि पुटें चढविलींत तरी प्रसादून देण्याची सोडणार नाहींत आणि तें घासलेट संपलें कीं तुह्मी कितीहि काकुळतीनें प्रार्थिलें तरी विझल्यावांचून राहाणार नाहींत. शनि जर शनिमाहात्म्याच्या भाकड पोथीनें प्रसन्न होतो तर या लांकडी खांबावर लावलेल्या या गांवांतील सडकेवरचा हा घासलेटी कंदीलहि कोण्या कंदीलमाहात्म्यानें कां प्रसादू नये ?- घासलेटावांचून जळू नये ? शनिमाहात्म्याप्रमाणें कंदीलमाहात्म्यहि रचणें कांहीं मोठें कठीण नाहीं. तें तसें कंदीलमाहात्म्य रचून शनवारचा अुपास करून, पाट मांडून या समोरच्या कंदिलाप्रीत्यर्थ भक्तिपूर्वक जर ती ती पोथी आह्मी वाचूं लागलों, कीं-

ओम् जयजयाजी कंदिला
म्युनिसिपल यशोमंदिला
काळोखासुराच्या धुंदिला
अुतरविता तूं तत्क्षणीं ॥ १ ॥

राकेल डबा ज्याचा पिता
आगपेटी धन्या माता
हे कंदिलदेवा समर्था
दीपोज्योतिर्नमोस्तु ते ॥ २ ॥

हा कंदिलवाला नौकर
तुझिया डब्यांत राकेल

ओम् जयजयाजी कंदिला
म्युनिसिपल यशोमंदिला—

घाली थोडें चोरी फार
काळोख्याचि रात्रीं नेमानें ॥ ३ ॥

यास्तव करी मी नवस
मावळतांची दिवस
मालवें न तूं ! परी प्रकाश
घासलेटावांचोनी ॥ ४ ॥

पावसी जरी या नवसास
ब्राम्हण घालीन दहावीस
लागु दे निदानीं न ठोकरीस
आम्हां तुझ्याची खांबाच्या ॥ ५ ॥

तर अशा कंदीलमाहात्म्यानें जसा हा कंदील घासलेटावांचून प्रकाशणार नाहीं तसाच तो शनि– तो आकाशभर पेटलेला आगीचा अेक डोंबाळा !

तसेच हे सूर्य आणि चंद्र !–

हा दिवसाचा सम्राट नी तो रजनीचा कान्त पाहा ! हें अन्न, हें जल, हे सुगंध, हे सुरंग, ही अुष्णता नी हें जीवन विशेषतः ज्याच्या अस्तित्वामुळेंच प्रकर्षेंकरून प्राणिमात्रांस ह्या भूमंडलावर लाभूं शकत आहे त्या ह्या सूर्याचे अुपकार कुठवर वर्णावे ! त्याचें तें दिव्य, हिरण्मय, देदीप्यमान तेजोमंडल पाहातांच मनुष्याचे नेत्रच नव्हेत, तर बुद्धीहि दिपून जाते ! त्या महनीय विभूतिमत्त्वानें आदर नी त्या अत्यंत अुपकारित्वानें कृतज्ञता यांहीं भरून जाअून त्या भगवान् अंशुमालीस त्या वेदकालीन रसिक ऋषींनाच काय; पण आजच्या अेकाद्या खरखीत नास्तिकालाहि वारंवार वंदिल्यावांचून राहावणार नाहीं ! आणि त्याचप्रमाणें जेव्हां 'ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रानंदन चंद्रेण माहेन्द्री 'दिगलंकृता' होअून शोभूं लागतें तेव्हां त्या पूर्णचंद्राच्या दर्शनासरशीं समुद्राचें खारें पाणीदेखील जिथें अुद्वेलित होतें, तिथें हृदयाचे सारे रस अुल्लसूं लागतात यांत काय नवल ! प्रेमानें आणि आदरानें भारून गेलेलें मन क्षणभर सजीव नी निर्जीव सृष्टीचा विलगपणा विसरून त्या तेजोद्वयांस आज युगानुयुगें जे पुजूं जात आहे; भजूं पाहात आहे तें अगदीं साहाजिकच आहे !

परंतु शिवरायाचा पुतळा पाहून आपण आदरानें अवनतमस्तक होअून त्यास जो प्रमाण करतों नी पुष्पगुच्छ वाहतों तें निराळें नी त्या पुतळ्यास कमी जिवंत शिवाजीच मानून त्यानें प्रसादावें म्हणून अुपास करणें, त्याचे पाय रगडणें, त्याला खरा घोडा देअून त्यावर चढ म्हणून आग्रह करणें नी तशा व्रतानें तो पुतळा त्या घोड्यावर बसून हा हिंदुस्थान देश स्वतंत्र करण्यास पुन्हा निघणार म्हणून अपेक्षा करणें हें निराळें ! तसेंच सूर्यचंद्राच्या दर्शनासरशीं आदर नी प्रेम अुत्पन्न होणें निराळें आणि त्यांस सजीव देवता मानून आपणांस अिष्ट फ़लें आपण त्यांची स्तुति केल्यानें वा अर्घ्य दिल्यानें वा बारा सूर्यनमस्कार घातल्यानें देतात नी तसें न केलें तरी रागावून आपली हानि करतात असें विश्वसणें हें निराळें ! पुन्हा असें पाहा कीं—

जसा प्राणदायक तसाच प्राणहारकहि आहे हा सूर्यच !

थंडीनें गारठलेल्या मनुष्याला सूर्याचे किरण प्राणदायक भासतात; पण त्याच किरणांची प्रमाणाबाहेर झळ लागतांच माणूस पटकन् मरून पडतो ! सूर्यशनींना प्रसादविण्याचें व्रत करा वा करूं नका; अुष्णतेचें जें ठराविक परिमाण मनुष्य जगवावयास वा मारावयास कारण होतें, तें कांहीं केल्या व्रतांमुळें, सूर्याच्या रागामुळें वा लोभामुळें बदलूं शकत नाहीं. मनुष्यजगताच्या प्रभवाला कारणीभूत

होणारा :हा सूर्यच त्याच्या प्रळयाचेंहि कारण होणारा आहे—झालेला आहे ! मनुष्यजातीच्या अज्ञानाअवस्थेंत सूर्यशनीच्या आंतररचनेचें नी गुणांचें ज्ञान नसल्यामुळें व्रतविधींहीं आणि प्रणामांहीं ते प्रसन्न होअून तसें न वागणारांपेक्षां वागणारांस ममतेनें वागदितील असें वाटणें साहजिक होतें. पण आतां युगानुयुगांच्या मनुष्यांच्या अुलटसुलट अनुभवांनीं ते ज्योतिर्गोल निर्जीव व ठराविक सृष्टिनियमांहीं बद्ध असल्याचें समजून चुकलें आहे. त्या अनुभवानें

हीं व्रतविधानें कशीं साफ खोटीं पडतात तें पाहा !

सूर्यास संतोषविणारी गायत्री मुखानें सारखी जपत जरी कोणी ब्राह्मण वा सूर्यपूजक पारशी भर मध्यान्हीं अुष्ण कटिबंधांत अनवाणीं नी बोडका चालूं लागला तरी त्यास अुन्हाचे चटके, नास्तिकास लागतात त्याहून रेंसभरहि कमी लागत नाहींत ! अुलटपक्षीं जन्मांत गायित्रीचें अक्षरहि न अुच्चारणारा ब्राम्हण वा म्लेंच्छ सूर्यास सारखा शिव्या देत जरी चालला; पण पायांत अेक हातभर चामड्याचा जोडा नी डोअीवर दीड रुपडीची छत्री घेअून चालला—तर त्यास ते मध्यान्हींच्या अुन्हाचे चटके त्या वैज्ञानिक प्रमाणांत कमी लागल्यावांचून राहात नाहींत ! म्हणजे सूर्यास प्रसादविण्याचें धार्मिक साधन जें जप तें नसून वैज्ञानिक साधन जें जोडा तें होय ! जपापेक्षां जोड्यानेंच शनिसूर्यांची पीडा पुष्कळ कमी होते !

अहो, ह्या भारतवर्षांत ज्या आम्हां हिंदूंनीं सकाळसंध्याकाळ मध्यान्हीं सूर्यासाठीं भक्तिभरानें अर्घ्यांची संततधार युगानुयुगें सारखी वाहत ठेवली आहे आणि सूर्यस्तुतीच्या गायत्रीचा विश्वामित्रास तो महामंत्र प्रथम स्फुरला त्या प्राचीनतम क्षणापासून आजपर्यंत सारखा अखंड घोष चालूं ठेवला आहे त्याच आम्हां हिंदूंच्या साम्राज्यावर आज शतकोंशतकें त्या सूर्यानें पाठ फिरविली आहे; आमच्यां

आशेच्या साम्राज्यावर तो मुळींच अुगवत नाहीं ! पण कधींच मावळत नाहीं कोणाच्या साम्राज्यावर ? ज्यांनीं त्याला युगायुगांतून अेकदांहि अर्घ्य दिलेले नाहींत; गायत्रीचे जे घातक, सूर्यनमस्कारांवांचूनहि ज्यांचे स्नायु पोलादी, मणगटें वज्रमुष्टि, भर सूर्यग्रहणांत जेवणारे, सूर्यवंशाचे अुच्छेदक राहूचे नी केतूचे वेदबाह्य साथीदार त्यांच्याच साम्राज्यावर आज तो सूर्य मावळत नाहीं ! प्राचीन सूर्योपासक बाबिलोन मिश्र मिसर-सोडा– ते आज झालेले आहेत नामशेषच ! पण आजहि जीं दोनच राष्ट्रें सूर्योपासक आहेत तीं पारस नी भारत; त्यांच्याच राष्ट्रांवर आज राज्य आहे निराशेच्या अेकछत्री काळ्याकभिन्न रात्रीचें ! व्रतविधीनें सूर्य प्रसादत नाहीं– व्रतविधित्यागानें सूर्य रागावत नाहीं– याचें याहून अुत्कृष्ट प्रत्यक्ष प्रमाण दुसरें काय असणार ! सूर्य सूर्याच्या सृष्टिनियमानें प्रवर्ततो; निवर्ततो; आमच्या व्रतवैकल्यानें नव्हे; स्वेच्छेनेंहि नव्हे ! तीच गोष्ट त्या शनीची, त्या संक्रांतीची, त्या ग्रहणांची, त्या मंगळाची, त्या साऱ्या भाकडकथांची. रस्त्याच्या प्रत्येक दगडाला शनिप्रीत्यर्थ शेंदूर फासून तेल चोळलें युगानुयुगें ! पण त्या शनीची साडेसाती नेहमीं भोंवणार भारतासच ! संक्रांत बसणार नेहमीं आमच्याच बोकांडीं; मंगळ आम्हांलाच काय तो अमंगळ; त्यांना जे दमडीचाहि धूप कधीं जाळीत नाहींत त्यांची अुलट चंगळ !

व्रतानें नव्हे ! विज्ञानानें !

तेव्हां व्रतविधींची निवड करतांना पहिला विवेक जो करावयाचा तो हा, कीं ज्योतिर्गोल ह्या निर्जीव वस्तु. त्या सूर्य, शनि, मंगळ, ग्रहण, संक्रांतप्रभृति ज्योतिर्गोलविषयक वस्तूंना वा घटनांना संतोषविण्यासाठीं म्हणून कोणतेंहि व्रतवैकल्य वा धर्मविधि करणें त्याज्य नी अधर्म्य मानलें पाहिजे. कारण ती असत्याची पूजा होते. समाजांत त्यायोगें त्या सृष्टपदार्थांच्या स्वरूपांविषयीं, शक्तींच्या

परिणामांविषयीं खरें ज्ञान प्रसारण्याच्या हितकर कार्यी ह्या भाबडट समजुती तशाच चालूं ठेवल्यानें अडथळा येतो. त्यांच्या गतिस्थितींचे मनुष्यांवर जे प्रतिकूल परिणाम होतात ते गुरुत्वाकर्षण, भूमिकंप-प्रभृति घटनांच्या नी सृष्टिनियमांच्या प्रतिकूल परिणामांप्रमाणेंच टाळण्यास विज्ञानाच्या प्रत्यक्षनिष्ठ नी प्रयोगसिद्ध अुपायांनींच झटलें पाहिजे. या पोथीनिष्ठ नी लटक्या व्रतवैकल्यविधींनीं नव्हे !

आतां लेखाच्या आरंभीं दिलेल्या व्रतविधिविषयक दुसऱ्या सूत्राची चर्चा करून व्रतांतील जे आत्मशुद्ध, परोपकारप्रभृति अैहिक नी देवसंतर्पणप्रभृति पारमार्थिक हेतु आहेत ते यथावत् साधणारीं कोणतीं व्रतें निवडावीं याचें दिग्दर्शन या लेखाच्या अुत्तरार्धांत पुढील लेखांत करूं.

व्रतविधि आणि विवेक

[उत्तरार्ध]

या विषयाच्या पूर्वार्धांत जें विवेचन केलें त्यांतील मुख्य विधेयें (पॉइंट्स्) या अुत्तरार्धाच्या अनुसंधानार्थ अवश्य तितकीं प्रारंभींच अुल्लेखिणें भाग आहे. तीं विधेयें अशीं–

(१) धार्मिक श्रद्धेच्या दृष्टीनें देखील अीश्वर हा सत्यस्वरूप आहे. सत्य म्हणजे जें आहे तें आहे तसेंच मानणें. सृष्टीचें वा सृष्टिकर्त्याचें ज्ञान नी अुपासना म्हणजे त्या सत्याचीच अुपासना असली पाहिजे. 'न हि सत्यात्परो धर्मः नानृतात्पातकं परम्' हें लक्षण नुसतें सत्य बोलण्याच्या अेका व्यावहारिक आचाराचें नसून तें वर दिलेल्या अत्यंत व्यापक अशा तात्त्विक अर्थीच सर्व सुसंस्कृत धर्मांत संमतिलेलें आहे. तेव्हां ज्या ज्या व्रतांत आणि अुपासनेंत सृष्टीच्या यथातथ्य स्वरूपाची विकृति गृहीत धरलेली असते तीं सर्व व्रतें असत्याचीच अुपासना होत असल्यामुळें अधर्म्य

ठरतात. मनुष्यांत सत्याचा प्रसार करण्याचें धर्मकृत्य त्या व्रतांमुळें अडखळतें आणि असत्याचा प्रसार करीत राहाण्याचें पाप मात्र पदरीं पडतें. हजारों वर्षांपूर्वी अनेक वस्तूंच्या सत्यस्वरूपांचें ज्ञान मनुष्यास नव्हतें. त्या वेळेस त्यांना जें स्वरूप त्या काळच्या अपक्व ज्ञानामुळें सत्य वाटलें त्याची अुपासना करणारीं व्रतें, कथा, आख्यानें त्यांनीं प्रचलिविलीं यांत त्यांचा तितकासा दोष नाहीं. परंतु त्यांवर त्रिकालाबाधित धार्मिक सत्याचा छाप मारण्याच्या चुकीमुळें तें हजारों वर्षांपूर्वींचें मानवी अज्ञान चिरस्थायी करण्याचें पाप आतां आम्हीं मात्र करूं नये. प्रत्यक्ष निष्ठा नी प्रयोगक्षम विज्ञानाच्या प्रगतीनें ज्या ज्या पूर्वींच्या सृष्ट पदार्थींविषयींच्या कल्पना आज साफ खोटया पडल्या आहेत, त्या आपण जरी पूर्वीं त्यास धर्म समजलें गेलें असलें तरीहि असत्य म्हणून आज टाकून दिल्या पाहिजेत आणि त्या असत्याच्या पायावर अुभारलेलीं तत्तद्विषयक जीं जीं व्रतें वा अुपासना असतील त्या साफ सोडून दिल्या पाहिजेत.

(२) आज केवळ असत्त्याचीच पूजा ठरणाऱ्या अशा शेंकडों व्रतांचें अेक चटकन् लक्षांत येण्यासारखें अुदाहरण म्हणजे ज्योतिर्गोलविषयक व्रतांचा गट होय. चंद्रसूर्यशनिशुक्रमंगळप्रभृति ज्योतिर्गोल ह्या स्वतंत्र नी सजीव अशा देवता असून मनुष्याच्या स्तुतिनिंदेनें त्या प्रसादूं वा प्रक्षोभूं शकतात, अशी मनुष्याची पूर्वीं जगभर समजूत होती. आपल्या हिंदूंतच नव्हे, तर प्राचीन काळच्या बहुतेक राष्ट्रांतून नी धर्मांतून ही समजूत आणि तीवर आधारलेल्या त्यांच्या अुपासना, व्रतवैकल्यें प्रचलित असत. पण आतां ज्योतिषशास्त्राच्या प्रगतीमुळें हें प्रयोगसिद्ध झालेलें आहे, कीं हे सारे ज्योतिर्गोल निर्जीव पदार्थ असून त्यांच्या गतिस्थिति ह्या गणिताच्या कठोर नियमांनीं बद्ध असून त्यांच्या प्रकाशघर्षणादिकांचे मनुष्यांवर होणारे परिणाम हे मनुष्यांच्या स्तुतिनिंदेनें अथवा ब्राह्मणभोजनानें वा महारांस दान दिल्यानें वा दगडास तेलशेंदूर फांसल्यानें वा शनिवारमंगळवारीं अुपाशी राहिल्यानें वा अर्घ्यप्रदानानें वा शनिमाहात्म्याच्या वा

सूर्यमाहात्म्याच्या पारायणानें लेशमात्र बदलूं शकत नाहींत. त्यांचे परिणाम टाळण्याचा मार्ग शनिमाहात्म्यांतील भाकडकथांप्रमाणें वागणें हा नसून, गणितरसायनवैद्यक या प्रयोगक्षम विज्ञानांच्या नियमांस समजून घेणें आणि त्यांच्या आधारें ते ते वैज्ञानिक प्रत्यक्ष फलदायी अुपाय योजणें हा होय. मनुष्यास हें ज्ञान आतां झालें असतांहि पूर्वींच्या अज्ञानाला 'धर्म' म्हणून अुराशीं बाळगणें आणि त्याची ती ती अुपासना, व्रतवैकल्यें करीत राहाणें ही असत्याचीच पूजा होणारी असल्यामुळें निर्भेळ अधर्म होय.

अगदीं ताजें अुदाहरण आगगाडीचें घ्या. हिंदुस्थानांत प्रथम आगगाडी आली, तेव्हां शेंकडों गांवकऱ्यांना ती अेक देवीच वाटली. ना घोडा, ना बैल, ना गाढव जुंपलेलें; पण अेखाद्या वाघिणीसारखी धांवते आहे भरमसाट ! अेक अद्‌भुत प्राणीच कोण्या अगम्य जंगलांतून सुटला नी गांवांत शिरला जसा ! आणि त्याची वीण वाढून जिकडेतिकडे आगगाडीच आगगाडी झाली ! अेखाद्या आतां नसलेल्या भुयाराचें तोंड फटकन् दगड अुचलतांच अुघडावें नी आंतून सापांचें पेव फुटून भराभर सापच साप जिकडेतिकडे धांवूं लागावे तसें तें आश्चर्य ! कित्येक वर्षें अनेक गांवकरी लोहपथाच्या तारांपाशीं तिष्ठत नी आगगाडी येतांच त्या देवीस प्रसादविण्यास्तव नवसाचे नारळ खटाखट फोडीत ! त्यांतल्या त्यांत अितकें बरें झालें, कीं केवळ अडाणी लोकांतच ही भावना राहिली आणि अुपाध्यायवर्गानें ती अंगिकारली नाहीं. पण जर का कोण्या पंडितास त्या देवतेवर कांहीं संस्कृत अनुष्टुपें रचण्याची क्लृप्ति सुचली असती तर आगगाडीविषयींच्या त्या अडाणीपणावर 'धर्मा'चें पुट चढून आपल्या नवसास पावणाऱ्या देवतांत अेका आगगाडीची नी अेका आगगाडीवाराची वा व्रताची चिरंतन भर पडली असती ! पण धार्मिक वर्गास दुसऱ्याच अेका कारणाकरितां तशी बुद्धि झाली नाहीं नी तें अडाणी-
५ण त्यावर धार्मिक छाप पडून चिरंतन होण्याचें संकट टळलें. तें

कारण असें, कीं ती आगगाडी तिच्या डब्यांत महारांसुद्धां साऱ्यांना सरमिसळ बसवी– सोळें नेसून बसण्याची त्या बयानें कोणतीहि स्वतंत्र सोय केली नव्हती ! यांमुळें ती धार्मिक पूजेस पात्र ठरली नाहीं, पण तरीहि धार्मिक निंदेस पात्र ठरलीच ! पुष्कळ वर्षांपर्यंत आग-गाडी असतांहि अुपाध्याय नी भाविक वर्ग बैलगाडींतूनच तीर्थयात्रा-दिकांस जात नी आगगाडींतून वा आगनावेंतून प्रवासल्यानंतर कपड्यां-सुद्धां स्नान केल्यावांचून घरांत प्रवेशत नसत ! पण आगगाडीची वा आगनावेची सारी कळ हजारों लोकांस प्रत्यक्षपणें कळतांच आतां आगगाडीस नुसता शिष्टाचाराचा कोणी नमस्कारदेखील करीत नाहीं– मग नवसाचा नारळ फोडणें दूरच ! आगगाडी, आगबोट, मोटारी यांच्यांतहि अपघात होतातच, प्राणहानीहि होते; पण ती त्या वस्तु रागावल्या म्हणून होते असें आतां गृहीत धरून अडाणी खेडवळदेखील त्यांत बसतांना त्यांच्याखालीं कोंबडें मारून वा त्यांना कुंकू लावून त्यांस प्रसादवीत बसत नाहीं. तर ते अपघात टाळण्यासाठीं रस्ते नीट करणें, त्यांचा दाब (ब्रेक) ठीक आहे कीं नाहीं तें पाहाणें, त्यांचें अेंजिन–गति–पेट्रोल यथावत प्रमाणांत ठेवणें या प्रत्यक्षसिद्ध अुपायांसच तेवढा अवलंबतो.

आगगाडी, आगनाव, मोटारीप्रमाणें निर्जीव नी भावनाशून्य असणाऱ्या ह्या ज्योतिर्गोलांनासुद्धां आतां यंत्रें म्हणूनच लेखिलें पाहिजे. **यापुढें प्रत्येक पंचांगांत, निदान टिळक पंचांगांत तरी मकर-संक्रमणाचा वैज्ञानिक अर्थ द्यावा; ग्रहणांचीं वैज्ञानिक कारणें द्यावीं; ग्रहांचे व्यास नी गति, सूर्यमालेची नी पृथ्वीची अवश्य ती आकृति वैज्ञानिक पारिभाषेत निवेदावी आणि तें संक्रांतीचें सोंग नी तीं ग्रहणादिकांचीं भाकड वर्णनें साफ काढून टाकावीं.** लोकांना धडधडीत थापा मारून असत्यांत नी अज्ञानांत पंचांगप्रवर्तक मंडळासारख्या या सूज्ञ संस्थांना ठेववतें तरी कसें ! अशा विवेकाची कसोटी लावली असतां विज्ञानानें जी गोष्ट

धडधडीत असत्य म्हणून ठरविली आहे आणि प्रत्यक्ष प्रयोगानें जी तशी असत्य असल्याचें प्रत्ययास येअू शकतें तिची अुपासना, पूजा वा प्रचार करण्यास कारण होणारी ही चंद्रसूर्यग्रहोपग्रहादि ज्योतिर्गोल नी ग्रहणांसुद्धां ज्योतिर्घटना यांसंबंधींचीं पन्नाससाठ व्रतवैकल्यें निव्वळ असत्याची पूजा, निव्वळ अधर्म ठरतात. पूर्वी अज्ञानाच्या अंधेरांत दोरी साप म्हणून भासली त्यामुळें भीति वाटली ती साहजिक समजतां येअील. पण आतां ती साप नसून दोरीच आहे हें विज्ञानाच्या अुजेडांत स्पष्ट झालें असतांसुद्धां तो साप आहे म्हणून लोकांस थापा मारीत सुटणें, भिवविणें नी काठ्या घेऊन तीवर मारीत बसण्याचा वा तिला दूध पाजण्याचा देखावा करणें हा मात्र कांहीं अंशीं निव्वळ वेडगळपणा नी कांही अंशीं लुच्चेगिरीहि होणारी आहे.

(३) विज्ञानानें जीं सत्यें आज निर्विवादपणें प्रत्यक्ष प्रत्ययाच्या आधारें सिद्धिलीं आहेत त्यांच्या प्रचारास अडथळा करणारीं अज्ञानमय व्रतें जशीं साफ सोडून दिलीं पाहिजेत तशींच या व्रतवैकल्याचीं रूपें कोणचेंहि अैहिक फल न देतां निव्वळ पुराणांतील भाकडकथांच्याच आधारावर प्रचलविलीं जातात त्या व्रतवैकल्याचीं तीं रूपेंहि बदललीं पाहिजेत. **अशा प्रत्येक व्रतास जी कसोटी लावावयाची ती ही, कीं ह्या व्रतानें ह्या लोकीं स्वतःचा, स्वतःच्या राष्ट्राचा वा अेकंदर मनुष्यजातीचा कांहींतरी प्रत्यक्ष लाभ होतो आहे कीं नाहीं?** तसा अैहिक प्रत्यक्ष लाभ होत असेल तरच त्या व्रतवैकल्यांत दवडला जाणारा काल नी धन कांहींतरी सत्कार्यीं लागलें असें समजावें. नाहींतर तीं व्रतवैकल्यें अशा रूपानें करूं नयेत. व्रतांचा पारलौकिक लाभ पदरीं पडायचा असेल तर तो पडूनसुद्धां त्यावांचून अैहिक असा कोणचा तरी प्रत्यक्ष लाभहि मनुष्यजातीच्या पदरांत पडला पाहिजे. ह्या कसोटीस अुतरतील तींच व्रतवैकल्यें तशा दुहेरी लाभास देणाऱ्या रूपांत नी पद्धतीनें आचरावीं म्हणजे जरी क्वचित् त्यांच्यापासून होणारा कल्पित वा

संभवनीय पारलौकिक लाभ लटका पडला, तरीहि त्यांत दवडलेल्या समयाचा नी द्रव्याचा अैहिक लाभ तरी निःशंकपणें पदरांत पडणारा असल्यानें तीं केव्हांहि अगदींच व्यर्थ जाण्याची आपत्ति येणार नाहीं. ह्या दुसऱ्या प्रकारच्या व्रतास ही कसोटी कशी लावावी हें विश-दिण्यासाठीं आतां या लेखांकांत अुदाहरणासाठीं तशा कांहीं व्रतांची छाननी करावयाचें योजलें आहे.

लक्षवातींचें वा लक्ष दूर्वांचें व्रत– देवाची सेवा म्हणून केलीं जाणारीं हीं व्रतें मकरसंक्रमणासारख्या अेका घटनेला नाक आहे नी ती घटना गाढवावर बसलेली आहे अशा निर्भेळ असत्यास फैलावणाऱ्या थापेबाजीचीं नसून सोज्वळ असतात; यास्तव तीं तितकीं आक्षेपार्ह नसतात. पण त्यांत विवेक अितकाच करावयाचा कीं, देवास प्रसन्नविण्यासाठीं केलेल्या या खटपटींचा प्रत्यक्ष व्यवहा-रांतहि कांहीं अुपयोग आज होत आहे का ? पूर्वी मोठमोठ्या देवळांचे गाभारे अंधकारमय असत. घरांतहि समया, लामणदिवे, पंथ्या यांचाच प्रचार असे. त्या काळीं केलेल्या वाती अेक आवश्य-कताच असे. देवळांत त्या अुपयोगी पडत; घरांतहि लागत. पण हजारों वर्षांपूर्वीचें हातवातींच्याच अुजेडांत चांचपडण्याचें युग आतां बदललें आहे. जुन्या प्रख्यात देवालयांच्या गाभाऱ्यांतहि आतां विजेच्या वा ग्यासच्या झगझगीत बत्त्यानीं वा ' बटनांनीं सजावट होत आहे. घरींदारीं तर खेड्यांतूनहि कंदीलचिमण्या नी नगरांतून विजेचे वा ग्यासचे दिवे खोल्याखोल्यांतून लखलखाटत आहेत. मग आतां ज्या खोलींत, सभामंडपांत वा गाभाऱ्यांत ग्यासच्या वा विजेच्या प्रकाशाचा झगझगाट झालेला आहे, तिथेंच अेक लामणदिवा वा पंथी केवळ पणजोबांच्या वेळेस ती लावीत म्हणून लावून ठेवणें हास्यास्पद नाहीं काय ? मोटारीला बैल लावणें किंवा मशीनगनचा गोळा धनुष्याच्या तांतीनें फेंकणें हें जितकें विसंगत वेडेपणाचें, तितकेंच विजेच्या झुंबरांनीं दिवसासारख्या लख्ख प्रकाशलेल्या गाभाऱ्यांत समअीचा वा लामणदिव्याचा मिणमिण नंदादीप अुगीच

या लख्ख विजेच्या युगांत लाख वातींच्या
व्रतास देवहि हंसत असेल !

धुरकटत ठेवणें हेंहि ! तेव्हां ज्या देवळीं : वा ज्या घरीं हातवातींच्या मिणिमिणी दिव्यांचा मुळींच अुपयोग नाहीं, त्या ठिकाणीं लाख वातींचें हें व्रत म्हणजे वेळेचा, कापसाचा नी तेलाचा निव्वळ अपव्यय आहे. पणजीचें युग पंथीचेंच असे. तेव्हां ती काडवाती करी तें शोभे. पण आतां या लख्ख विजेच्या युगांत लाखवातींच्या व्रतास देवहि हंसत असेल ! तेव्हां तें व्रत आतां त्या जुन्या मोडीच्या लामणदिव्यांच्या अडगळींतच टाकून देणें बरें.

पण तरीहि त्या व्रतांतील जो देवाच्या सेवेचा श्रद्धावंत मनाला अुदार करणारा हेतु, तो मात्र सुटतां कामा नये. त्याच हेतूनें पण ज्यायोगें प्रत्यक्ष व्यवहारांत आज मनुष्यजातीचें अल्पस्वल्प हितहि साधतां येईल अशा रूपानें तें व्रत आचरावें. अेक कोणचा तरी तसा प्रकार सुचवायचा तर असें सुचवितां येईल, कीं त्या वेळांत टकळीवर सूत काढावयास शिकून तें फक्कड सूत अमुक प्रमाणांत देवाच्या नांवें दान द्यावें अेकाद्या प्रामाणिक निर्धन विण-कन्यास ! किंवा मागावर तें स्वतः विणावें नी ती खादी हीनदीन पण स्वतः शक्य ती मेहनत करणाऱ्या सच्छील कुटुंबास द्यावी. अशा लोकहितानें, नरांच्या सेवेनें—जर लाखवाती नी तेल निष्कारण भुरुभुरु जाळण्यानें तो संतोषत असेल तर—नारायण अधिकच संतोषेल यांत शंका नाहीं !

तीच गोष्ट लाख दूर्वांची !

तासोनतास परड्यांतून नी खिडारांतून त्या गवताची अेकेक काडी खुडीत वेळ गमवायचा आणि तो भारा गणपतीच्या डोक्यावर द्यायचा ! पऱ्या नी दूर्वा वाहातांना त्या भाऱ्याखालीं बहुधा त्या गणपतीगौरींच्या टीचभर मूर्ति कापसाच्या ढिगांत सरकी दबून गुदमरून जावी तशा नुसत्या गुदमरून जातात ! अेखाद्या अशा व्रतस्थ महिलेच्या भक्तानें जर स्वतःच्या महिलेला लाख कडव्यांच्या पेंड्या वाहाण्याचा प्रेमसंकल्प केला नी तिला मध्यें बसवून त्या पेंड्या

मोदक खाणाऱ्या गणपतीस गवताचे भारे वहावयाचे आणि गवत खाणाऱ्या "गो-मातेस" सुग्रास पंचपक्वान्नांचे गोग्रास वहायचे ! हीं काय व्रतें कीं विटंबना ?

तिच्या औतिभौतीं, वरखालीं, तिच्या कानांत, नाकांत, डोळ्यांत, तोंडांत त्या काड्या घुसतात कीं नाहीं तेंदेखील न पाहातां म्हण 'अर्पयामि' कीं रच पेंढी अशा वाहिल्या तर त्या भक्ताची तशी भक्ति जीव गुदमरून गेलेली ती स्त्री किती वेळ सोशील? मग सगुण भक्तीच्या दृष्टीनें बोलायचें तर त्या गौरीगणपतींच्या मूर्तीस आपल्या गवतपाल्यांच्या भाऱ्यांत गुदमरून टाकतांना त्याची काय-काय दुर्दशा होत असेल हें नको का बघायला? श्वास घेण्यापुरती त्या मूर्तीच्या नाकापुढची जागा तरी रिकामी ठेवावी! पुन्हा हा लाख दूर्वांच्या गवताचा भारा गणपतीस कां वाहायचा! गणपती गवत कां खातो? गवताच्या भाऱ्यास वाहावयाचेंच, तर तो गायीस तरी वाहावा; तो भारा खाऊन झाल्यास पशु प्रसन्न होईल. या जगांत पितां येईल असें दूध देईल. पण मोदक खाणाऱ्या गण-पतीस लाखों दूर्वांच्या गवताचे भारे वाहावयाचे आणि गवत खाणाऱ्या नी ओखटवाणीच हौशीनें खाणाऱ्या 'गोमातेस' माणसासारखें सुग्रास पंचपक्वान्नांचें पान वाढून तो गोग्रास वाहायचा! हीं काय व्रतें कीं विटंबना? भाकड पोथ्यांच्या नादानें असला पात्रापात्रतेचा लवलेश विचार न करणारा हा वेडगळपणा अक्षरशः आज खरो-खरीच आचरला जात आहे कीं नाहीं बरें? पोथीच हवी तर ती भगवद्गीता नाहीं का? श्रद्धादेखील तिला अुपनिषदांसमान पूज्य मानते; तींत 'देशे काले च पात्रे' जें जें दान तें तेंच सात्त्विक नी 'अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते। दीयते बहुलायासं तत् ताम-सुदाहृतम्' असें सांगितलें आहे. त्या प्रकारें व्रतात्मक दानांत नी दानात्मक व्रतांत आम्हीं आतां 'देशा'प्रमाणें नी 'काला'प्रमाणें पात्रा-पात्रविवेक केलाच पाहिजे.

तेव्हां हिरव्या गवतासंबंधीं वा वनस्पतिविषयकच व्रत करायचें तर शेतकरणीसारखा चक्क पातळाचा कांचा मारून विळा घेऊन हिरव्यागार रानांत जावें नी लाख दूर्वा खुडीत खिडारांत जो तास

घालवावयाचा त्यापेक्षां त्याच वेळांत कचाकच गवताच्या पंधरावीस हिरव्यागार पेंड्या कापून देवाप्रीत्यर्थ गाअीस घालाव्या किंवा सुवासिक सुंदर फुलांरानफुलांच्या परड्या भरभरून आणून त्यांचे गजरे मोलकरी मुलींना भेट द्यावे, किंवा आपल्या वा कोण्या आप्ताच्या अंगणांत स्वतः पाणी भरून फुलवाडी लावावी आणि मालती, सोनचाफा, जाअीजुअी, गुलाबाचीं सुंदर फुलें प्रत्यहीं देवास वाहावीं; सारींच्या सारीं अुगीच देवावर ढीग रचून नव्हे, तर देवघरांत शोभतील तितकीं तिथें नी बाकी हार करून फुलपात्रांतून घरांत दाराशीं नी घरांत कुशलपणें विरचावीं. आपल्या घरच्या नी ज्यांना तीं मिळत नाहींत अशा दीन कुमारिकांच्या केंसांतून आपण स्वतः पाणी भरून वाढविलेल्या लतावेलींचीं तीं ताजीं टवटवीत फुलें गुंफावीं, कीं ज्यायोगें जिथेंजिथें त्या वावरतील तिथेंतिथें त्या त्या दिवशीं नी रात्रीं सुरेखपणाचें नी सुवासाचें वातावरण दरवळत राहावें! अशा आरोग्यप्रद नी आनंददायी सौंदर्याची पूजा हेंहि अेक व्रतच आहे. वाल्मिकीसारख्या वानप्रस्थानेंदेखील सीतेसारख्या संयमशील ललनेससुद्धां असेंच अेक व्रत सांगून लडिवाळ आश्वासन दिलें नाहीं का, कीं 'पयोघटैराश्रमबालवृक्षान् । संवर्धयन्ति स्वबलानुरूपैः। असंशयम् प्राक्तनयोपपत्तेः। स्तनंधय प्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ।'

वडपिंपळांना लाख प्रदक्षिणा— अशा वर्गांतल्या व्रतांसहि वरचीच कसोटी लावावी. वनस्पतींशीं जीवैक्याची भावना अनुभवायची वा संवर्धवियाची तर त्यांच्या भोंतींभोंतीं फिरण्याचा मार्ग टाकाअू आहे. हे विशाल विस्ताराचे वृक्ष आपल्या अुष्ण प्रदेशांतील लोकांस त्यांच्या छायाशीतलतेनें अत्यंत वत्सल वाटावे नी त्यांविषयीं कृतज्ञता व्यक्तविण्याची प्रवृत्ति व्हावी हें आपल्या लोकांच्या दयाशील संस्कृतीस साजेसेंच आहे. पण त्यासाठीं त्या झाडांना देवच करून टाकणें आपल्या संस्कृतीच्या पदरीं बुद्धिहीनतेचा दोष बांधण्यासारखें आहे! या विशाल नी अुपयुक्त वृक्षांची मनुष्याला अुपयुक्त होअील अशी लागवड वाढवणें, जोपासना करणें, अितर अुपयुक्त

वनस्पतींना त्यांच्या त्यांच्या प्रकृतीप्रमाणें खतपाणी देणें हीच तें मतैक्य प्रदर्शविण्याची अुचित रीत. हींच झाडें चांगलीं का ? तर मनुष्याला अुपयुक्त म्हणून. मग भरवस्तीची शोभा बिघडविणारा वडपिंपळ किंवा ज्यांच्या फांद्या नी विस्तार पडावयास झालीं आहेत असा भरवाटेवरचा वडपिंपळ तोडून टाकणें हेंच जेव्हां मनुष्याच्या हितास अवश्य, तेव्हां तेंहि केलें पाहिजे. वडपिंपळ तोडायचाच नाहीं, ह्या हट्टापायीं तो अेकदम वाऱ्यासरशीं कोसळून त्याखालीं माणसें मरतात अशा घटना या देशांत ज्या घडतात त्या आपली सुसंस्कृत दयाशीलता दाखवीत नसून रानटी क्रूरपणा मात्र दाखवितात.

वडपिंपळांसारख्या झाडांखालीं तापलेल्या वाटसरूंस जशी छाया मिळते तशाच त्यांच्या प्रचंड फांद्या कोसळून प्रसंगीं त्यांचा प्राणहि जातो. तीं निर्बुद्ध झाडें कांहीं जाणूनबुजून आपलें रक्षण करीत नाहींत; त्यांना प्रदक्षिणा घातली काय नी लाथा मारल्या काय. फांद्या पक्क्या आहेत तों छाया देणें, पोखरल्या कीं अुन्मळून पडत खालीं प्रदक्षिणा घालणारी बालबालिका जें सांपडेल त्याचा चुराडा करणें, ह्या त्यांच्या भावनाशून्य यांत्रिक क्रिया ! अेक वेळ गाढवाच्या अंगावर हात फिरविला वा त्याला चुचकारलें तर तें संतोषून अंगास खेटूं लागतें; काम अधिक हौसेनें करतें; त्याची खोडी केली तर लाथा झाडतें. पण त्या गाढवाअितकीदेखील मनुष्याच्या प्रेमलोभाची वा हिताहिताची सुसंवादी जाणीव ज्या वडपिंपळांस नाहीं त्यांना लाख प्रदक्षिणा घालण्यांत काय अर्थ आहे ? झाडांना जाणीव आहे— पण तशी सूक्ष्मार्थी दगडांनाहि आहे; निवडुंगालाहि आहे; पण म्हणून तो निवडुंग अुंसासारखा सोलून का खायचा ?

ह्या पात्रापात्रतेच्या विचाराप्रमाणें अुपयुक्ततेच्या दृष्टीनेंहि अशीं व्रतें अधिकच टाकाअू ठरतात. जुनीभाबडी दृष्टि त्या वड-पिंपळांना देवता समजन फेऱ्या घालते तेंहि अेकवेळ परवडेल; पण

तीं निर्बुद्ध झाडें कांहीं जाणूनबुजून आपलें रक्षण करीत नाहींत.... फांद्या पक्क्या आहेत तों छाया देणें, पोखरल्या कीं उन्मळून पडत खालीं प्रदक्षिणा घालणाऱ्या बालबालिकांचा, सांपडेल त्याचा चुराडा करणें, ह्या त्यांच्या भावनाशून्य यांत्रिक क्रिया !

अशा जुन्या वेडेपणांस नव्या वैज्ञानिक वा व्यावहारिक दृष्टीनेंहि समर्थिणारें जें अेक पढतमूर्खांचें पथक असतें, त्यांचें तें समर्थन तर त्या भाबडेपणास अधिकच धिक्काराई करून सोडतें. कसें तें पहा— वडपिंपळाला लक्ष प्रदक्षिणा स्त्रियांनीं घालाव्या या आमच्या दूरदर्शी दयाळु ऋषींनीं सांगितलेल्या व्रताचें हे पढतमूर्ख असें समर्थन करतात, कीं घरांत बसूनबसून बायकांस क्षयादिक विकार जडूं नयेत, म्हणून ह्या व्रताच्या मिषें हा व्यायाम घालून दिला आहे ही त्याची अुपयुक्तता ! ह्याविषयीं अितकेंच म्हणावयाचें, कीं क्षयादि विकार जडेतों बायकांस घराच्या खुराड्यांत कोंडून ठेवणाऱ्या क्रूरतेस साजेल अशीच ही त्यांना अंगणांतल्या वडाभोंवतीं पाळीव कोंबड्यांसारख्या गरगर फिरूं देणारी दया आहे ! बहुधा गांवांतल्या गाडीतळाच्या गदळ जागीं वा अंगणांत वा गल्लीकुचीच्या टोकाशीं असलेल्या कोंदट वातावरणांतच हे वडपिंपळहि असतात. त्यांच्याभोंतीं सारख्या गरगर शेंकडों फेऱ्या घालण्याच्या व्यायामानें क्षयरोग हटण्यापेक्षां होण्याचाच अधिक संभव; क्षयरोगी स्त्री लाख गिरक्या घेतांघेतां चक्कर येअून तिथल्या तिथें मुक्त झाली नाहीं म्हणजे भाग्य ! क्षयरोगापासून बचावणारा व्यायामच स्त्रियांस द्यावयाचा होता तर त्या 'दूरदृष्टि सर्वज्ञ ऋषीची' दृष्टि गांवालगतचीं मोकळीं शेतें दिसण्याअितकीहि दूरदर्शी नव्हती कीं काय ? प्रत्यहीं संध्याकाळीं स्त्रियांनीं त्या गांवाबाहेरच्या मोकळ्या वातावरणांत सलिलपणें हिंडून यावें असें व्रत असतें तर तें 'व्यायामा'र्थ म्हणतां येतें. खरी गोष्ट अशी आहे, कीं पूर्वीं साऱ्या जगभर झाडाझुडुपांना देवता मानून पूजण्याची जी चाल प्रचलित असे, त्याच चालीचें आपल्या हिंदुधर्मांत अुरलेलें हें अेक अज्ञान आहे. त्याचा व्यावहारिक लाभ दमडीचाहि नाहीं.

अेकदां असा अभिप्राय आम्हीं व्यक्तवीत असतां अेक जुन्याचे प्रामाणिक अभिमानी म्हणाले, 'त्यापासून कांहींतरी व्यावहारिक लोकोपयोगी लाभहि होअील असें वळण या वडपिंपळाच्या लक्ष

प्रदक्षिणांच्या व्रतास लावा– तें अगदींच धिक्कारतां काय !' तेव्हां आम्हीं म्हटलें, 'त्या व्रतापासून अैहिक लाभहि करून घेण्याची दुसरी तोड तर कांहीं सुचत नाहीं. हां, अेक तोड आहे. त्या वडापाशीं अेक चिमुकला तेलाचा घाणा बसवावा; त्याची सांखळी त्या व्रतस्थ महिलेच्या कंबरपट्ट्यास अडकवावी; घाण्यांत तीळ टाकून मग तिनें प्रदक्षिणा घालण्यास आरंभावें म्हणजे ज्या हजारबाराशें प्रदक्षिणा तिच्या प्रत्यहीं व्हावयाच्या त्या संपतांच शेर दीड शेर तेल तरी त्या घाण्यांत गळेल. तें देवाच्या नांवें कोणा मेहनती पण दरिद्री कुटुंबास दान द्यावें; म्हणजे अेका महिन्याचा फोडणीचा खर्च तरी निघेल ! तसें करवत नसेल तर ह्रीं अशीं पारलौकिक दृष्टया अगदीं भाकड नी व्यावहारिक दृष्टया अगदीं कुचकामीं व्रतें करण्यांत समय नी श्रम दवडूं नयेत.'

महिलांनो, फेऱ्या घालण्याचेंच व्रत करावयाचें, तर स्वदेशी वस्तूंच्या प्रचारार्थ प्रत्यहीं पन्नास घरांतील कुटुंबांत जाअून प्रचार करण्याचें व्रत घ्या. तुम्ही पांचपांचजणी, देवाचें कार्य म्हणून मान-अपमान न पाहातां जर पन्नास घरीं प्रत्यहीं आळीपाळीनें भेट द्याल नी त्या कुटुंबांत स्वदेशी साखर, बांगडया, स्टोव्ह, कांचकाम, धार-काम (कट्लरी), कापडप्रभृति वस्तु वापरण्यासाठीं स्त्रियांचीं मनें वळविण्यास झटाल; ज्यांनीं तसें निश्चयिलें त्यांचा तो निश्चय टिकून आहे कीं नाहीं याची सतत वर्षभर पाहाणी करीत राहाल; वेळीं स्वतः तें तें विकाअू स्वदेशी सामान नेमून दुकानांत असतें त्याहून स्वस्तें द्याल तर आम्ही अशा चळवळींच्या अनुभवाची हमी देतों, कीं तुमचें गांव स्वदेशीचें तसें कट्टर गिऱ्हाअीक होअील कीं जसें शंभर व्याख्यानांनीं वा वृत्तपत्रीय अग्रलेखांनीं होअूं शकत नाहीं ! व्याख्यानालेखांनीं महिन्या दीड महिन्यांची हुल्लड होते. पण स्वदेशीची सांथ नी संतत ज्योत तेवत ठेवली जाते अशा संतत नी घरोघरीं केलेल्या प्रचारामुळें, पाहाणीमुळें. बरें, ह्या स्वदेशीच्या जाणिवेची ज्योत घरोघर अशी तेवत ठेवल्यानें जी मानसिक राष्ट्रीय

शिकवण लोकांस मिळेल; जी आर्थिक उन्नति होऊन स्वदेशी कामकऱ्यांच्या तोंडांत दोन घांस पडतील; परदेशांत जाणारा अितका पैपैसा स्वदेशांत राहील त्या स्वदेशसेवेनें, त्या नरनारींच्या सेवेनें तो नारायण वडपिंपळाभोंवतीं लाख वेळीं बैलासारखें गरगर फिरल्यानें वा लाखवातींचा कापूस अगीच जाळून टाकल्यानें वा लाख दूर्वांचा नी बेलांचा भारा वाहिल्यानें तो नारायण संतोषतो त्याहून लाख पटीनें अधिक संतोषणार नाहीं असें कधीं तरी घडेल काय? आणि त्या वडपिंपळाच्या प्रदक्षिणांनीं मिळणारें जें काय तुमचें काम्य फल असेल, तेंहि तो देव या व्रतानेंहि दिल्यावांचून राहील काय? मिशनरी बाया जशा ख्रिस्ती धर्माचा उपदेश करीत तुमच्या वस्तींत फिरतात, तशा तुह्मी शुद्धीचा अुपदेश करीत बाटच्या ख्रिश्चन वस्तींत हिंडा; तें व्रत धरा! अमुकच प्रकारची लोकसेवा करा, हा आग्रह नाहीं. तुम्हांस व्यक्तिशः जी झेपेल ती लोकसेवा करा; पण या लोकीं लोकोपकारक कोणतें तरी प्रत्यक्ष फल देणारें पुण्यकृत्य ज्यांत साधतें अशीं आणि अशींच व्रतें धरा म्हणजे राष्ट्रसेवा घडेल नी पारलौकिकदृष्टचा ती लोकसेवा केव्हांहि पुण्यप्रदच असल्यानें व्रतानें जो कोणचा सकाम वा निष्काम पारलौकिक लाभ तुम्हांस हवा तोहि जर वडपिंपळाच्या सेवेनें मिळत असेल तर त्या लोकसेवेच्या प्रत्यक्ष परोपकारी व्रतानेंहि मिळेलच मिळेल. कारण कांहीं झालें तरी नारायणाची व्यक्ति वडपिंपळ, दगडधोंडा, शेणमाती, यांच्या जड मूर्तींहून नराच्या सचेतन मूर्तींतच अधिक अुत्कटत्वानें आलेली आहे. हें नाकारण्याची छाति भाकडांतील भाकड पोथीसहि होणारी नाहीं! नराच्या सेवेसारखी कोणतीहि पूजा, कोणतेंहि व्रत नारायणास संतोषवीत नाहीं. 'सारंसारं समुद्धृत्य' जें शास्त्रेंहि सांगतात तें हेंच, कीं 'परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनं!' विरक्त भक्तीच्या भर रंगांतहि तुकोबा जाणून आहेत, कीं 'जे कां रंजलेगांजले त्यांसी म्हणे जो आपुले। तोचि साधु ओळखावा देव तेथेंचि जाणावा।'

व्रताची पोथी म्हटली कीं ती प्रथम वाचावी अथश्रीपासून नव्हे तर अितिश्रीपासून !

ज्योतिर्गोलविषयक व्रतांना सृष्टिनियमाच्या अज्ञानामुळें तीं प्रचलित झालेलीं म्हणून अज्ञानजन्य म्हणतां येतील; वर दिग्दर्शिलेल्या लाख दूर्वा व्रतादिक वर्गास भाबडें म्हणतां येअील; पण त्यांपेक्षां निराळा जो शेंकडों व्रतांचा आणखी अेक वर्ग आहे त्यास तर भोंदु हेंच नांव लावणें भाग पडतें. त्यांचा मुख्य अुद्देश दक्षिणा नी दानें अुपटण्याचे शक्य तितके प्रसंग शोधून काढण्यावांचून दुसरा कांहींहि असेलसें त्या त्या पोथ्यांवरून दिसत नाहीं. त्या त्यांच्या भाकड अुपपत्त्या, तीं पोकळ फळें, तीं बाष्कळ विधिविधानें– आणि शेवटीं ती ठराविक दक्षिणा:पान्तु – तें सर्व वाचतांच धडधडीत थोतांड वाटल्यावांचून राहात नाहीं. अुदाहरणार्थ अेकदोन भाकडकथा पाहा.

कोकिळाव्रत – सुसंस्कृत अनुष्टुपांत लांबलचक रचलेल्या ह्या पोथीचा सारांश असा, कीं अेकदां दक्षयज्ञविध्वंसनार्थ शंकर-पार्वतींचें भांडण झालें. शंकराच्या शापानें पार्वती कोकिळा झाली; अु:शाप होअून पुन्हा पार्वतीची पार्वती होअून नांदूं लागली. यासाठीं सर्व स्त्रियांनीं युगानुयुगें कोकिळेचें व्रत करावें म्हणजे ठराविक दिवशीं कोकिळा पूजावी. पण ती कशी ? तर अुत्तम पक्ष म्हणजे यथाशक्ति अेक सोन्याची कोकिळा करावी; डोळे मोत्यांचे, पाय रुप्याचे आणि रुप्याच्या वृक्षावर तिला बसवावी. स्नान, अुपास करून तिची पूजाअर्चा झाल्यावर शेवटीं ती सोन्यामोत्याची कोकिळा त्या रुप्याच्या वृक्षामुद्धां दान द्यावी भटास ! आजहि स्त्रिया हें व्रत असें आचरतात.

आतां ही भक्ति कीं भामटेगिरी ? शंकर-पार्वती लाखों वर्षांपूर्वी म्हणे भांडले ! पण त्यानंतर तें भांडण मिटून ते पुन्हा चांगले नांदूं लागले, हंसले, नाचले, सोंगटया खेळले, त्यांना मुलेंलेकरें झालीं

ह्या साऱ्या बातम्या भूलोकांवर कधींच येअून पोंचल्या आहेत आणि ज्याअर्थी ह्या बिनतारीच्या युगांतहि त्या शंकरपार्वतीचें वेडेवांकडें झाल्याची बातमी आलेली नाहीं, त्या अर्थी ते अजूनहि संसार थाटूनच आहेत हें उघड आहे. मग आतां कोणा अेक्या नवराबायकोच्या क्षणिक भांडणांत पार्वती कोकिळा झालीं म्हणून कर कोकिळा कीं पूज हा खाक्या युगानुयुगें हवा कशाला? पार्वती कोकिळाच राहिली असती तर तीच कोकिळा तेवढी भेटतांच तिला कोणींहि नमस्कार केला असता; पण ती पुन्हा पार्वतीची पार्वती झाली म्हणतां. पार्वती अेक कोकिळा झाली म्हणून साऱ्या कोकिळा पार्वत्या होतात कीं काय? देव अेकदां डुक्कर (वराह) झाले म्हणून आजहि धर डुक्कर कीं कर पूजा असें करायचें कीं काय? बरें, अेवढ्यावरहि कोकिळाच पूजायची, तर अुत्तम मार्ग म्हणजे कोकिळेच्या अेका खऱ्या जिवंत पिलास धरून खऱ्या हिरव्यागार वृक्षावर स्थापून त्याची पूजा करावी; तें पाळावें हवें तर! पण मग भटास काय लाभ राहिला त्या अुठाठेवींत! म्हणून पार्वती जिवंत कोकिळा झाली असतां पुजायची कोकिळा हवी निर्जीव सोन्याचीच! नी पार्वतीच्या कोकिळेचे डोळे चांगले सजीव पाणीदार असतां पूजायच्या कोकिळेचे डोळे हवेत पांढरे झालेले मोत्यांचे! बरें, सोन्यामोत्या-रुप्यांची का कोकिळा होअीना; पूजल्यावर ती यजमानानेंच भक्ति-भावानें स्वतःच्या देव्हाऱ्यांत ठेवावी हें साहजिकच! पण नाहीं! ती लगेच देअून टाकली पाहिजे भटाला! तरच तें व्रत सफळ; नाहीं-तर अित्थंभूत निष्फळ! अर्थात् त्या व्रताचें सारें मर्म पोथीच्या पहिल्या पानांत त्या दक्षिणाः पांतूंतच सांपडणारें आहे!

संकटी सोमवार– सोमवारीं सबंध दिवस शक्य तर पाणीहि न पितां अुपास करावा. संध्याकाळीं रोटाचे तूपगूळ घालून तीन लाडू करावेत; अेक गाअीला, अेक देवाब्राह्मणास नी अेक आपण खावा. असे कडक अुपास सोळा सोमवारीं करावे! नी शेवटीं शक्यतों सोळा जोडपीं भटांचीं बोलावून त्यांस रोटतूपगुळांचे

बिचाऱ्या स्त्रीनें सोळा सोमवार कडकडीत उपास करावे, त्याचें प्रत्यक्ष फळ मात्र मिळावें सोळा भटांच्या जोडप्यांस चमचमीत जेवण्याचें— आणि गाईस! माणसानें उपाशी रहावें नी गाईस-पशूस-लाडू चारावे!

लाडू यथेच्छ जेववावे; गायीस पान वाढून द्यावें नी मग ते अुपासव्रत सोडून मग आपण जेवावें! त्या बिचाऱ्या स्त्रीनें सोळा सोमवार कडकडीत अुपास करावे; त्याचें प्रत्यक्ष फळ मात्र मिळावें सोळा भटांच्या जोडप्यांस चमचमीत जेवण्याचें, आणि गायीस! माणसानें अुपाशी राहावें नी गायीस—पशूस लाडू चारावे! असल्या बाष्कळ-पणानें पोथी म्हणते तसा देव प्रसादत असो वा नसो; पण प्रत्यक्ष निःशंकपणें जर कोणी प्रसादत असेल तर तीं सोळा भटांचीं जोडपींच होत! दक्षिणाःपांतुवांचून ह्या व्रताचें भारूड रचण्याचा दुसरा काय उद्देश असणार!

यास्तव या व्रतांच्या पोथ्यांविषयीं अेक सर्वसाधारण नियमच असा सांगावासा वाटतो, कीं अशी व्रताची पोथी घेतली, कीं ती अथ-श्रीपासून प्रथम वाचूंच नये. कारण, देवांचीं मोठमोठीं नांवें, अद्भुत कहाण्या, स्वर्गाच्या पुष्पितवाक् गप्पा यांच्या ढिगांत पोथी रचणारांचा कावा अगदीं छपून बसलेला असतो. पण तो शेवटच्या पानांत मात्र न हुडकतांहि सहज सांपडतो. तेव्हां पोथी घेतांच तिचें शेवटून पारायण करूं लागावें; अितिश्री प्रथम वाचावी. जर का त्या शेवटच्या पानांत दक्षिणाःपांतूवरच मुख्य भर दिसला, तर शंभरीं नव्वद असें हें व्रत कोण्या भक्तानें नसून भोंदूनेंच रचलें असलें पाहिजे असें बेखटक समजावें नी तें टाकून द्यावें.

आणि स्वीकारावें कोणकोणचें व्रत? तर ज्या व्रतामुळें आज विज्ञानानें साफ खोटया पाडलेल्या कोणत्याहि भौतिक वा भावनिक असत्याचा प्रसार करण्याचें पाप घडत नाहीं; ज्या व्रतांत देवाप्रीत्यर्थ करावयाच्या दानानें वा स्वतःस भोगाव्या लागणाऱ्या अुपास, प्रदक्षिणा देहदंडप्रभृति कष्टांच्या योगानें प्रत्यक्ष व्यवहारांत आपल्या हिंदु-धर्माच्या नी राष्ट्राच्या सद्यःस्थितींत कांहींतरी अैहिक हितहि साधतां येअील; मनुष्याची आज अिथें रोखठोक अशी कांहीं हितावह सेवा केल्याचा परोपकार घडेल तें तेंच व्रत आचरावें. म्हणजे त्यायोगें अैहिक फळ तरी प्रत्यक्षपणें अिथल्या अिथें हातीं पडेल.

व्रतें करावींत तर अशीं!

अुदाहरणार्थ, महिलावर्गापुरतेंच बोलावयाचें तर येत्या चातुर्मास्यांत महिलांनो, तुम्ही यथाशक्ति, यथापरिस्थिति ह्या आपल्या अत्यंत अडचणींत सांपडलेल्या प्राणप्रिय हिंदु राष्ट्राच्या सेवेप्रीत्यर्थ खालीं दिग्दर्शिलेल्या किंवा त्या हेतूनें त्यांसारख्या व्रतांपैकीं अकेकीं अकक व्रत जर धराल तर केवढी राष्ट्रसेवा करूं शकाल, बरें? 'आपल्या परसांत स्वत: आपल्या मेहनतीनें कोथिबीर, वांगीं, मिरच्याप्रभृति शाकभाज्या लावीन नी देवा, तुझ्या नांवें पुण्याच्या अनाथ विद्यार्थिगृहासारख्या अका प्रामाणिक संस्थेस चार महिने प्रत्यहीं ताजी भाजी पुरवीन.' असें व्रत लाखवाती, फुलबेल वाहाण्याच्या व्रतांहून कितीतरी देवप्रिय नी राष्ट्रहितकर होअील, बरें? किंवा असें व्रत घ्या, कीं 'या चातुर्मास्यांत आपल्या हातानें विणलेले वा शिवलेले पंचवीस सदऱ्यापोलक्यांचे जोड जीं हीनदीन पूर्वास्पृश्यांचीं मुलेंमुली शाळेंत जातात त्यांतील योग्य मुलांत वांटीन.' चतुर्थीचे अकवीस मोदक वा सोमवारचीं सोळा जोडपीं सावकारी वा विम्याची अडत वा व्यापार करणाऱ्या पोटभरू ठराविक भटांसाठीं राखून ठेवण्यापेक्षां तितकें सामान वा पैसे दक्षिणा म्हणून आज हिंदुसंघटणाचें कार्य खऱ्या रामदासी बाण्यानें करणाऱ्या मसूरकर महाराजांच्या आश्रमास दान करीन.' येत्या चातुर्मास्यांत एक स्वदेशी साखरेचाच प्रश्न हातीं घेतला तरी जर प्रत्येक जिल्ह्याच्या नगरांत दहावीस स्त्रियांनीं प्रत्यहीं 'मी दहा कुटुंबांस भेट देऊन स्वदेशी साखरेचा प्रचार करीन' असें व्रत घेतलें नी चालविलें तर त्या चार महिन्यांत त्या गांवीं चार हजार रुपये तरी परदेशी साखरेंत जायचे वांचतील! करून पाहा होतें कीं नाहीं असें तें. आमची हमी अनुभवाची आहे. किंवा अुभ्या वर्षांत शंभर 'रुपयांची स्वदेशी बांगडी घरोघर फिरून खपवीन' किंवा 'तुळशीच्या लग्नासाठीं ताशेबाजंत्रीं लावण्याचा मूर्खपणा सोडून तशा व्रतांचा खर्च राखून अनाथ पण

सत्पात्र अशा दोन शुद्धीकृत हिंदूंच्या योगक्षेमाचा व्यय मी सोशीन वा त्या कार्यार्थं प्रत्यक्ष कार्यकर्त्या अशा हिंदुसभेस व आर्यसमाजास दान देअीन !' रत्नागिरी हिंदुसभेसारख्या ज्या संस्था शुद्धीकार्य सारखें करताहेत त्यांना मुल्लामिशनच्या हातून सोडविलेल्या अर्भक वा अनाथ मुलांमुलींचें संगोपन करतांना नाकीं नव येतात. जर शंभर रुपये मिळतांच शंभर विधर्मीयांस हिंदु करून दाखविणारी अमरावतीची हिंदुसभा द्रव्यसहाय्यास्तव अडकून पडत आहे तशा प्रत्यक्ष कार्यीं तसा अेक रुपाया दान दिलात तर अेक वंश हिंदु-राष्ट्राच्या गोटांत आणल्याचें श्रेय संपादाल ! हिंदुधर्माचा क्षय थांब-विणारा निदान रक्ताचा अेक बिंदु त्याच्यांत भर टाकून वा गळतांना वांचवून जें पुण्य लाभेल तें पांचशें अर्घ्य सूर्याला देअून लाभणार नाहीं ! पाणी ओतायचें तर तें व्रताचें पाणी तान्हेल्याच्या तोंडांत ओता—ताम्हनांत वा नदींत नव्हे ! तो मुंबईचा श्रद्धानंद अनाथ-महिलाश्रम पाहा ! मिशनमुल्लांच्या तावडीतून हजारों हिंदु स्त्रिया वांचविल्या; पण त्याला अजून अर्भकालय काढावयास दमडीहि गांठीं नसल्यामुळें त्या स्त्रियांच्या अर्भकांचें काय करावें हें सुचत नाहीं. सोन्याच्या कोकिळा—सावकारीचा धंदा करणाऱ्या भटांना देण्यापेक्षां कोण्या श्रीमान् महिलेनें जर त्या श्रद्धानंद महिला आश्रमास स्त्रियां-साठीं बारा लुगडीं चातुर्मास्यानिमित्त दान दिलीं वा स्वतःच्या कुटुंबां-तील मृत व्यक्तीच्या स्मरणार्थ अेक हजार वा अेक लाख जें यथा-शक्ति तें दान, अर्भकालय बांधून देण्यासाठीं दिलें तर तें अंत्येष्टी-प्रीत्यर्थ गाय, भांडीं, वस्त्रें, दानें, गांवच्या धंदेवाअीक भटांस देण्या-पेक्षां त्या दीनदयाळु देवास शतपटीनें अधिक प्रिय होणार नाहीं काय ? किंवा विमानविद्या शिकणाऱ्या अेका सुयोग्य पण निर्धन विद्यार्थ्याचा खर्च सोसण्याचें व्रत घ्या !

महिलांनो, जर हें हिंदुराष्ट्र जगेल; तगेल; जिंकील तर हिंदुधर्महि जगेल; जिंकील ! जर हें हिंदुराष्ट्रच मेलें; हिंदुस्थानचें

अहिंदुस्थान झालें तर ही हिंदु संस्कृति, हा हिंदुधर्मंहि मेलाच पाहिजे! अशा स्थितींत तुम्हां हिंदु महिलांस खरें धार्मिक व्रत आचरावयाचें असेल तर आजच्या परिस्थितींत ह्या हिंदु राष्ट्राची प्रत्यक्ष फल देणारी अशी कांहींतरीं सेवा प्रत्यहीं करा! तुमच्या द्रव्याचें दान, तुमच्या श्रमाचें दान, तुमच्या अन्नाचें दान, प्रसंगीं तुमच्या मानाचें नी अवश्य तर तुमच्या प्राणाचेंहि दान ह्या प्राण-प्रिय हिंदु राष्ट्रालाच द्या! तोच आजचा ऐहिक धर्म; तोच आजचा पारलौकिक धर्म! व्रतविधींत जो विधिक आज करावयाचा तोहि हाच!

✠ ✠ ✠

मनुस्मृतींतील महिला

[१]

वेदांच्या खालोखाल आपल्या हिंदु राष्ट्राचा अत्यंत पूज्य आणि आपल्या संस्कृतीचा, आचारांचा आणि व्यवहाराचा प्राचीन काळापासून आधारस्तंभ होऊन बसलेला असा जर कोणचा ग्रंथ असेल तर तो मनुस्मृति हाच होय. आपल्या राष्ट्राच्या ऐहिक आणि पारलौकिक जीवनयात्रेचें नियमन शतकानुशतकें हा ग्रंथच मुख्यतः करीत आलेला आहे. आजहि कोटयावधि हिंदु ज्या निबंधान्वयें (कायद्यानें) आपलें जीवन आणि व्यवहार घालवीत आणि चालवीत आहेत ते निबंध (कायदे) तत्त्वतः तरी मनुस्मृती-वरच आधारलेले आहेत. मनुस्मृति हीच आजहि तत्त्वतः हिंदु निबंध (हिंदु लॉ) आहे. मूळ तें; अितर स्मृति, सदाचार वा रूढी त्याचाच विस्तार आहे वा असला पाहिजे असा आपल्या हिंदु निबंध-शास्त्राचा सुप्रतिष्ठित संकेत आहे. ' वेदार्थोपनिबद्धत्वात्प्राधान्यंहि

मनोः स्मृतेः । मन्वर्थविपरीतातु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥' असें स्मृतिकार बृहस्पतीहि म्हणतात.

हा ग्रंथ जसा पूज्य तसाच प्राचीनहि आहे. त्याच्या निश्चित कालासंबंधीं निर्णय लागलेला नाहीं हाहि एका अर्थी त्याच्या प्राचीनत्वाचाच पुरावा आहे ! आमच्या या निबंधापुरतें अितकें सांगणें पुरें आहे, कीं आज जें पुस्तक मनुस्मृति म्हणून आपल्यापुढें आहे त्यांतहि कांहीं भाग फारच प्राचीन– अिसवी सनापूर्वीच्या आठव्या शतकांत म्हणजे उण्यापुऱ्या अडीच हजार वर्षांपुर्वीचा आहे; आणि हें बहुतेक पुस्तक जवळजवळ दोन हजार वर्षांपूर्वीचें आहे. रामायण-महाभारताचा अुल्लेखहि त्यांत शोधतां सांपडणें कठीण पडतें !

आपल्या पंजीच्या पंजीची दोनशावी पंजी!!

अशा या आपल्या हिंदु राष्ट्राच्या पूज्य आणि प्राचीन स्मृतींत, कायद्याच्या पुस्तकांत, निबंधग्रंथांत, त्या प्राचीन काळीं आपला स्त्रीसमाज जीवन कसें घालवी, काय शिके, काय जेवी, कसा वागविला जाअी, कसा वगे, त्याचे अधिकार काय असत, कर्तव्यें काय असत, समाज स्त्रीविषयीं काय म्हणे, कन्येची स्थिति काय असे, मातेची काय, पत्नीची काय याविषयीं मिळणारी माहिती ही आजच्या अेकंदर स्त्रीवर्गासहि आकर्षक आणि उद्बोधक वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. आपल्या पंजीच्या पंजीची दोनशावी पंजी ! — तिचें नांव काय असे, तिची मुंज केव्हां होअी, तिचें लग्न कसें होअी, श्राद्धाच्या दिवशीं ती सैंपाक काय करी, तिचीं मुलें तिला नमस्कार कसा करीत, ती आशीर्वाद कसा देअी, तिला नवरा कसा वागवी, तिच्या शेजारपाजारच्या आयाबायांचीं बोलणीं काय चालत, त्यांची चालचालणूक कशी असे, पुत्र व्हावा म्हणून त्यांना किती तळमळ वाटे, वंशाची वेली खुरटूं नये म्हणून पुत्रप्राप्तीस्तव त्या काय काय अुपाय करीत, पतिनिधनानंतर वैधव्यांत दिवस कसे काढीत, कां पुन्हा विवाह करीत, त्यांना कोणी टोंचून बोले कीं काय,

त्यांची दागिन्याबिगिन्यांची पेटी किती मोठी असे !— आपल्या पंजोच्या पंजोच्या दोनशाव्या पजीच्या प्रेमळ घरीं जाऊन तिला अशी ममतेची मनोमय भट देणें आणि डोळे भरून नसली तरी मन भरून पाहून येणें कोणासहि कौतुकावह, समाधानाचेंच वाटणारें आहे. समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांना तर दोनअडीच हजार वर्षांपूर्वीच्या हिंदु स्त्रीवर्गाच्या जीवनाचें यथावत् प्रत्यक्ष दर्शन घडविणारा– मनुस्मृति हा अेक चित्रपटच आहे. चित्रपटांची कला नव्हती तेव्हांहि जेव्हांच्या तेव्हां यथावत् अंकण करून राखलेला खराखरा अैतिहासिक चित्रपट आहे !

महाराष्ट्र वाचकांसाठीं आम्हीं, यास्तवच, त्या पूज्य नी प्राचीन चित्रपटांतील ‘मनुस्मृतींतील महिला’ नांवाची ही अेक ‘चित्रावलि’ (फिल्म) स्त्री मासिकाच्या पडद्यावर दाखवीत आहों.

आपल्या अर्वाचीन स्त्रीविषयक भावभावनांच्या रंगांचें शितोडे कळत नकळत त्यांवर अुडून त्यांचें निर्भेळ अैतिहासिक स्वरूप लोपण्याची भीति मुळींच अुरूं नये म्हणून आम्हीं हीं शब्दचित्रें आमच्या शब्दांत न देतां थेट मनुस्मृतीच्याच शब्दांत देणार आहोंत. मनुस्मृतींतील श्लोकच शक्य तों प्रथम देअून मग आम्हांला कांहीं विशेष सांगावयाचें तर तें स्वतंत्रपणें त्या त्या स्थळीं वेगळें करून उल्लेखूं. मूळ श्लोक पुढें असले म्हणजे आमच्याहून वेगळा अर्थ वा अनुमान कोणास सुचलें वा रुचलें तर त्यासहि या व्यवस्थेनें तेंच अंगिकारणें अधिक सोयीचें होअील.

अपौरुषेय, त्रिकालाबाधित, अनुल्लंघ्य “धर्मशास्त्र” म्हणून नव्हे, तर बुद्धिमीमांस्य अशी केवळ अैतिहासिक माहिती म्हणून !

या लेखमालेच्या आरंभीं आणखी कांहीं विधेयांस अुल्लेखिणें अवश्य आहे. मनुस्मृति हें आपल्या हिंदु समाजाचें आजहि तत्त्वतः

तरी पुष्कळ अंशीं प्रमाणभूत मानलें जाणारें 'धर्मशास्त्र' आहे. ।। धर्मशास्त्रं तुवै स्मृतिः ।। यांत, आजच्या परिभाषेंत फोड करून सांगायचें म्हणजे, निर्बंध (कायदा) आणि आचार ह्या दोन्हींचा समावेश असतो. पुरातन परंपरेप्रमाणें हीं दोन्हीं सारखींच अनुल्लंघ्य मानलेलीं असतात; आणि मनुस्मृतींत सांगितलेलें हें धर्मशास्त्र त्रिकालाबाधित नी अपरिवर्तनीय आहे असें समजलें जातें. त्यांतहि मनुस्मृतीचीच प्रतिज्ञा अशी आहे कीं, वेदाबाहेर ती कांहींहि सांगत नाहीं. ती स्पष्टपणें म्हणते,

यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।।
स सर्वोभिहितो वेदो सर्वज्ञानमयोहि सः ।। (अ. २, ७)
या वेदबाह्याः स्मृतयोयाश्चकाश्च कुदृष्टयः ।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठाहि ताः स्मृताः ।।
(अ. १२, ९५.)

वेद अपौरुषेय आहेत नी जे वेदांत सांगितलें तेंच मनुस्मृतींत; अर्थात् तें धर्मशास्त्रहि अपौरुषेय आज्ञांसारखेंच त्रिकालाबाधित नी अनुल्लंघ्य आहे अशी पुरातन विचारसरणी, ही 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त' प्रवृत्ति, थेट मनुस्मृतीच्या कालापासूनच चालत आलेली आहे. मनुस्मृतीचें म्हणणें हें, कीं तींत जें धर्मशास्त्र सांगितलें तें अनुल्लंघ्य कां, ग्राह्य कां, तर तें श्रुतीला धरून आहे म्हणून!– उपयुक्त आहे कीं नाहीं, कोणच्या परिस्थितींत तें उपयुक्त, ऐखाद्या परिस्थितींत तें राष्ट्रधारणास अनुपयुक्तच, नव्हे तर चक्क हानिकारक ठरलें तर बदलावें वा गाळावें कीं नाहीं, हे सारे प्रश्न दुय्यम, नव्हे उपमादर्शक! तशी चर्चा, मीमांसा, होहि संशयार्थ तरी सर्वस्वीं निषिद्ध! श्रुतींत आहे म्हणूनच तें अनुल्लंघ्य, त्रिकालाबाधित. तेंच स्मृतींत म्हणून तीहि अनुल्लंघ्य, अमीमांस्य. हा स्वतः मनुस्मृतीचाच स्पष्ट दंडक आहे. आम्हीं वर दिलेल्या वचनांसह हीं खालील वचनें वाचावीं–

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो ऽ धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।
ते सर्वार्थेष्व मीमांस्ये ताभ्यां धर्मोहि निर्बभौ ॥
योवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः ।
स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥
(अ.१०-११)

आपल्या प्राचीन परंपरेप्रमाणें तरी जी आद्य स्मृति मानली जाते आणि जी प्राचीन तरी आहेच आहे त्या स्मृतींतहि ही 'श्रुति-स्मृतिपुराणोक्त' प्रवृत्ति अशी स्पष्टपणें अभिमानपुरस्सर अंगिकारली असतां प्रो. अळतेकरांसारखे कांहीं विद्वान ती मुसलमानी कालापासूनच काय ती अंगिकारली गेली असें 'केसरी'सारख्या पत्रांतून म्हणतात तरी कसें तें कळत नाहीं ! ती प्रवृत्ति चांगली कीं वाईट, ती ठेवू-नहि सुधारणा झाल्या कीं नाहीं, तिचे परिणाम हितावह झाले कीं अहितावह, हे प्रश्न अगदीं स्वतंत्र आहेत. ही प्रवृत्ति आपल्या अेकंदर धर्मशास्त्राची आधारस्तंभच होती कीं नाहीं हा प्रश्न आहे; आणि आम्ही सुधारक मंडळी त्या प्रवृत्तीच्या अस्तित्वाची साक्ष देतों त्याहून शतपट अधिक प्रबळतेनें आमच्या लक्षावधि सनातन शास्त्रीमंडळींचीहि साक्ष या प्रकरणीं आमच्याच बाजूला पडणारी आहे. कारण श्रुतींत जें आहे तें स्मृतींत आहे म्हणूनच अनुल्लंघ्य धर्मशास्त्र होय. तेंच स्मृतींत नी तेंच पुराणांत आहे. त्यांत सुधारणा होणेंच शक्य नाहीं; कारण तें मुळींच 'असु-धारणीय– अपरिवर्तनीय– आहे !' ही प्रतिज्ञा जो नाकारील तो मुळीं सनातनीच होअूं शकत नाहीं !

धर्मशास्त्र म्हटलें म्हणजे तें वर दिलेल्या ह्या 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त' भावनेनेंच वाचावयाचें अशी ही समजूत अजूनहि बहुसंमत असल्यानें आम्ही या लेखांत स्त्रीवर्गाविषयीं मनुस्मृतीचे काय काय दंडक आहेत, त्या प्रकरणीं तीं काय म्हणते, तें स्पष्टविण्यासाठीं त्यांतील वचनें जीं देणार आहोंत तीं, त्याप्रमाणेंच आजहि स्त्रीविषयक विचारांचें नी

आचारांचें, आधिकारांचें नी कर्तव्याचें नियमन झालें पाहिजे अशा बुद्धीनेंच देत आहों कीं काय असें पुष्कळांस वाटण्याचा संभव आहे. अुलटपक्षीं ते दोन अडीच हजार वर्षांपूर्वीचें त्या परिस्थितींत बरे वाटलेले, अत्यंत अुत्कृष्ट वाटलेले आचार वा विचार महिलावर्गाचे आजहि तसेंच्या तसेंच नियमन करण्याचे कार्यीं किती अप्रयोज्य, असमर्थ नी अपायकारक आहेत हेंच दाखविण्यासाठीं आम्ही तीं वचनें अिथें देत आहोंत असेंहि पुष्कळांस वाटूं शकेल. पण या लेखांत आमचा तसें कांहींहि सिद्ध करण्याचा हेतु नाहीं. मनुस्मृतीच्या काळीं महिलावर्गाविषयीं काय कल्पना, भावना आणि दंडक असत ही नुसती वस्तुस्थिति काय ती दाखविण्यासाठीं हा लेख लिहिला आहे. मनुस्मृतींतील हीं वचनें अनुल्लंघ्य दंडक म्हणून, आजहि तसेंच वागणें अवश्य आहे, श्रेयस्कर आहे, म्हणून आम्ही देत नाहीं. मनुस्मृतीस धर्मशास्त्र म्हणून न मानतां तो अेक त्या काळचें आमचें समाजचित्र दाखविणारा सामाजिक अितिहासग्रंथ आहे– याच नात्यानें काय तें या लेखांत आम्हीं त्याचा अुपयोग करणार आहोंत. मनुस्मृतींतील महिला कशी होती? तर अशी. अितकेंच हा लेख सांगतो. ती तशी होती हें चांगलें कीं वाअीट, ती आजहि तशीच असावी कीं काय, अित्यादि प्रश्नांचा अूह त्याच्या कक्षेंत मुळींच पडत नाहीं. दुसरें असें, कीं अनुल्लंघ्य धर्मशास्त्र असें आम्ही मनुस्मृतीस जें मानीत नाहीं तें त्या थोर ग्रंथाविषयींची मान्यता लोकांत कमी व्हावी म्हणून नव्हे, तर ती अुलट केव्हांहि वास्तविक आहे त्याहून कमी होअूं नये म्हणूनच होय.

आपल्या वेदस्मृतिप्रभृति महान ग्रंथांची योग्यता अितकी मोठी आहे, कीं तिला टिकविण्यासाठीं ते ग्रंथ अपौरुषेय वा त्रिकालाबाधित वा सर्वज्ञ आहेत अशा कांहींच्याबाहीच अर्थवादांचें वा व्यर्थवादांचें स्तोम रचणें हिमालय पर्वत डगमगूं नये म्हणून त्याच्या पायथ्याला बांबूचे टेकूं अुभारण्याअितकेंच अनवश्यक, अनिष्ट नी हास्यास्पदच व्हावें! अितकेंच नव्हे तर त्यांस, ते आहेत तसेच, पौरुषेय, परि-

स्थितिसापेक्ष, त्या काळच्या भावभावना, नियमनिबंध, आचारविचार प्रदर्शविणारे आमचे प्राचीन धर्मग्रंथच या दृष्टीनेंच संबोधण्यानें त्यांच्याविषयींची पूज्यता चिरकाल टिकूं शकते, जगन्मान्य राहूं शकते. त्यांस आपण मूर्ख अट्टाहासानें

त्रिकालाबाधित मानले नाहीं तरच त्यांची मान्यता त्रिकालीं अबाधित राहील !

ज्या वेळीं कोणी राजांचे खरोखरच महाराज होते त्या वेळीं त्यांना महाराज ही शोभत असलेली पदवी, ते स्वतःच दुसऱ्याचे मांडलिक झाले असतांहि यथार्थपणें जशी आचरून दाखवितां येत नाहीं; आज मांडलिक असतांहि जुन्या महाराजपणास गाजवूं जातां जशी त्या पदवीची उलट विटंबनाच होते; आणि मांडलिक झालेल्या परिस्थितींत महाराज म्हणवून घेण्यांत तो मनुष्य महाराज न होतां तो महाराज शब्द मात्र मांडलिक या शब्दाचा पर्याय होऊन बसतो, तशीच केंविलवाणी स्थिति प्राचीन परिस्थितींत अनुल्लंघ्य धर्मशास्त्रत्व पावलेल्या त्या काळीं सर्वज्ञ वाटलेल्या या पूज्य ग्रंथांस आजच्या काळींहि अनुल्लंघ्य धर्मशास्त्र, त्रिकालाबाधित निर्बंधग्रंथ, 'सर्वज्ञाम मयोहि सः' अशा स्तोमानें जगांत मिरविलें असतां या ग्रंथांचीहि झाल्यावांचून रहात नाहीं. वेद काय, मनुस्मृति काय, कुराण-बायबल-अवेस्ता-तौलिद हे ग्रंथ पौरुषेय मानले असतां त्यांच्या कर्त्याविषयीं, त्या परिस्थितींत त्यांनीं केवढी प्रगति केली तें पाहून, कितीतरी जनहित साधलें तें ध्यानीं येऊन, आश्चर्यानें मन थक्क होतें; योग्य तो आदर वाटल्यावांचून रहात नाहीं; आणि त्यांच्यांत आपलेपणा दिसतो तो अगदीं क्षम्यच नव्हे, तर अगदीं मनुष्यसुलभ नी साहजिक वाटूं लागतो. त्यामुळें त्यांची योग्यता मुळींच कमी वाटत नाहीं. पण या वेद-अवेस्तांस, कुराणा-पुराणांस, तौलिद बायबलांस ईश्वरी आदेश म्हटलें, अक्षर नी अक्षर त्रिकालाबाधित

सत्य, अनुल्लंघ्य ओीश्वरी आज्ञा म्हटलें कीं त्यायोगें त्या ग्रंथांना तें ओीश्वरीय पूर्णत्व येण्याचे ठायीं अुलट ओीश्वरासच अेखाद्या मनुष्या-सारखें स्खलनशील दुर्बलत्व चिकटविलें जातें; तो ग्रंथकर्ता मनुष्य ओीश्वरप्रेषित होण्याचे ठायीं ओीश्वरच मनुष्य होऊन बसतो ! आणि ते ग्रंथहि अुपहासास्पद बनतात, हानिकारक होतात !! हें कसें होतें तें ध्यानांत येण्यासाठीं या 'मनुस्मृतींतील महिला' नांवाच्या प्रस्तुत लेखमालेलाच अगदीं तंतोतंत लागू पडेल असें मनुस्मृतींतीलच अेका श्लोकाचें अुदाहरण घेअू.

स्त्रियांचीं नांवें कशीं असावीं आणि नसावींत ?

कोणत्या कन्यकेशीं विवाह करणें अुत्तम पक्ष यासंबंधीं विवेचन करतांना अध्याय तीनमध्यें ९, १० या श्लोकांत स्त्रियांचीं कोणचीं नांवें अुचित तेंहि मनुभगवानांनीं सहजगत्या अुल्लेखिलें आहे–

नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषण नामिकाम् ॥ (उद्वहेत्) ॥९॥
अव्यंगांगीम् सौम्यनाम्नीम् हंसवारणगामिनीम् ।
तनुलोम केश दशनाम् मृद्वङ्गीमुद्वहेत्स्त्रियम् ॥ १० ॥

नक्षत्रें, वृक्ष, नद्या, पर्वत, सर्प, सेवक आणि भीषणता यांचे वाचक असें नांव असलेली कन्यका विवाहास अयोग्य होय. जिचें नांव सौम्य आहे तिच्याशीं विवाह करणें युक्त, हा या श्लोकांचा भावार्थ आहे. अेक साधें अुपदेशवचन म्हणून वाचलें तर या सूचनेचा कांहीं विषाद वाटत नाहीं. स्त्रियांचीं नांवें भीषण नसावीं तर त्यांचे विशिष्ट गुण जे वत्सलता, कोमलता, मार्दव ते सहज व्यक्तवितील अशींच 'सौम्य' नांवें कन्यकांचीं असावीं ही सूचना किती गोड आहे ? मनूसारख्या तत्त्वज्ञ राजर्षीनें धर्मशास्त्रासारख्या गंभीर ग्रंथास रच-तांनाहि कोमल आणि सुंदर भावांची सुद्धां अशी विचारपूस करावी

आणि लोकांस अितक्या बारीकसारीक प्रकरणींहि सौम्य सूचना देण्यास विसरूं नये याचें किती कौतुक वाटतें! आजहि आपण भगवान मनूंची ही सुंदरतेची आवड पुरवून आपल्या कन्यकांचीं सौम्य नांवें ठेवलीं असतां तें किती शोभून जाअील, असेंहि वाटल्यावांचून रहात नाहीं. बरें, त्या श्लोकांत अशीं नदी–पर्वत–भीषणता प्रभृति वाचक नांवें असलेल्या कन्यकांशीं विवाहच करणें अयुक्त हें जें कडक चरण आहे त्याचेंहि, हे श्लोक अैतिहासिक दृष्टीनेंच वाचले असतां फारसें वावडें वाटत नाहीं. कारण मनुस्मृतीच्या त्या काळीं पाप लागेल, नरकांत पडाल, अित्यादि वाक्यें निषेधाचे ठरलेले पर्याय होते. आजहि आअी मुलास अशी दिवसांतून दहादां 'मेल्या' म्हणून चट्कन् म्हणून जाते, पण त्या शब्दाचा अर्थ तसा शब्दशः घेण्याचें तिच्या वा आपल्या स्वप्नांतहि येत नाहीं तसेंच ती त्या वेळची बोलण्याची एक चाल–ढब होती, असें समजून आपण तें आज अुपेक्षणीय समजलें कीं झालें. असा न सांगतां सरळ अर्थ लागून ते श्लोक कौतुकास्पद वाटतात. अेका प्राचीन पूज्य ग्रंथकारानें सहजगत्या दिलेली नी त्या काळच्या लोकांस विशेष लागूं पडणारी अेक गोड सूचना अशा अैतिहासिक दृष्टीनें ते श्लोक वाचले तर!

पण–

जर का मनुस्मृतींतील शब्द न् शब्द त्रिकालाबाधित, अनुल्लंघ्य, म्हणजेच 'सनातन' धर्म म्हणून हे दोन साधे श्लोक आचरावयाचे असतील तर घरोघरीं केवढा अनर्थ कोसळेल! आणि तोहि सुधारकांच्या घरोघर नव्हे, तर सनातन बंधूंच्याच! कारण या प्रकरणीं मनुस्मृतीचा दंडक सुधारकच अधिक पाळतात. त्यांच्यांत बहुधा कन्यकांचीं नांवें वत्सला, शालिनी, मंजुला अशीं 'सौम्य' असतात. पण मनुस्मृतीस शब्दशः त्रिकालाबाधित मानणाऱ्या 'सनातन' मंडळींतच मनूच्या या श्लोकास पायाखालीं तुडवून, नव्हे मनूंना आवडतात तींच नांवें ठेवणें छछोरपणा समजून आणि मनूनें ठेवूं नयेत म्हणून

जीं नांवें सांगितलीं तींच धर्मानुकूल समजून बहुधा ठेवण्यांत येतात. मनू म्हणतात नद्यांचीं नांवें कन्यकांना ठेवणें अितकें पाप आहे, कीं प्रायोगें ती कन्यका वरण्यालादेखील निषिद्ध होते. पण आमच्या-सनातनबंधूंच्या घरोघर गंगा, गोदावरी, सिंधु, कृष्णा, कावेरी, नर्मदा, यमुना दुथडी भरभरून वहाता आहेत! नक्षत्रनामें मनु अशींच गर्ह्य मानतात. पण आमच्या घरादारांत 'रोहिणी' दिवसा-ढवळ्या देखील सारख्या चकाकता आहेत! त्यांतहि ज्यांना 'रात्रि' हें नांवच यथार्थ भासावें अशा काळ्या कुळकुळीत कन्यकांनाहि 'तारे' म्हणून हांक मारून कळत न कळत त्या बिचाऱ्यांचा निष्कारण अुपहास होत आहे आणि गोऱ्यापान मुलींना 'कृष्णे' म्हणून संबोध-ण्यांत येत आहे! मनूसारख्यांच्या वेदाभ्यासकठोर श्रुतीलाहि ललनांचीं ललित नांवें येतां जातां अैकावीशीं वाटतात, पण त्याच्या शब्दान्-शब्दास अनुल्लंघ्य मानणाऱ्या या कट्टर सनातन्यांच्या घरीं पाय ठेवण्याचा अवकाश "कीं अक्का, दगडे, धोंडे, भिके, भिमे!" अशी अेकच हांकाहांक चालू झालीच म्हणून समजावें!

वृक्षांचीं नांवें कन्यकांना ठेवूं नयेत. म्हणून मनुभगवान लिहितात तरीहि त्यांत फारसें स्वारस्य नसल्यानें सुधारक तिकडे दुर्लक्ष करण्यास मोकळा आहे. जे धिप्पाड वा नीरस वा लालित्यहीन वृक्ष त्यांचीं नांवें ललनांना शोभत नाहींत हें खरें. मुलीला अे पिंपळे! अे निवडुंगे! अे पोफळे! अशीं नांवें शोभणार नाहींतच. पण कोमल कन्यकांना चंपा, जाअी, जुअी, मालती, गुलाब हीं नांवें निदान त्या फुलांचीं नांवें म्हणून तरी, शोभूनच जातात. तसेंच नद्यांचीं, कोमल वर्णांचीं असतील तर, यमुना, सिंधु, गंगा, गोदा हीं नांवें मनूनें त्याज्य ठरविलीं म्हणूनच आम्हीहि त्याज्य मानण्याचें कांहीहि कारण नाहीं. तारा, रोहिणी, चंद्रु, अिंदु हीं नांवेंहि तशा गोऱ्या, चुणचुणीत नी सुरेख मुलींना ठेवणें हें आल्हाददायकच भासतें. अर्थात् मनु भगवानांची व्यक्तिशः अेक साधी आवड या दृष्टीनें या दोन श्लोकांत अुगीच ओझरतें वाचून पहाणाऱ्या सुधारकांसच काय ती ही निवड करणें शक्य आहे.

परंतु मनु शब्दशः आजहि मानीत नाहींत म्हणून सुधारकांना पाखण्ड म्हणणाऱ्या सनातनी बंधूंना मात्र ही निवड करणें शक्य नाहीं. त्यांनीं आजच्याआज मनुस्मृतीच्या या स्पष्ट नी कडक आज्ञेचें पालन करण्यासाठीं गंगा, गोदा, कृष्णा, भागीरथी, रोहिणी, चंपी, दगडी, धोंडी, भिकी, भिमी प्रभृति सारीं नांवें बदलून या साऱ्यांचीं बारशीं पुन्हा केलीं पाहिजेत. या श्लोकांस अक्षरशः त्रिकालाबाधित मानतांच याच्याहिपेक्षां जो मोठा अनर्थ ओढवणारा आहे तो हा, कीं मनुस्मृतीप्रमाणें ज्या मुलींचीं अशीं निषिद्ध नांवें अेकदां ठेवलीं गेलीं त्या जन्मभर लग्नास निषिद्ध ठरतात!! बारशास झालेली चूक त्यांच्या बाराव्यापर्यंत पुरून अुरणारी आहे! नदी, वृक्ष, नक्षत्र, भीति प्रभृतिवाचक नांव असणाऱ्या कन्येस 'नोद्वहेत्!' वरूं नये! क्षयी, व्यंग, खुळी प्रभृति अवरणीय कन्यादोषांतच मुलीचें असें निषिद्ध नांव पडलेलें असणें हाहि दोष मनुस्मृतीनें अेका पंगतीस बसवून त्यांना एकच समानदंड सांगितला आहे—नोद्वहेत्! म्हणजे साऱ्या अुपवर गंगा, गोदा, भागीरथीचें प्रीतिजीवन आजच्या आज आटून जाणार! साऱ्या अुपवर ज्योती मावळणार! चंपावतींची आशा जळून खाक होणार! आमच्या भिमीलाच काय पण धोंडीला देखील पाझर फुटून त्या धायधाय रडूं लागणार! अशीं नांवें विशेषतः महाराष्ट्रांत घरोघर असल्यानें आजच्या उपवर कन्यकांची ही पिढीची पिढी, बोहल्याकर चढतां चढतां अकस्मात खालीं ओढली जाअून आजन्म अ–धवतेच्या खाअींत ढकलली जाणार!– जर मनुभगवानांचा प्रत्येक श्लोक अनुल्लंघ्य धर्माज्ञानाच मानणें असेल तर!

अितकेंच नव्हे, तर अशीं नांवें असणाऱ्या आमच्या सहस्रावधि माताभगिनींचीं झालेलीं लग्नेंहि अधर्म्य ठरणार!!

आणि हा सर्व अनर्थ कां? त्या बिचाऱ्या अनागस कुमारींनीं, कन्यकांनीं वा विवाहितांनीं स्वतः कांहीं घनघोर अपराध केला

म्हणून ? नव्हे ! त्यांच्या बारशास त्यांचें नांव त्यांच्या आअीबापांनीं भिमी वा घोंडी, कृष्णा व कावेरी ठेवलें म्हणून ! म्हणून त्यांस कोणीहि वरूं नये ! त्यांचा रंग काळा वा गोरा, रूप चांगलें वा बाअीट असणें हें जसें त्या बिचाऱ्यांच्या हातचें नव्हतें तसेंच आपलें नांव काय असावें हेंहि बारशाचे दिवशीं त्यांच्या हातचें नव्हतें; पण त्यांच्या आअीबापांच्या चुकीसाठीं आजन्म अविवाहित रहाण्याची शिक्षा मिळणार त्या अनपराधी कन्यकांना ! – नोद्वहेत् ! !

आणि अशीं नांवें ठेवण्यांत आअीबापांची तरी अेवढी कोणची मोठी गळा घोटणारी चूक झाली ? नांव तें काय आणि शिक्षा कोणची ? भिमी नांव असलें तर त्याचें भामा करून टाका ! ही साधी सूचना करायची कां क्षयी, व्यंग, चोरटी, हत्यारी कन्यका वरूं नये म्हणून सांगणाऱ्या महादोषांतच अेखाद्या चंपी–रोहिणी-गंगा-यमुना–प्रभृति नुसतें नांव असणें हाहि तसाच महादोषच समजून; तें नांव बदला असा अगदीं सोपा अुपाय न सांगतां; त्या कन्यकेसच 'नोद्वहेत्' म्हणून एकदम धर्माज्ञा सोडावयाची ? मनुस्मृतीची ही काय विवाहव्यवस्था कीं वैधव्यव्यवस्था !

सनातनी भाष्य आमच्या श्रुतिस्मृतींना हास्यास्पद करून सोडतें तें असें !

कन्यकांचीं नांवें कशीं असावीं ही साधी सूचना सहजगत्या सांगणारे जे हे श्लोक अैतिहासिक दृष्टीनें वाचिले असतां त्या प्राचीन ग्रंथकाराच्या ललित रुचीविषयीं आपणाला कौतुक वाटतें, तेच मनुस्मृतींतला शब्दन्शब्द त्रिकालाबाधित अनुल्लंघ्य, धर्मशास्त्र होय म्हणणाऱ्या सनातनींच्या दृष्टीनें वाचूं जातां किती हेकड नी भाकड ठरतात तें वरील उलगड्यावरून कांहींतरी स्पष्ट होईल असें आम्हांस वाटतें जी या श्लोकांची दुर्गति तीच मनुस्मृतींतील शेंकडों श्लोकांची हा सनातनी दृष्टिकोन करून सोडतो. त्या प्राचीन आणि पूज्य ग्रंथाचें नसतें स्तोम माजविण्याचा मूर्खपणा त्या ग्रंथाचे पदरींहि

नसता मूर्खपणा बांधून त्यास अगदीं हास्यास्पदच नव्हे तर आजच्या प्रगतीसहि उपद्रव करून ठेवतो ! यास्तव त्या ग्रंथाची ही हेटाळणी होऊं नये म्हणूनच, त्याची खरी योग्यताहि कमी होऊं नये म्हणूनच आणि त्या पूज्य पण प्राचीन धर्मशास्त्राविषयींची आपणांस जी यथायोग्य पूज्यता वाटावयास हवी तीहि निष्कारण उणावली जाऊं नये म्हणूनच, आम्ही त्या मनुस्मृतींतील महिलावर्गाची तत्कालीन परिस्थिति दाखवणारीं वचनें या लेखमालेंत " आजहि अनुल्लंघ्य असणारें धर्मशास्त्र ' म्हणून देत नसून मनुस्मृतीचे काळीं स्त्रीविषयक दंडक, निर्बंध, भाव आणि भावना अशा अशा असत एवढी नुसती माहिती देण्याच्या बुद्धीनेंच काय तीं देत आहोंत. परंतु तीं सर्व केवळ ऐतिहासिक दृष्टीनेंच काय तीं वाचलीं जावीं हा आमचा अनुरोध (शिफारस) असला तरीहि ज्या कोणास तीं धार्मिक वा भाविक निष्ठेनें वाचावयाचीं असतील त्यांनाहि अडचण पडूं नये म्हणून आम्ही ते मूळ श्लोकच अनुक्रमें देऊन त्यापुढें त्यांचा सरळ भावार्थ लिहूं. जिथें कुठें त्यांविषयीं आम्हांस कांहीं विशेष उल्लेख करावासा वाटेल तिथें तो आमचा म्हणून निराळा देऊं. स्मृतींतील श्लोकांतच तिच्या शद्बांची वा अर्थांची ओढाताण करून तो दडपूं पाह्यणार नाहीं.

या लेखमालेच्या हेतूंचा विपर्यास होऊं नये म्हणून आणि यांतील सर्व श्लोक कोणत्या कसोटीनें पारखले जावे तें प्रत्येकीं वेगळे सांगत बसण्यापेक्षां कोणत्या तरी दोनतीन श्लोकांस ती कसोटी लावून बाकीच्यांनाहि ती तशीच लावावी असा सर्वसाधारण अनुरोध (शिफारस) करण्यानेंच काम भागावें म्हणून हा प्रास्ताविक लेखांक लिहिल्यानंतर आतां पुढील लेखांत स्त्रीवर्गाविषयीचे मनुस्मृतींतील ते अत्यंत उद्बोधक नी आकर्षक श्लोक अनुक्रमानें दिले जातील.

✠ ✠ ✠

मनुस्मृतींतील महिला

[२]

पहिल्या लेखांकांत या लेखमालेच्या भूमिकेविषयीं जें विवेचन केलें त्याचा अनुसंधानापुरता अितका सारांश सांगणें अवश्य आहे, कीं आम्ही यापुढें मनुस्मृतींतील जे श्लोक देणार आहोंत ते त्रिकालाबाधित किंवा अनुल्लंघ्य नियम म्हणून नसून मनुस्मृतीच्या काळीं आपल्या महिलावर्गाची स्थिति कशी होती ह्याचें अेक अैतिहासिक वृत्त म्हणूनच होत. त्या काळीं आपल्या समाजांत ते नियम नी निर्बंध (कायदे) अुचित वाटले, हितकारक वाटले. पण केवळ येवढ्याचसाठीं ते आजहि अुचित वा हितकारक असलेच पाहिजेत असें म्हटल्यानें त्यांतील अनेक नियम नी निर्बंध निष्कारण हास्यास्पदतेस तरी पात्र होतात किंवा समाजहानीस तरी कारण होतात, जसेचे तसेच स्वीकारले तर. आणि आजच्या परिस्थितीस हितकारक व्हावा असा त्यांच्यातून अर्थ काढण्याची नसती सक्ति केली

तर त्या श्लोकांची कुतरओढ होअून अेकेका श्लोकाचे अर्थ अकरा भाष्यकार करतात अकरा प्रकारचे! मिळून पुन्हा अेकवाक्यता होत नाहीं ती नाहींच. यास्तव हे श्लोक केवळ अैतिहासिक दृष्टी-नेंच वाचावे. आजच्या परिस्थितींतहि त्यांत कितीतरी हितकारक सांपडेल. तें हितकारक म्हणूनच अनुसरावें - अनुल्लंघ्य शास्त्र म्हणून नव्हे; आणि जें आज हानिकारक वा हास्यास्पद वाटेल तें आज अनुसरूं नये– पण तेवढयासाठीं ही स्मृतीची स्मृति हानि-कारक वा हास्यास्पदच असली पाहिजे अशी भलतीच समजूत करून न घेतां अुलट त्या काळच्या ज्या अितर संस्कृतींचे धर्मग्रंथ आज अुपलब्ध आहेत त्या बाबिलोन, अिजिप्त, ज्यू, ग्रीक, रोमन प्रभृति, प्राचीन थोर थोर धर्मग्रंथांशीं नी निबंधग्रंथाशीं तुलना करतां आमची ही प्राचीनतम स्मृति अग्रपूजेच्या मानास सार्वथैव पात्र आहे, आमच्या हिंदुराष्ट्राच्या त्या काळच्या जगास आश्चर्यानें थक्क आणि पराक्रमानें कंपित करणाऱ्या अुत्तुंग प्रबळ राजप्रासादाच्या पायाचा तो पूजनीय अवशेष आहे, अशाच सादर ममत्वानें ह्या प्राचीन स्मृतीची स्मृति आम्हीं सन्मानिली पाहिजे. ही झाली हे श्लोक वाचण्याची आमची अैतिहासिक दृष्टि.

परंतु जर कोणास ते श्लोक अनुल्लंघ्य, त्रिकालाबाधित धर्मशास्त्र म्हणूनहि अभ्यासिणें असेल तर त्यासहि त्यांचा तसा अभ्यास करतां यावा यास्तव आम्हीं मूळचे श्लोक नी त्यांचा भावार्थ कोणतीहि मल्लीनाथी मध्येंच न घुसडतां, देणार आहों. आम्हांस जर कांहीं विशेष सुचवायचेंच तर तें श्लोकाखालीं कंसामध्यें वेगळें लिहून सुचवूं.

जिला म्हणतात मनुस्मृति
ती आहे भृगुस्मृति !

आज मनुस्मृति म्हणून जो ग्रंथ आपणांपाशीं आहे तो मनु भगवा-नांनीं रचलेला नसून त्यांनीं पूर्वीं भृगुऋषींनीं जें शास्त्र

सांगितलें त्यांतील जें आठवलें तें भृगुऋषींनीं स्वतःच्या शब्दांत ह्या ग्रंथांत ग्रथिलें असें प्रथमाध्यायांतच स्पष्टपणें सांगितलें आहे.

यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं पुरापृष्टो मनुर्मया ।
तथेदं यूयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत ॥

अध्याय १, श्लोक ११९.

प्रत्येक अध्यायाचें शेवटचें वाक्यहि असेंच आहे कीं, 'अिति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां (अमुक) अध्यायः ।'

अर्थात् प्रस्तुतच्या मनुस्मृतीचें अुत्तरदायित्व प्रथमतः आणि प्रत्यक्षपणें भृगुऋषींचें आहे. मनुभगवानांच्या अुपदेशांचें भृगुऋषींनीं काढलेलें हें अेक संस्करण आहे. भृगुसंहिता हेंच नांव ह्या ग्रंथास यथार्थपणें शोभतें.

मनुस्मृतीचा काल

प्राचीन ग्रंथ म्हटला- मग आपल्याअिकडील असो वा अितरांचा असो- त्याच्या कालाचा वाद दत्त म्हणून पुढें उभा राहतोच. आपल्या या लेखाचा त्या वादाशीं फारसा संबंध नसल्यानें अितकें सांगितलें म्हणजे पुरें आहे, कीं आज जी प्रत प्रसिद्ध आहे तींतील कांहीं भाग अत्यंत प्राचीन काळांतील त्रैवर्णिक आर्यराष्ट्राच्या समाजस्थितीचा निदर्शक आहे आणि अेकंदर पुस्तकहि कांहीं झालें तरी- प्रक्षिप्त अपवाद वगळून- अिसवी सनाच्या पुर्वीची, म्हणजे दोन हजार वर्षांच्या जवळपासची समाजस्थिति वर्णिणारें आहे. या येवढ्या मोठ्या ग्रंथांत रामायण, भारत, महाभारत वा गीता यांचा अुल्लेख सांपडणें दुर्घट होतें. पण महाभारतादि ग्रंथांतून कोण्या प्राचीन मनुस्मृतीचा अुल्लेख तरी वारंवार सांपडतो. जसें-

'॥ तेषान् धर्मान् यथापूर्वं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥'

(आदिपर्व अ. ९६) या ठळक वस्तुस्थितीवरूनहि हा ग्रंथ, आज

आहे असादेखील, किती प्राचीन आहे हें दिसून येतें. आतां मनूंतील महिलाविषयक श्लोक अनुक्रमें देऊं—

मुलींचीं नांवें

स्त्रीणां सुखोद्यमकरं विस्पष्टार्थं मनोहरं ।
मांगल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ।।

सुखानें उच्चारितां येण्यासारखें, अर्थसूचक, मांगल्यमय, गोड, आशीर्वादात्मक असें असून जें अन्त्यवर्णी दीर्घ आहे असें नांव मुलीस ठेवावें. (जसें— यशोदा, विदुला, सीता, रमा, अ. २, श्लोक ३४).

स्त्रियांचे संस्कार

अमंत्रिका तु कार्येयं स्त्रीणां यावदशेषतः ।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालम् यथाक्रमम् ॥
वैवाहिको विधिः स्त्रीणाम् संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।
पतिसेवा गुरौवासो गृहार्थोऽग्नि परिक्रिया ॥
अ. २ श्लोक ६६, ६७

स्त्रियांचे जातकर्मादि संस्कार योग्य काळीं यथाक्रम करावे, पण ते मंत्ररहित असावे. विवाह हा तिचा वैदिक संस्कार, पतिसेवा हा गुरुगृहवास, गृहकृत्यें हींच होमादिक अग्निसेवा होय.

स्त्रियांचें अभिवादन

परपत्नी तु या स्त्रीस्यादसंबंधा च योनितः ।
तांब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भागनीतिच ॥
मातृष्वसा मातुलानि श्वश्रूरथ पितृष्वसा ।
संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्यया ॥
अ. २; १२९, १३१.

परस्त्रीस अभिवादितांना आप्त नसल्यास भवति, सुभगे, भगिनी, असें संबोधावें. मावशी, मामी, सासू, आत्या या गुरुपत्नी-प्रमाणेंच पूज्य मानाव्या.

गुरुपत्नीशीं वर्तणूक

गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः ।
असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥

अ. २; २१०.

गुरूच्या सवर्ण स्त्रियांस गुरूप्रमाणेंच मानावें, गुरूच्या असवर्ण पत्नीस अुत्थान नी अभिवादन अेवढा सन्मान द्यावा.

(या श्लोकावरून पूर्वी ब्राम्हण गुरूंनाहि कांहीं ब्राम्हण पत्नी असूनहि कांहीं क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र जातीच्या पत्नीहि असूं शकत हें स्पष्ट होतें. ब्राम्हण गुरूच्या या ब्राम्हणेतर पत्न्या धर्मविरुद्ध अ-विवाहित संबंधाच्या केवळ प्रीतिपात्रें म्हणून अुल्लेखिलेल्या नसून त्या धर्मानुकूल विवाहाच्या धर्मपत्न्याच असत. त्यांची संततीहि विवाहित संततीप्रमाणेंच गृहांत अेकत्र वाढे. ब्राम्हणांचें ब्राम्हणेतर भार्यांपासून झालेलें संतान अेका कालीं ब्राम्हणच समजलें जाअी आणि त्याचप्रमाणें यथाक्रमें क्षत्रिय-वैश्यांचीहि व्यवस्था होती हें पुढें अनुलोमविवाहविषयक श्लोकांत स्पष्ट होअीलच.)

अभ्यंजनं स्नापनंच गात्रोत्सादनमेवच ।
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानांच प्रसाधनम् ॥
गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।
पूर्णविंशति वर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥

अ. २; २११, २१२

(परंतु) गुरुपत्नीला न्हाअू घालणें, तेल मर्दिणें, हातपाय रगडणें, वेणीफणी करणें अशी सेवा करूं नये. गुरुपत्नी युवती असेल तर

तरुण शिष्यानें तिच्या पायाला स्पर्शून नमस्कारूं नये. (परंतु पुढें २१७ व्या श्लोकांत ती प्रवासाहून आली असतां पादस्पर्शपूर्वक वंदावें असा पुन्हा साधारण विधि सांगितला आहे) या मर्यादेचें कारण असें कीं,

स्वभाव अेष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥
अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।
प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥
मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।
बलवानिद्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥

अ. २; २१३, २१४, २१५.

(कारण कीं) नारींचा स्वभावच पुरुषांना दोषप्रवण करण्याचा असल्यानें बुद्धिमान पुरुषानें प्रमदांच्या मोहांत न फसण्याची फार काळजी घेतली पाहिजे. तरुणी ह्या अविद्वानालाच काय, पण विद्वानाला देखील कामक्रोधाच्या अनुषंगें अुत्पथाकडे सहज नेअूं शकतात. (अितरांची तर गोष्टच नको, पण) आअी, भगिनी वा स्वतःची मुलगी असली तरी तिच्याशीं अेकान्तांत असूं नये, कारण अिंद्रियांचा प्रबळ आवेग विद्वानाला देखील खेचून नेतो.

मातेची योग्यता

यं माता पितरौ क्लेशं सहते संभवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥
त अेव हि त्रयोलोकास्त अेव त्रय आश्रमाः ।
त अेवहि त्रयो वेदास्त अेवोक्तास्त्र योऽग्नयः ॥

यावत्त्रयस्ते जीवेयु स्तावन्नान्यं समाचरेत् ।
तेष्वेवनित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रिय हितेरतः ।।

त्रिष्वेतेष्विनिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।
अेष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य अुच्यते ॥

अ. २; २२७, २३०, २३५, २३७.

आपल्यास जन्म देतांना जे कष्ट मातापितरांना होतात त्यांची फेड शतवर्षांतहि होणार नाहीं. गुरु, माता, पिता हे तीन वेद, आश्रम, अग्नि, होत. त्यांच्या जन्मभर त्यांचीच शुश्रूषा अनन्यभावें करावी. तीच अितिकर्तव्यता. हा धर्म साक्षात् नी श्रेष्ठ आहे, बाकी सारे अुपधर्म.

स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि—

श्रद्दधानः शुभां विद्यां माददीता वरादपि ।
अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥
स्त्रियोरत्नान्यथो विद्या धर्मः शौच सुभाषितम् ।
विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥

अ. २, २३८, २४०.

कनिष्ठ जातीपासूनहि विद्या, चंडालापासूनहि मोक्षधर्म, सुभाषित, रत्नें आणि स्त्रिया दुष्कुलांतहि सांपडल्यास त्यांचें ग्रहण हवें तेथून करावें.

विवाहविचार

असपिण्डाच या मातुरसगोत्राच या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां क्षरकर्मणि मैथने ॥
हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छंदोरोमशार्शसम् ।
क्षय्यामय्याव्यपस्मारि श्वित्रिकुष्टि कलानिच ॥

नोद्वहेत् कपिलां कन्या नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम् ॥
नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्य पर्वतानामिकाम् ।
नपक्ष्यहिप्रेष्य नाम्नीं नच भीषणनामिकाम् ॥
अव्यङ्गांगीं सौम्य नाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।
तनुलोम केश दशनाम् मृद्वङ्गी मुद्वहेत् स्त्रियम् ॥

अ. ३, ५, ७, ८, ९, १०.

मातेच्या नी पित्याच्या सपिंडांतील नी सगोत्रांतील कन्या वर्जून विवाह करणें द्विजातींना प्रशस्त आहे. संस्कारहीन, केवळ स्त्रियांचीच संतति होणाऱ्या, वेदाध्ययनशून्य, केसाळ, मूळव्याधी, क्षय, अग्निमांद्य, अपस्मार, कोड या रोगांनीं ग्रस्त, अशा कुळांतली, पिंगट केंसांची, अधिक अवयवांची, रोगी, केशशून्य, वा केसाळ, बडबडी, पिवळ्या डोळ्यांची, त्याचप्रमाणें नक्षत्र, वृक्ष, नदी, पर्वत, सर्प, सेवक, अंत्यजादि अर्थ सुचविणारें किंवा भीषण असणारें जिचें नांव आहे, अशा मुलीशीं विवाह करूं नये.

भिन्नवर्णीय विवाह

(वधूवरांचा अेकच वर्ण असला पाहिजे अशी अट नव्हती)

सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्तादार कर्मणि ।
कामस्तस्तु प्रवृत्तानां मिमास्युः क्रमशः वरः ॥
शूद्रैव भार्या शूद्रस्य साचस्वाच विशः स्मृते ।
तेच स्वाचैव राज्ञश्च ताश्चस्वा चाग्रजन्मनः ॥
पाणिग्रहणसंस्कार : सर्वणास्वूपदिश्यते ।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाह कर्मणि ॥

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्ट वेदने ॥
अ. ३, १२, १३, ४३, ४४.

प्रथमविवाह ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्यानें सवर्ण स्त्रीशीं करणें प्रशस्त. पुढें इच्छा असल्यास अितर वर्णीय स्त्रीशींहि खालीलप्रमाणें विवाह करावा. शूद्रानें केवळ शूद्रिणीशींच विवाह करावा. वैश्यानें वैश्य आणि शूद्रि अशा दोन्ही वर्णांच्या स्त्रीला विवाहावें. क्षत्रियानें क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, अशा तिन्ही वर्णांच्या स्त्रियांना विवाहण्यास हरकत नाहीं, आणि ब्राह्मणांना तर ब्राह्मणीप्रमाणेंच क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, या वर्णांच्या स्त्रियांशीं विवाह करतां येतो. सवर्ण विवाही (म्हणजे ब्राह्मणाचा ब्राह्मणीशीं अि.) वधूनें वराचें पाणिग्रहण करावें. असवर्ण विवाहांत (म्हणजे ब्राम्हण वर नी क्षत्रिय वैश्य, वा शुद्र वधू अि.) क्षत्रिय वधूनें वराच्या बाणास, वैश्य वधूनें क्षत्रिय वा ब्राह्मण वराच्या हातच्या चाबुकाच्या बाजूस आणि शूद्र कन्येनें ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य वराच्या अंगावरील वस्त्राच्या दशेस धरून विवाहसंस्कार पूर्णवावा. (या स्मृतींतील हे त्रैवर्णिकांनीं आपसांत आणि शूद्रांसह असवर्ण विवाह धर्मसंस्कारपूर्वक करण्यास हरकत नाहीं म्हणून सांगणारे श्लोक वैदिक काळाच्या आगेंमागें आपल्या राष्ट्राची कौटुंबिक परिस्थिति चित्रिणारे अत अेव पुष्कळच प्राचीन असले पाहिजेत. ब्राह्मणाच्या घरीं ब्राह्मण स्त्रीसहच शूद्र पत्नीहि अेकच पत्नीच्या धर्म्य अधिकारानें नांदे. ब्राह्मणानें वा क्षत्रिय-वैश्यानें शूद्र स्त्रीशीं "संबंध" ठेवावा अितकाच याचा अर्थ नसून या असवर्ण स्त्रिया ब्राह्मणादिकांच्या घरीं 'रखेल्या' म्हणूनच नांदत असें नसून त्या धर्मपत्नी म्हणून वैदिक धर्मसंस्कारांनीं वरलेल्या विवाहित भार्या म्हणूनच नांदत. ही गोष्ट त्यांच्या विवाहसंस्कारांची पाणिग्रहण, शरग्रहणप्रभृति जी शेवटच्या श्लोकांत फोड करून सांगितली आहे तीवरून निर्विवादपणें दिसून येते. अितकेंच नव्हे

तर त्या काळीं ब्राम्हणांस वा क्षत्रियांस वैश्यशूद्र स्त्रीपासून झालेलीं मुलें हीं ब्राम्हण वा क्षत्रिय वर्णांतच म्हणजे पित्याच्या वर्णांतच मोडत हें पुढें पितृसावर्ण्य स्थापणारे जे श्लोक अेका प्रकरणांत येणार आहेत त्यांवरून स्पष्टिलें जाईलच. ब्राह्मणाच्या अेकाच घरांत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या चारहि वर्णांच्या स्त्रिया भार्या या नात्यानें अेकत्रच बसत, अुठत, जेवीत, वेण्याफण्या करीत नी त्यांचीं मुलें सारीं ब्राह्मण म्हणूनच ब्राह्मणांचे अधिकार समतेनें भोगीत. ब्राह्मणांस ब्राह्मण स्त्रियांपासून झालेल्या मुलांसहच शूद्र स्त्रियांपासून झालेलीं मुलेंहि अेकाच बोहोल्यावर अुपनयिलीं जात; त्यांची मुंज अेकत्र वेदोक्त मंत्रांनीं होअी; अेकाच वेदशाळेंत तीं अेकवर्णीय म्हणून वेद पठत. ब्राह्मणाची सख्खी नसली तरी सावत्र मावशी, मामी, आअी, भगिनी शूद्र कुटुंबांतहि असे. ब्राह्मणांचीं आजोळें शूद्रांच्याहि घरीं असत. तीच स्थिति क्षत्रिय-वैश्यांची. अडचण काय ती शूद्राला असे. शूद्र आपली मुलगी ब्राह्मणाला देअून त्याचा अगदीं वेदोक्त सासरा होअू शके. शूद्र आपली बहीण ब्राह्मणास वा वैश्यास देअून त्यांचा सख्खा मेहुणा होअू शके. पण ब्राह्मणास मात्र आपल्या सासरेपणाचा मान देअू शकत नसे. ब्राह्मणाच्या घरीं दिलेली मुलगी शूद्र महिला– त्या ब्राह्मणाची सासू म्हणून स्वागतिली जाअी; त्या शूद्र महिलेला 'आजी आली!' म्हणून ब्राह्मणांचीं मुलें लडिवाळपणें धांवत कवटाळूं शकत. शूद्रिणीचा नातू ब्राह्मण असे; क्षत्रय असे, वैश्य असे. तीच अुलटापालट, रक्तमिश्रण क्षत्रिय-वैश्यांच्याहि कुटुंबांतून चालू असे. आज कोंकणस्थ ब्राह्मणाची आजी वा मामा देशस्थ ब्राह्मण असणेंहि जिथें दुर्घट, आचारबाह्य आहे; तिथें वरील वस्तुस्थिति कितीहि विलक्षण वाटली, तरी 'सनातन'पक्षीय बंधूनाहि ती अेका काळीं तशीच होती हें नाकारणें शक्य नाहीं. कारण मनुस्मृतींतलें अक्षर अन् अक्षर त्रिकालाबाधित सत्य आहे, हें त्यांचेंच ब्रीद आहे – सुधारकांचें नव्हे! मनूचे हे श्लोक जातपाततोडक सुधारक या नात्यानें होणाऱ्या सुधारणांचा अुपदेश म्हणून त्यानें लिहिलेले नाहींत; तर ते

त्या काळच्या प्रचलित समाजस्थितीस नियंत्रिणारे नी वर्णिणारे 'निर्बंध' आहेत ! त्या काळच्या वैदिक नी पौराणिक अितिहासादि कथांतून ही समाजस्थिति अशीच असल्याचें प्रत्यंतरहि मिळतें. अनुलोम विवाह नी पितृसावर्ण्य ह्या जोड निर्बंधांमुळें त्या काळांत अेकाच ब्राह्मणाचा मामा क्षत्रिय, मामी वैश्य, मामेभाअू शूद्र आणि आअी शूद्राणी असूं शके ! तीच स्थिति क्षत्रियवैश्यांची. अर्थात् अनुलोमेकरून का होअीना, पण चातुर्वर्ण्याचें रक्त वरपासून खालपर्यंत प्रत्येकाच्या नसानसांतून संतत प्रवाहत जाअून सर्व राष्ट्र रक्तसंबंधाचें आप्तपणें एकजीव झालेलें, अत्यंत जिव्हाळयाच्या सख्या बंधुभगिनींच्या नात्यागोत्यांनीं अेकहृदय झालेलें होतें. जिथें विवाहहि धर्म्य, नैर्बंधिक होते, तिथें शूद्र, वैश्य, क्षत्रिय, ब्राह्मण पत्नींचीं मुलें –मुली ब्राह्मणच समजलीं जात, अेकाच पाळण्यांत भावंडें म्हणून; तिथें त्या कुटुंबांत, त्या वर्णांत 'रोटीबंदीचा' प्रश्नहि काढण्याची सोय नव्हती हें कांहीं सांगावयास नको. जिथें शूद्र पत्नीचा पुत्र ब्राह्मणच होअी, तिथें तिच्या वा त्याच्या हातचें पाणी पिण्यानें वा भात खाण्यानें जात जाणें शक्यच नव्हतें ! मनुस्मृतीचे हे श्लोक तरी जातपातरक्षक वर्णाश्रमी सनातन्यांच्या जातीचे नसून जातपाततोडक बेटीबंदी नी रोटीबंदी न मानणाऱ्या सुधारकांसच त्यांतल्या त्यांत जवळ करणारे आहेत. मनु भगवान ह्या श्लोकापुरते तरी 'वर्णाश्रमी रोटीबंद व बेटीबंद' मंडळाचे सदस्य होण्याचा संभव नसून 'जातपात तोडक' मंडळाच्या पटावरच आपलें नांव नोंदवितीलसें दिसतें. अर्थात् मनु भगवानांचे हे श्लोक असवर्ण विवाहास अनुकूल आहेत म्हणूनच कांहीं सुधारक रोटीबंदी नी बेटीबंदीच्या आजच्या बोकाळलेल्या बेड्या तोडतात असें नसून हेहि श्लोक अुलट असते तरीहि त्यांनीं आज त्या हानिकारक आहेत असें पाहातांच तत्काळ तोडून टाकल्याच असत्या !

आणि आतां तोच आश्चर्यकारक 'दृश्यपालट' (ट्रॅन्स्फरसीन!) वाचकांस खालील श्लोकांत अकस्मात् पाहाण्यास मिळतो आहे !

ब्राह्मणानें शूद्रा भार्या करण्यास हरकत नाहीं म्हणून स्पष्ट सांगून विवाहाचा धर्मसंस्कार कसा असावा हेंहि वर्णिलें असतां हे खालील श्लोक अगदीं लागोपाठ आणि अर्धेमर्धेच कसें दांडगाअी करीत घुसत आहेत पाहा !

न ब्राह्मण क्षत्रिययोरापद्यपिहि तिष्ठतोः ।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तांते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥
शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥
वृषलीफेनपातस्य निश्वासोपहतस्य च ।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्नोविधीयते ॥

अ. ३; १४, १५, १९.

कोणत्याहि ब्राह्मण-क्षत्रियानें अगदीं वाटेल तें झालें तरी शूद्रा स्त्रीशीं केव्हांहि विवाह लावूं नये असेंच सर्व शास्त्रें सांगतात ! शूद्रा स्त्रीशीं शयन करतांच ब्राह्मण अधोगतीला जातो; तिच्या ठिकाणीं पुत्र अुत्पादितां ब्राह्मण्यासच मुकतो. फार काय, शूद्राणीशीं संभोग तर राहोच; पण तिच्या अधराचें चुंबन घेण्यानें नव्हे, तिचा श्वास अंगावर पडेल अितक्या जवळ जाण्यानेंहि ब्राह्मण पतित होतो. तिच्याठिकाणीं सुत अुत्पादिण्यानें लागणारें पाप तर अितकें भयंकर असतें, कीं त्याला प्रायश्चित्त देखील नाहीं !

(आतां हे परस्परविरुद्ध निर्बंध अेकाच काळचे, समान अधिकाराचे, अेकाच लेखकानें संमतिलेले नी ग्रंथिलेले असणें हें किती अविश्वसनीय आहे हें कांहीं सांगावयासच पाहिजे असें नाहीं. अिच्छा असल्यास शूद्राणीशीं लग्न कर; त्यास धर्माची हरकत नाहीं, अितकेंच नव्हे, तर तिच्यापासून झालेल्या तुझ्या मुलांस ब्राह्मणच समजलें जाअील असें लेखी वचन देअून पहिल्या श्लोकाचा मंत्र अुच्चारून त्या आधारावर जसें लग्न लावून टाकलेल्यास लगेच

दुसऱ्या श्लोकानें सांगणें, कीं वाटेल तें झालें तरी शूद्रा स्त्रीशीं लग्न केलेंस--आतां तू नी तुझी संतति पतित होऊन तुझेंदेखील ब्राह्मण्य नष्ट झालें ! – हें कृत्य करणारा धर्माध्यक्ष वा धर्मकार तर काय, पण असें नुसतें लिहिणारा ग्रंथकारहि निव्वळ भ्रमिष्टच असला पाहिजे नव्हे काय ? अर्थात् या ग्रंथाच्या पूज्य लेखकास भ्रमिष्ट म्हणण्याचें पातक ज्यांस करवत नाहीं ते आमच्यासारखे अैतिहासिक दृष्टीनेंच हा ग्रंथ वाचणारे लोक असेंच समजणार कीं, ह्या श्लोकां-पैकीं बहुधा प्रत्येक श्लोक विभिन्न काळीं भिन्नभिन्न आचार्यांनीं रचून या ग्रंथांत त्या प्रकरणांत गोवून म्हणा, घुसडून म्हणा, पण प्रक्षेपि-लेला आहे.

भूगर्भांत खणतांना अेकेका संस्कृतीच्या रचनेचीं नगरें अेकाखालच्या अेकेका थरांत जशीं दबलेलीं सांपडतात तसेंच भूतकाळच्या गर्भांत खचून अेकावर अेक चढलेले भिन्न काळच्या भिन्न समाजस्थितीचे थर म्हणजे हे अेकेक श्लोक होत. त्या थरांची परंपरा थोडक्यांत अशी –

(१) प्राचीनतम काळीं आर्य त्रैवर्णिक स्त्रीरत्नें 'समादेयानि सर्वशः,' सांपडेल तेथून स्वीकारावीं; तें धर्मविरुद्ध नाहीं असें समजत. त्रैवर्णिकांस शूद्र स्त्रीशीं विवाह अगदीं धर्म्य समजला जाअी अितकेंच नव्हे, तर शूद्र धर्मपत्नीचें संतान पित्याच्या वरिष्ठ वर्णाचें म्हणजे ब्राम्हण, क्षत्रिय वा वैश्यच गणलें जाअी. त्यामुळें ब्राम्हणा-दिकांत शूद्रादिकांचें रक्त सारखें मिसळत गेलें. आजच्या ब्राम्हणांत कित्येक कुळांच्या शंभराव्या पिढ्यांतील आया शूद्राणीहि असल्या पाहिजेत. अर्थात् आजचें चातुर्वर्णीय हिंदु राष्ट्र अेका रक्तबीजांचीच संमिश्र संतति आहे– अगदीं रक्तसंबंधानें निगडित अशी अेकच जात आहे.

(२) पण त्या पूर्वकाळीं शूद्र हे रंगानें काळे, रूपानें ढोबळ, बुद्धीनें मंद असल्यानें त्यांची ती हीनता मातेच्या बाजूनें तरी आर्यांत

मिसळून आर्यांचा त्या वेळचा श्वेततर रंग आदि गुण बिघडतात असें पाहून तें न आवडणारा अेक पक्ष प्रबळ होत गेला. त्यानें अनुलोम विवाहहि घातक आहेत असें ठरवून अशा विवाहांपासून झालेली संतति वरच्या पित्यांच्या वर्णांत न ढकलतां खालच्या मातेच्या वर्णांत ढकलावी असें ठरविलें. हेंच मातृसावर्ण्य. म्हणजे पूर्वी शूद्रा भार्येपासून ब्राम्हणास झालेला पुत्र ब्राह्मणच ठरे; तो ह्या पुढच्या काळीं शूद्र ठरूं लागला. तीच गोष्ट अितर वर्णीय विवाहांची !

(३) पुढें तीच वर्णशुद्धतेच्या रक्षणाची प्रवृत्ति जास्तच मळमळचा स्वभावाची होअून आर्यांनीं शूद्रा स्त्रीशीं विवाहच करूं नये; ब्राम्हणांनीं तर तिचा श्वास लागेल अितकेंहि तिच्याजवळ जाअूं नये असा कडक निर्बंध चालू झाला आणि हळूहळू त्याच न्यायानें ब्राम्हणाचा क्षत्रियादिकांशींहि विवाह प्रथम अप्रशस्त नी नंतर धर्मबाह्य ठरत चालला. तोच निर्बंध अितर वर्णांनाहि लागू पडत केवळ निर्भेळ सवर्ण विवाहाच (म्हणजे ब्राम्हणाचे ब्राम्हणीशींच अित्यादि) चालू झाले; धर्म्य ठरले. त्यांत ब्राह्मणादि वर्णांत देशस्थ, कोंकणस्थ, बंगाली, पंजाबी, शैव, वैष्णव प्रभृति अनेक अुपजातींची भर पडतांच त्या अेकाच वर्णाच्या अुपजातींतहि विवाह निषिद्ध ठरले आणि हा आजचा नअू पुरभय्ये नी दहा चुलींचा हास्यास्पद बाष्कळपणा माजला !

या प्रत्येक पायरीवर समाज चढतांच त्या त्या काळचा निर्बंध त्या त्या धर्मकारांनींच अनुष्टुपांत गोंवून ह्या मनुस्मृतींत घुसडून ठेवला. पण पहिले विरुद्धार्थी श्लोक न गाळतां ! कारण ते गाळणें दुर्घट होतें; त्यांत भर टाकणें ग्रंथाच्या निरनिराळचा प्रतींच्या अुतान्यांच्या वेळीं अधिक सोपें जाअी. त्या प्रत्येक नवीन अनुष्टुप रचणाऱ्यानें त्याच्या काळच्या परिस्थितींत तें अनुष्टुप लोकहिताचें समजूनच रचलें. कारण अुदाहरणार्थ— ब्राम्हणांना पूर्वी वाटेल त्या वर्णाची स्त्री स्वीकारण्याचा असलेला अधिकार त्यांना ह्या नव्या

निर्बंधाप्रमाणें सोडावाच लागला. त्यांच्या अुपभोगाच्या आणि सुखाच्या कक्षेस आळाच बसला. त्यांनीं आपणांवर संयमाचा ह्रा सर्वांत अधिक भार जो लादून घेतला तो त्यांचा प्रामाणिक त्यागच वर्णशुद्धीच्या ध्येयार्थं होता. त्यांना योग्य वाटलें तें त्या त्या काळच्या ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्यांनीं केलें. त्यांचा प्रश्न त्यांनीं त्यांना परवडला तसा सोडवला.

चुकलें तें त्यांचें नव्हे - तर त्यांच्या ह्या तात्पुरत्या भिन्न आणि परस्परविरुद्ध निर्बंधांस सुसंगत नी त्रिकालाबाधित मानून अेकाच ग्रंथकाराच्या नांवावर अेकाच ग्रंथांत दडपून देणाऱ्या 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त' सनातनी प्रवृत्तीचें होय. मनुस्मृतींतील शद्व न् शद्व आजहि मान्य असलाच पाहिजे नी ती अगदीं सुसंगत श्लोकांनींच भरली आहे; अेकाच मनूनें लिहिली आहे असें मानणारे 'सनातनी' हें विसरतात, कीं त्या ग्रंथास असें सुसंगत ठरविण्यासाठीं तो अेकाच ग्रंथकारानें लिहिला असें म्हणतांच तो लिहिणारा मात्र भ्रमिष्ट ठरतो ! ग्रंथाचा मान वाढविण्याच्या धांदलींत ग्रंथकारासच मूर्खांत ओढलें जात आहे याचें त्यांस भान राहात नाहीं !

पण अैतिहासिक दृष्टीनें ही सारी आपत्ति टळते. हे श्लोक अेका ग्रंथकाराचे वा अेका काळचे नसून ते भिन्नभिन्न काळचे निर्बंध कोणींतरी पुढें संकलित करून ह्या 'संग्रहां'त गोंविले. तो प्रत्येक श्लोक परस्परविरुद्ध असला तरी अेकेका काळच्या अितिहासाचें पान आहे आणि ते सारे अेकत्र ओळीनें वाचले, कीं ह्या 'वर्ण नी विवाह' विषयाचा क्रमवार विकास नी अितिहास आपल्या पुढें चित्रपटासारखा आकर्षक सुसंगतीनें अुभा राहातो.)

✠ ✠ ✠

मनुस्मृतींतील महिला

[२]

गेल्या लेखांकांत ब्राम्हणादिकांनीं शूद्रा स्त्रीशींहि लाविलेले अनुलोम विवाह धर्म्य आणि रूढ असत हें सांगणाऱ्या श्लोकापर्यंत अनुक्रम आलेला होता.

विवाहविधि— प्रसिद्ध असलेले ब्राम्ह, दैव, आर्ष, प्राजापत्य, आसुर, गांधर्व, राक्षस नी पैशाच्च हे आठ प्रकार नी त्यांचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत. पैकीं—

षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् !
विटशूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान् ॥

(अ. ३; २३)

पहिले सहा प्रकार ब्राम्हणांना, शेवटचे चार क्षत्रियांना, आणि आसुर, गांधर्व, पैशाच्च हे वैश्यशूद्रांस धर्म्य आहेत. (अर्थात् प्रत्येकाचे

विशिष्ट प्रकार सोडले तर चारी वर्णांना आसुर आणि गांधर्व हे दोन प्रकारचे विवाह धर्म्य आहेत हें स्पष्ट होतें. पैकीं कन्येला किंवा तिच्या आप्तेष्टांना धन देऊन तिला वरणें हा आसुर विवाह आणि गांधर्वाचें लक्षण सांगितलें आहे. तें असें)—

अिच्छयान्योन्य संयोगः कन्यायाश्चवरस्यच ।
गांधर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥
(अ. ३; ३२).

परस्परांच्याच अनुमतीनें किंवा परस्परांचा कामसंभोग झाल्यानंतरहि कन्या नी वर हे दोघे स्वतःच विवाहांत अेकमेकांस वरतात तो सहवासोत्तरच नव्हे, तर संभोगोत्तर विवाहहि गांधर्व विवाह होय. तो ब्राम्हणांपासून शूद्रांपर्यंत सर्व वर्णांस वैध नी धर्म्य म्हणून सांगितला आहे आणि पैशाच्च विवाह ज्यांत सुप्त, मत्त, बेशुद्ध कन्येचा भोग बळानें घेतला जातो तो प्रकार अधम होय.

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ अ. ३; ३४

ॠतुकालविचार— रजोदर्शनानंतर सोळा दिवसपर्यंत. स्त्रियांचा ॠतुकाळ मानला आहे. पहिले चार स्पर्शास अनुचित. अकरावी नी तेरावी रात्रहि समागमास निषिद्ध. शेष रात्री युक्त.

ॠतुः स्वभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडशः स्मृताः ।
चतुर्भिरितरैसार्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥ अि. पैकीं—
युग्मासुपुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥
(अ. ३; ४८)

सहाव्या, आठव्या, दहाव्या अशा समसंख्याक रात्रीं समागम झाला तर पुत्र, विषमसंख्यांक रात्रीं कन्या. दुसरें कारण —

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्र स्त्री भवत्यधिके स्त्रिया :
समेऽपूमान्पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥
(अ. ३; ४९).

पुरुषवीर्य अधिक असल्यास पुत्र होतो; स्त्रीवीर्य अधिक असल्यास कन्या; समवीर्य असल्यास नपुंसक वा अेक मुलगा नी अेक मुलगी असें जुळें होतें; सत्वरहित वीर्यानें गर्भच राहात नाहीं. (जर गर्भ-विज्ञानाच्या प्रगतीमुळें यांविषयींचीं हीं मतें खोटीं ठरलीं तर 'यन्म-नुरवदत्तद्‌भेषजं' या सूत्रान्वयें मनुस्मृतींत आहेत तींच मतें प्रयोगांतीं खोटीं ठरलीं तरी खरीं मानायचीं का ? 'वचनात्प्रवृत्ती'च्या शद्वनिष्ठ परंपरेनें तीं खोटीं पडलीं तरी खरींच मानावीं लागणार ! ग्रहणांचें कारण राहू-केतूचें युद्ध हें नाहीं हें प्रयोगसिद्ध झाल्यावरहि जसें अजून 'दे दान ! सुटे गिऱ्हाण !' हें चालू आहेच आपलें ! परंतु अद्यतन* – अप-टु-डेट – प्रवृत्तीच्या आम्हां मंडळींस ही दांभिक अडचण पडत नाहीं. मनुस्मृतीच्या काळच्या ज्ञानानुरूप त्यांनीं सुचले ते सिद्धांत लिहिले. दोन हजार वर्षांत मनुष्याचा अनुभव वाढून प्रयोगांतीं अधिक तथ्य नियम सांपडतांच ते स्वीकारून पूर्वींचीं चुकीचीं मतें सोडून देणें हेंच प्रगतीचें लक्षण. पूर्वजांच्या ज्ञानांत भर टाकणें हाच पूर्वजांनाहि अिष्ट वाटेल असा पूर्वजांचा खरा अभिमान होय. ह्या अद्यावत्‌पणांतच हिंदु राष्ट्राचें खरें कल्याण साधून जगाच्या पुढें दोन पावलें जाण्याची धमक त्यांत अुत्पन्न होअू शकणारी आहे. पण मनूस त्रिकालाबाधित मानण्याच्या श्रुतिस्मृति. पुराणोक्त प्रवृत्तीनें दोन हजार वर्षांपूर्वींच्या विज्ञानाच्या मागासलेल्या स्थितींतून आपलें पाअूल पुढें पडण्याची शक्यताच खुंटते.)

गृहिणीची योग्यता— यापुढें सात आठ श्लोकांत नारीची योग्यता सुरसपणें वर्णिलेली आहे अदाहरणार्थ– खालील श्लोक पहा—

---

* अद्यतन शद्व 'अप-टु-डेट' ह्यास आमचे विद्वान मित्र मालवणचे श्री. अबाराव देसाअी, संचालक कन्याशाळा ह्यांनीं सुचविला असून तो अद्यावत् शद्वास अेक आणखी प्रतिशद्व म्हणून आम्हांस पसंत आहे. 'पुरातन'च्या अुलट 'अद्यतन'.

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ॥
पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥
यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥
यत्रैस्तास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफला क्रियाः॥
संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ॥
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥
यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ॥
अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥
(अ:३; ५५, ५६, ६०, ६१).

पित्यानें, भावानें, पतीनें, दीरानें स्त्रियांना आदरावें, अलंकारावें. ज्या कुलांत नारी पूजनीय मानल्या जातात त्यांत देवताहि रमतात. ज्यांत नारी पूज्य नाहींत त्यांत सर्व धर्मक्रिया निष्फळ होतात. पतिपत्नी परस्परांस संतोषवितात त्या कुलाचेंच कल्याण होतें. पतिपत्नी परस्परीं प्रमुदित असतील तर संततीहि प्रसन्न असते. अप्रमुदित असतील तर संतति होतच नाहीं.

श्राद्धदिवस आणि मांसाशन– [या स्मृतीवरून हें निर्विवादपणें दिसून येतें, कीं ब्राह्मणांसुद्धां सर्व वर्ण मांस नी मत्स्य पूर्वी खात असत. त्यांत धर्माविरुद्ध आचरण समजलें जात नसे. मांस नी मासे खाणें हें धर्मविरुद्ध नसे; इतकेंच नव्हे तर यज्ञ, श्राद्धप्रभृति हव्यकव्यप्रसंगीं तर मांसाचें नी मत्स्याचें भोजन हें ब्राह्मणांनींहि केलेंच पाहिजे असा धर्म होता ! आज आपल्या द्राविड ब्राह्मणांच्या स्त्रियांस हें वाचून मोठा धक्का बसेल. परंतु अजूनहि अनेक जातींच्या ब्राह्मणांत मांस, बंगालीप्रभृति ब्राह्मणांत मासे प्रत्यहीं खातातच. केवळ मनुस्मृतींत आहे तोच धर्म मानावयाचें असेल तर मांस नी मासे खाण्यास अगदीं जातिबहिष्कार्य असा महान् अधर्म समजणारे आजचे ब्राह्मणच 'सनातन' धर्माच्या अगदीं उलट वागणारे पाखंड

लोक ठरत असून मांस नी मासे खाणारे सारस्वतप्रभृति ब्राह्मणच खरे पंक्तिपावन सनातनी ब्राह्मण ठरतात. मनुस्मृतीच्या काळीं ब्राह्मण महिलांनाहि नुसतें भातवरण करतां येऊन कसें भागत नसे; प्रत्येक सदाचारी ब्राह्मण स्त्रीला बकऱ्याची सागुती, पक्ष्यांची आमटी आणि मासोळीचे नाना प्रकार असणारा स्वैंपाक कसा करावा लागे त्याची थोडी कल्पना येण्यासाठीं श्राद्धविधिविषयक कांहीं श्लोक खालीं देत आहों—

भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च ॥
हृद्यानिचैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥
हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते ॥
पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान्हारिणेन तु ॥
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पंच वै ॥
षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ॥
अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥
दश मासांस्तु तृप्यन्ति वाराहमहिषामिषैः ॥
शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥
कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ॥
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥
(अ. ३; २२७, २६६, २६८, २६९, २७०, २७२).

(श्राद्धसमयीं ब्राह्मणांस्तव) नाना प्रकारचीं फळें, मुळें, रुचिर अशीं नानाप्रकारचीं मांसें नी पानद्रव्यें (वाढावीं). पितरांना कोणचे पदार्थ अर्पिले असतां किती दिवस तृप्ति होते तें कोष्टक असें— मत्स्यमांसानें दोन महिने, हरिणमांस दिल्यास तीन महिने, अज-मांसानें चार, पक्षिमांसानें पांच, बकरा-चित्र-मृग-अेणमृग, रुरुमृग

यांनीं अनुक्रमें नऊ महिनेपर्यंत तृप्ति होते. रानडुकराच्या मांसानें नी रानरेड्याच्या मांसानें पितर दहा महिने तृप्त होतात; ससा नी कासव यांनीं अकरा महिने; काळया भाज्या, महाशलक मत्स्य, तांबडा बकरा, गेंडा यांच्या मांसानें, मधानें अनन्त काळ पितरांची तृप्ति होते !!

(त्या वेळेच्या ब्राह्मण स्त्रियांनादेखील मासे नी मांस यांचीं किती प्रकारचीं पक्वान्नें करतां येत असतील आणि आज श्राद्धाच्या दिवशीं नाना भाज्यापाल्यांना चिरतांचिरतां सैंपाकघर जसें गजबजून जातें, तसें त्या काळीं ब्राह्मणांच्या सैंपाकघरांत मासे नी मांस चिरून धूऊन साफसूफ करतांना आमच्या सोंवळया माता-भगिनी किती गर्क होत असतील तें चित्र डोळयांपुढें अुभें राहातें. जर मनूचा प्रत्येक शब्द त्रिकालाबाधित धर्म मानायचा असेल तर या प्रकरणीं तरी सुधारकांहून ब्राह्मण सनातनीच अत्यंत धर्मध्वंसी नी अपराधी ठरणारे आहेत ! वरील मांस नी मासे यांच्या केलेल्या नाना 'रुचकर' पदार्थांची चटक नुसत्या आमच्या पितरांनाच लागलेली नव्हती. हें रानडुकरादिकांचें मांस त्यांनीं नुसतें अदृश्यरूपानें हुंगूनच भागत नव्हतें; तर त्यांस तें पोंचविण्यासाठीं पितृस्थानीं नियोजिलेल्या ब्राह्मणांच्या पोटांच्या टपालपेटींतच टाकावें लागे. परलोकीं तें अन्न पोंचविणारी दुसरी सोयच नसे. ह्यामुळें श्राद्धीय म्हणून जो जो पवित्र, शुचिर्भूत नी स्नानसंध्याशील विप्रवर बोलविला जाअी, त्यानें त्यानें तें मांस नी मासे खाल्लेच पाहिजेत. असा मनु भगवानाचा कडक दंडक पुढील श्लोक अुद्घोषीत आहे !)

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ॥
सप्रेत्य पशुतां याति संभावानेकविंशतिम् ॥

(अ. ५; ३५)

श्राद्धप्रसंगीं नियुक्त असतांहि जो हट्टानें मांस खात नाहीं, तो मनुष्य मेल्यानंतर अेकवीस जन्म पशुयोनी पावतो ! यज्ञांमध्यें

तर मांस खाणें विप्रांचें कर्तव्य आहे; अितकेंच नसून तो मारला जाणारा पशुपक्षीसुद्धां अुत्तम गतीला जातो ! या अर्थाच्या अनेक श्लोकांपैकीं दोनतीन वानगीसाठीं देत आहें—

प्रोक्षितं भक्ष्ययेन्मांस ब्राम्हणानां च काम्यया।
यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये॥
क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा।
देवान्पितृंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दूष्यति॥
नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान्प्राणिनोऽहन्यहन्यपि।
धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार अेव च॥
यज्ञार्थे पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा॥
यज्ञश्च भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः॥
आषेध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यंचः पक्षिणस्तथा।
यज्ञार्थे निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवत्युत्सृतीः पुनः॥

(अ. ५; २७, ३०, ३२, ३९, ४०)

प्रोक्षण करून खाल्लें असतां मांस खाण्यास हरकत नाहीं. श्राद्धांत, प्राणसंकटीं किंवा अिच्छा झाल्यासहि ब्राह्मणांनीं मांस खावें. ज्या अर्थी खाणारा वर्ग देवानें अुत्पन्न केला, तसेंच खाद्य प्राणीहि त्यानेंच खाद्य म्हणून अुत्पादिलें आहेत, त्या अर्थी खाणाऱ्यानें तें खाद्य प्राण्याचें मांसादि अन्न प्रत्यहीं खाल्लें तरी दोष घडत नाहीं. (यज्ञांविषयीं तर बोलणेंच नको. कारण—) पशु हे यज्ञार्थच स्वतः देवानें निर्मिले आहेत. सर्वांच्या कल्याणार्थ असणाऱ्या यज्ञांत पशूंची हिंसाच खरी अहिंसा आहे. यज्ञांत मारलेले पशु जन्मांतरीं अुत्कर्षच पावतात.

(आपल्या सर्व वर्णांच्या माता-भगिनी मांस खात असत आणि तेंहि धार्मिक कर्तव्य म्हणून, हें दाखविणाऱ्या अशा अनेक श्लोकांमध्यें आगेंमागें या स्मृतींत नेहमीं घडतें तसें याहि प्रकरणीं

घडून कांहीं झालें तरी कोणींहि मांस खाअूं नये अशा अर्थाचेहि श्लोक घुसलेले दिसतात! अैतिहासिकदृष्ट्या प्रथम मांस बेखटक ब्राह्मणादिक खात; पुढें तें वाअीट वाटूं लागलें. तेव्हां कांहींजणांनीं ठरविलें, कीं केवळ वैदिक धर्मप्रसंगीं श्राद्धयज्ञादि मंत्रपूत तेवढेंच मांस खावें; अितर प्रसंगीं नाहीं. आणि दया, अहिंसाप्रभृति भावनांमुळें पुढेंपुढें मांस मुळींच खाअूं नये हाच धर्म असें मत बळावलें. ज्यानें त्यानें आपले श्लोक या स्मृतींत गोंवले. मांसाशना-विरुद्ध श्लोकांची वानगी म्हणून हे श्लोक पाहा—

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ॥
अत्रैव पशवो हिंस्यानान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥
(अ.५; ४१).

अेष्वर्थेषु पशून् हिंसन्वेदतत्वार्थ विद्द्विजः ।
आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥
(अ. ५; ४२).

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।
न च प्राणिवधः स्वर्गस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥
समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबंधौ च देहिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्व मांसस्य भक्षणात् ॥
(अ. ५; ४८, ४९)

मधुपर्क-यज्ञ-श्राद्ध ह्यांतच पशुहिंसा करावी. इतरत्र केव्हांहि करूं नये. जो वेदमूर्ति ब्राह्मण मधुपर्क-यज्ञ-श्राद्धादिकांत पशु मारतो तो स्वतःलाच नव्हे तर त्या पशूलाहि अुत्तम गति मिळवून देतो. (पण लगेच याच्याविरुद्ध अुलटी घेऊन सांगतात—) प्राण्यांची हिंसा केली तरच मांस खातां येतें; हिंसा केव्हांहि स्वर्ग्य नसते; यास्तव अुत्तम गति हवी असलेल्यांनीं मांस खाअूं नये. प्राण्याचे हाल नी मांसाची (शुक्रशोणितादिकांपासून होणारी गलिच्छ) अुत्पत्ति विवंचून कोणाचेंहि मांस खाणें मुळींच वर्ज्य मानावें!

(अशा प्रकारच्या अनेक परस्परविरुद्ध श्लोकांची खिचडी या प्रकरणीं झालेली आहे. ती अेकाच ग्रंथकारानें केली असल्यास तो भ्रांतच असला पाहिजे किंवा हे परस्परविरुद्ध श्लोक अनेक-जणांचे असून ह्या स्मृतींत नुसते संग्रहिले आहेत. या दोन अुल-गड्यांपैकीं मनु भगवानांवर पहिला अयोग्य आरोप करण्यापेक्षां प्रामाणिक सुधारक दुसराच मार्ग स्वीकारतात आणि मांसाशन करावें कीं नाहीं हा प्रश्न प्रयोगांतीं पटणाऱ्या अद्यावत् वैद्यकज्ञाना-नेंच सोडवितात. ' मांस खाल्लें तर त्या पशूसुद्धां खाणारा स्वर्गास जातो ' किंवा ' माणसाचा जीव गेला तरी पशूचा जाअू देअू नये म्हणून मांस खाअू नका ' हें हजारों वर्षांपूर्वी अमुक अृषींचें मत होतें अेवढ्या पोथीजात शास्त्राधारावरून नव्हे. जे असले ' शास्त्रा-धार ' परस्परविरुद्धतेमुळें परस्परांस परभारेंच लटके पाडतात त्यांच्या प्रकरणीं प्रत्यक्षनिष्ठ, प्रयोगक्षम, अद्यतन विज्ञान जें सांगेल तेंच आज त्यांतल्या त्यांत ग्राह्य होय.) आतां ब्राह्मणवर्गानें कायकाय खाअू नये तें सांगतांना मनुस्मृति कडक आज्ञा देते—

" **छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।**
पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः ॥

(अ. ५; १९.)

छत्र्या, गांवडुकर, लसूण, गांवकोंबडा, कांदा आणि गाजर हे पदार्थ द्विज खाल्ल्यास कळून सवरून तत्काल पतित होतो ! (नकळत खाल्ल्या-सहि प्रायश्चित्तावांचून शुद्धि नाहीं ! मनुस्मृति अपरिवर्तनीय आहे म्हणून जे म्हणतात त्या आमच्या सनातन बंधूंचाच आमचा आचार मनुस्मृतीपासून किती दूर गेला आहे तो पाहा ! निषिद्ध नाहीं, खावें, म्हणून मनुस्मृति ज्यास म्हणते ते मांसमत्स्य आज सनातन ब्राह्मणांस अत्यंत निषिद्ध आणि मनुस्मृति जें खाल्लें असतां ब्राह्मण तत्काल पतित होतो म्हणून म्हणते ते कांदे, लसूण, गाजर, खरवस, घारगे-प्रभृति पदार्थ ब्राह्मणांच्या घरोघर खाल्ले जात आहेत. राष्ट्रहितासाठीं

अस्पृश्योद्धार, शुद्धीप्रभृति सुधारणा करूं पाहाणाऱ्यांवर ' मनुस्मृतीचा सनातन धर्म अुच्छेदिणारे पाखंड' म्हणून तुटून पडून थकल्यानंतर भटभिक्षुक मंडळी आपल्या अड्ड्यांत विसाव्याची करमणूक म्हणून त्याच कांद्याचीं भजीं, भाजी, चिवडा अुडविता आहेत आणि गाजरें तर अुजळ माथ्यानें चालतांचालतां कच्चींच खात गर्जताहेत, कीं 'आमचा श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धर्म अपरिवर्तनीय आहे ! वचनात् प्रवृत्तिर्वचनान्निवृत्तिः ' !]

स्त्रीस्वभाव नी संरक्षण :

अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ॥
विषयेषु च संजन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ॥
रक्षंति स्थविरे पुत्राः न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ॥
अरक्षिता गृहेरुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ॥
आत्मानमात्मनायास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षितः ॥
नैता रूपं परीक्ष्यन्तेनासां वयसि संस्थितः ॥
स्वरूपं वा कुरूपं वा पुमानित्येव भुंजते ॥
अेवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजम् ॥
परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥
नास्ति स्त्रीणां क्रिया मंत्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः ॥
निरींद्रिया ह्यमंत्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितः ॥

स्त्रियांना त्यांच्या विषयासक्तीपासून रक्षिण्यासाठीं रात्रंदिवस पुरुषांनीं आपल्या आधीन ठेवावें. कौमार्यांत पिता, यौवनांत भर्ता वार्धक्यांत पुत्र हाच त्यांचा पालक. त्यांच्या आधीन स्त्रियांनीं राहावें, स्त्रिया स्वातंत्र्याला योग्य नाहींत. पुरुषांनीं अगदीं घरांत कोंडून ठेंवलें तरी त्या सुरक्षित राहाणार नाहींत. स्वतःलाच रक्षील तीच खरी सुरक्षित; कारण प्रजापतीनें स्त्रियांचा स्वभावच असा घडला आहे, कीं त्या रूपास वा वयास पाहात नाहीं. सुरूप वा विरूप—पुरुष

म्हटला, कीं त्यांस हवासा होतो. यास्तव त्यांस परक्यांपासून दूर ठेवण्याची पराकाष्ठा करावी. स्त्रियांचे जातकर्मादि सारे संस्कार मंत्र-हीन असतात. ना त्यांना मंत्र म्हणण्याचा अधिकार ! स्त्री स्वभावतःच अनृत आहे असें शास्त्र सांगतें ! (याहूनहि कडक भाषेंत लिहिलेलें अशाच विचारांचें स्त्रीदोषविषयक श्लोक बहुत आहेत. त्या प्रकरणीं अितकेंच ध्यानीं ठेवायचें, कीं शास्त्रकार पुरुष होते. जर शास्त्रकार स्त्रियाहि असत्या तर पुरुषदोष वर्णितांना हेच श्लोक त्यांनीं पुरुषांनाहि अितक्याच यथातथ्यपणें लावण्यास सोडलें नसतें पुन्हा स्त्रियांची थोरवी वर्णिणारे, या स्त्रीनिंदेच्या अगदीं अुलट असे श्लोकहि आहेत त्यांची वानगी पूर्वी दिलेलीच आहे. त्या परस्परविरुद्धतेच्या दोषाचें कारण, हीं मतें निरनिराळ्या काळीं भिन्न-भिन्न श्लोककारांचीं असतांहि अेका मनूच्याच नांवावर दडपून दिलीं आहेत हेंच होय. यास्तव त्यांत मनूचें कोणतें तेंहि सांगणें कठीण पडतें. त्या काळीं महिलाविषयीं पुरुषवर्गाचे मतप्रवाह किती प्रकारचे होते अितकी अैतिहासिक माहिती देण्यापुरताच त्यांचा अुपयोग. हेंहि विसरतां कामा नये, कीं बायबलाच्या जुन्या करारापासून तों अगदीं अर्वाचीन करारापर्यंत स्त्रीवर्गांविषयींचें असेच आणि याहूनहि निंदक विचार बहुतेक धर्मग्रंथांतून ठायींठायीं विखुरलेले आढळतात) स्त्रिया जात्या अशा 'चंचल' नी 'अशुभ' असल्या तरी नीट रक्षिल्या तर—

यादृग्गुणेन भर्ता स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥
अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधम योनिजा ।
शारङ्गी मन्दपालेन जगताभ्यर्हणीयताम् ॥
अेताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टः प्रसूतयः ।
अुत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैःस्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥
(अ ९; २२, २३, २४).

समुद्रानें नदी तशी भर्त्याच्या संगतीनें स्त्री अुत्कर्षंहि पावते. अक्षमाला ही नीच जातीची स्त्री वशिष्ठानें वरली. मन्दपाल अृषीशीं शारंगीचा संयोग झाला. अशा आणखी कित्येक चण्डालप्रभृति हीन जातींच्या स्त्रिया अुत्तम पति प्राप्त झाल्यानें जगताला पूजनीय व्हाव्या अितक्या उत्कर्षल्या ! (वशिष्ठानें चाण्डालीशीं लग्न लावलें. 'वशिष्ठश्चाण्डालीमुपयेमे' अशी श्रुतीहि आहे. या चाण्डाल पत्नीच्या थोरवीनें ती वशिष्ठाप्रमाणें जगत्पूज्य झाली. सप्तर्षींच्या-सह पूजनीय स्थान पावणारी अरुंधती ती हीच चण्डालकन्या अक्ष-माला होय. स्कन्दपुराणांतहि ती कथा आहे. या श्लोकांत चाण्डा-लादि हीन समजलेल्या कन्यांचे ब्राम्हणांशीं झालेले हे विवाह जाति-बाह्य म्हणून निंदिलेले नाहींत; अितकेंच नव्हे, तर हितपरिणामीं म्हणून प्रशंसेनें अुल्लेखिले आहेत. ते अेकदोनच ठिकाणीं झाले नाहींत तर 'अशा प्रकारचीं अनेक हितपरिणामीं अुदाहरणें 'हि स्पष्ट निर्देशलीं आहेत. पुन्हा 'स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि' या मनूच्या दुसऱ्या एका नियमाचाहि हाच परिणाम होत असला पाहिजे. ब्राम्ह-णादिकांशीं चण्डालांच्या स्त्रियादेखील धर्म्य, विधियुक्त विवाह लावीत आणि त्यांची जात पतीची तीच ठरून त्या अृषीतुल्य थोरवीस चढून अृषिवत् पूजिल्याहि जाऊं शकत. देशस्थ ब्राम्हणांची मुलगी कोंकणस्थ ब्राम्हणांनींहि करणें नाहीं; बंगाली ब्राम्हणानें तर नाहींच नाहीं, हाच आमच्या पूर्वजांचा अपरिवर्तनीय सनातन धर्म होय ! असें मनुस्मृतीच्याच शपथेवर सांगणारे आमचे सनातनी धर्मबांधव हे वशिष्ठादिक चाण्डालकन्यका वरणारे नी मनूनें प्रशंसिलेले पूर्वज 'आमच्या पूर्वजांतले नव्हत ! ' म्हणून सांगूं धजतील काय ? वशिष्ठादि गोत्रज ब्राम्हणांची कोणची ना कोणची प्रपितामही तरी चांडालकन्या ही होती; आम्हां ब्राम्हणांत चांडालांचें रक्त आहे. 'हीनयोनि अस्पृश्यादिक' ब्राम्हणांचे मावसभाऊ आहेत हें स्पष्ट आहे !

✠ ✠ ✠

मनुस्मृतींतील महिला

[४]

मागील सर्व लेखांकांत बहुधा मनुस्मृतींतील अध्यायांचाच अनुक्रम अनुसरलेला असल्यामुळें महिलेच्या विवाह, योग्यता, रहाणी प्रभृतिसंबंधीची माहिती त्या त्या विषयाच्या अनुक्रमानें अेकत्र संगतवार देतां आली नाहीं. कारण मनुस्मृतींत प्रत्येक विषयाचे सारे निर्बंध अेकत्र दिलेलेच नाहींत. पूर्वी मनुस्मृतीच्या मूळ ग्रंथांत तशी ज्या त्या विषयाची चर्चा त्या त्या अध्ययांत संकलितपणें असावी हें अध्यायांच्या नामकरणावरून नी त्यांतील एकंदरींतल्या श्लोकांवरून स्पष्ट होतें; पण शतकानुशतकें ज्यास जे वाटेल तें मत जुळेल तिथें आगेमागें मध्यें प्रक्षिप्त श्लोक घालून गोंवले जात जात आजची मतांची खिचडी, विषयांची संगति सुटून, झालेली त्या पुस्तकांत आढळत असावी हेंच अनुमान करणें भाग पडतें. अुदाहरणार्थ, नववा अध्याय पहा. यांत स्त्रीपुरुषांच्या संयोगविप्र-

योगांत काय संबंध असावे त्यांत 'धर्म्यान् वक्ष्यामि शाश्वतान्' अशी पहिल्याच श्लोकांत प्रतिज्ञा केली आहे. त्याप्रमाणें त्या अध्यायांत प्रथम व्यवस्था असतां अचानक द्यूतादिक प्रकरणीं, शूद्रप्रकरणीं, राजानें काय दंड द्यावा, हेर कसे असावेत प्रभृति अगदीं निराळ्या प्रकरणींच्या राजधर्मांनीं तो अध्याय खच्चून भरला आहे !

यामुळें महिलासंबंधाच्या निरनिराळ्या प्रकरणांवरील मतें, स्त्रियांच्या स्तुतिनिंदा, अित्यादि विषय पुनःपुन्हां आल्यासारखें वाटलें तरी अध्यायांच्या अनुक्रमास अनुसरणें तर अपरिहार्य होतें. तथापि विषय जरी तो तो फिरून आला तरी, मतें नी विधिनिषेध मागच्या अध्यायांहून जे नवीन तेच तेवढे आम्हीं निवडल्यामुळें माहितीची मात्र पुनरुक्ति या लेखमालेंत सहसा घडूं दिली नाहीं.

पुनर्विवाहनिषेध

स्त्रीनें, तिचा पति शीलरहित, गुणरहित, स्वेच्छाचारी असला तरी नेहमीं देवाप्रमाणें त्याची शुश्रूषा करावी आणि तो मेल्यानंतरहि पुत्र नसला तरीहि, आमरण ब्रम्हचर्य पाळून अविवाहित रहावें:--

विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।
अुपचर्याः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत् पतिः ॥
कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
न तु नामापि गृण्हीयात् पत्यौ प्रेते परस्यतु ॥
मृते भर्तरि साध्वीस्त्री ब्रम्हचर्ये व्यवस्थिता।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रम्हचारिण ः॥

(अ. ५: १५४, १५७, १६०)

स्वतःचा पति मेल्यानंतर ब्रम्हचर्यव्रतानें फलमूलांनीं देह झिजवीत, अन्यपुरुषाचें नांवहि न घेतां स्त्रीनें आमरण वागावें हा झाला

सुशील स्त्रीचा धर्म. पण स्वतःची सुशील स्त्री मेल्यावर पुरुषानें कसें वागावें ? तर लगेच सांगतातः—

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।
पुनर्दार क्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥
(अ. ५: १६८)

पत्नी मेली असतां तिचें यथाविधि दहन करून पतीनें पुन्हां लग्न करावें आणि गृहस्थाश्रमाची अग्निपूजा पुन्हा यथापूर्व चालवावी.

आतां वरील विधवाधर्माच्या अगदीं अुलट असा विधवाधर्म अध्याय ९ मध्यें कसा सांगतात तो पहाः—

नियोगविचार

यदन्य गोषुवृषभो वत्सानाम् जनयेत् शतम्
गोमिनामेव ते वत्सा मोघ स्कंदितमार्षभम् ॥

तथैवा क्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवाणिणः ।
कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थे न बीजी लभते फलम् ॥

फलंत्वनभिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा ।
प्रत्यक्ष क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी ॥

देवराद् वा सपिंडाद् वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
प्रजेप्सिताधिगन्तव्या संतानस्यपरिक्षये ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्ती वाग्यतो निशि ।
अेकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥
(अ. ९; ५०, ५१, ५२, ५९, ६०)

ज्याप्रमाणें गाअीला वृषभांपासून शंभर वांसरें जरी झालीं तरी तीं त्या त्या वृषभांच्या धन्यांचीं समजलीं जात नाहींत तर

ज्याची गाय त्याचींच तीं वासरें समजलीं जातात, त्याचप्रमाणें स्त्रियेला झालेली संतति, कोणच्याहि बीजापासून असली तरी ती ज्याची स्त्री त्याचीच समजली पाहिजे. क्षेत्रबीजाचा न्यायच येथें लागू. ज्याच्या शेतांत अुगवतें त्याचें धान्य: मग त्याचें बीज (अुडत्या पांखरानें, वाऱ्यानें वा अन्य कोण्या स्वामी नसलेल्या परानें) टाकलेलें असो ! संततीतीच्या स्वामित्वाच्या प्रश्नीं 'बीजाहून योनीच श्रेष्ठ' हाच न्याय खरा. (यास्तव स्वत:च्या बीजापासून पुत्रप्राप्ति न झाली असतां स्वत:च्या स्त्रीला नियुक्त अशा परपुरुष-बीजापासून जो पुत्र होतो तो त्या परक्याचा न होतां तो स्त्रीच्या पतीचाच ठरला पाहिजे. कारण पत्नी ही पतीचें क्षेत्र आहे. त्या क्षेत्राच्या अुत्पन्नाचा स्वामी तो पतीच होय. म्हणून–) वंशक्षयाचें संकट टाळण्यासाठीं अधिकृत अनुज्ञेनें दीराकडून वा सपिंडांतील पुरुषांकडून–ते परपुरुष असतांहि त्यांशीं पतीप्रमाणें संबंध ठेवून– प्रजोत्पत्ति करावी. (पति जिवंत असलेल्या स्त्रीचा हा विचार झाला. तोच न्याय विधवेलाहि लागू आहे. तिनेंहि वडील माणसांची अनुज्ञा घेअून संततिक्षय टाळण्यासाठीं नियुक्त पुरुषाचें बीज धारण करावें.) अशा रीतीनें जो पुरुष नियुक्त होओील त्यानें त्या दुसऱ्याच्या पत्नीशीं समागम करतांना सर्वांगास तूप लावून, मौन धरून, रात्री अेकांतांत भेटी घ्याव्या. अेक पुत्र होओीतोंपर्यंतच त्यानें त्या परस्त्रीशीं रतावें. ही मर्यादा अुल्लंघून दुसरा पुत्र होओीतों केव्हांहि तो नियुक्तसंबंध वाढवूं नये. 'न द्वितीयं कथंचन !'

[पण अितक्या कडकपणें अेकाच पुत्रास अुत्पादिण्यापुरताच संबंध ठेवावा अशी स्पष्ट मर्यादा या श्लोकांत घातलेली असतांहि लगेच खालच्या श्लोकांत त्याच्या अगदीं अुलट श्लोक येतो कीं:—]

द्वितीयमेके प्रजनं मन्यते स्त्रीषु तद्विदः ।
अनिर्वृतं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥

(अ. ९: ६१)

(अेक मुलगा असून नसून सारखाच. कारण तो पटकन् मरतां पुन्हा वंशक्षयाची भीति ! असें समजून ती भीति शक्यतों नक्की नाहींशी करण्याच्या हेतूनें) कांहीं धर्मवेत्ते आचार्य दुसरा पुत्र होअीतों त्या परस्त्रीशीं नियुक्तानें रतावयास धर्माची हरकत नाहीं असें मानतात. पण मग मात्र तीं दोघें पुन्हा पूर्ववत् पृथक् झालीं पाहिजेत. त्यापुढेंहि त्यांनीं कामसंबंध ठेवल्यास तीं पतित होतील.

[वरील भागांत नियोगविधीचें क्षत्रबीजादि तात्विक सविस्तर कोटिक्रमासुद्धां समर्थन करून त्यास स्पष्टपणें धर्मानुकूल म्हटलें असतांहि लगेच पाठोपाठ त्याच्या विरुद्ध हे श्लोक कसे येतात ते पाहा ! !]

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
अन्यस्मिन्हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ।।
नोद्वाहिकेषु मंत्रेषु नियोगः कीर्त्यतेक्वचित् ।
न विवाह विधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ।।
अयं द्विजैर्हिविद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ।।
समहीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।
वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतसः ।।

(अ. ९: ६४, ६५, ६६, ६७)

विधवा नारीला कोणत्याहि पतिव्यतिरिक्त पुरुषाशीं नियोजूं नये. विधवेला नियोगानें परपुरुषाशी रतूं देणें हा सनातन धर्माचा घात होय ! विवाहमंत्रांत नियोग (श्रुतींनीं) कुठेंहि सांगितलेला नाहीं. विधवाविवाहहि सांगितलेला नाहीं. विधवाविवाह आणि नियोग हा केवळ पशुधर्म होय ! मनुष्यांत ही दुष्ट रूढि ' राजर्षि-प्रवर ' वेनराजानें कामलोलुपतेनें त्याचा बुद्धिभ्रंश झाला असतां,

पाडली आणि वर्णसंकर केला. पण तिला 'विगर्हन्ति साधवः' सज्जन लोक अत्यंत, निंद्य, अधर्म्य, समजतात.

(नियोगाची 'पशुधर्म' म्हणून अितकी कडक निंदा केल्यानंतरहि पुन्हा या अध्यायांतच नव्हे, तर अितरत्रहि 'धर्म्य' म्हणूनच त्या विधीचा प्रपंच केला आहे ! असा अुलटसुलट मतांचा गोंधळ कसा सारखा चालतेला आहे, त्याची वानगी म्हणून याच अध्यायांतील वरील श्लोकांनंतर आलेले खालील श्लोक पहा—!)

यस्तल्पजः प्रमीतस्त क्लीबस्य व्यधितस्य च ।
स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥
—१६७

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम अेव च ।
गूढोत्पन्नौपविद्धश्च दायादां बांधवाश्च षट् ॥
—१५९

औरसः क्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।
दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांश भागिनः ॥
—१६५

हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रौ यथौरसः ।
क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं धर्मतः प्रसवश्च सः ॥
—१४५

पति वारला असतां विधवेनें नियोगविधीनें अुत्पादिलेला पुत्रच नव्हे तर पति जिवंत असतांहि तो क्लीब वा व्याधिग्रस्त असल्यास वडिलांच्या अनुज्ञेनें त्याच्या स्त्रीस परपुरुषाशीं नियोगविधीनें समागम करून जो पुत्र होतो तोहि क्षेत्रज पुत्र समजला जावा. औरसपुत्राप्रमाणेंच हा क्षेत्रज पुत्रहि धर्म्य असून त्याला पुत्राचे श्राद्धादिक सर्व

अधिकार आहेत. कारण तो 'दायाद' आहे. अितकेंच नव्हे, तर तो क्षेत्रज पुत्र दत्तक पुत्राहून श्रेष्ठ आहे.

(मनूंनीं दहा पुत्र सांगितले. **औरस, क्षेत्रज, दत्त, कृत्रिम** म्हणजे पुत्रवत मानलेला; **गुढोत्पन्न** म्हणजे लग्नानंतर स्त्रीला कोण्या अज्ञात मनुष्यापासून पतीला न सांगतां झालेला पुत्र; त्यावर त्या पतीचीच सत्ता असल्यानें तो पुत्र होय. लग्नापूर्वीं स्त्री कन्या असतां तिला कोणाकडून गुप्तपणें जो पुत्र होतो तोहि तिच्या लग्नानंतरच्या पतीचाच समजला जातो, तो कानीन. विवाह करतांना स्त्री गर्भिणी असल्यास तें पतीला माहीत असो वा नसो, पण तिला होणारा पुत्रहि तिच्या पतीचाच ठरतो, **तो सहोढ**. विकत घेतलेला तो **क्रीत**. विधवेनें विवाह केला असतां होतो तो **पौनर्भव**. टाकून दिलेला नी अितरांनीं वाढविलेला तो **अपविद्ध**.

ह्या दहा प्रकारच्या पुत्रांत औरस नी क्षेत्रज हे श्रेष्ठ होत. ह्या पुत्रांच्या प्रकारांवरून स्त्रीपुरुषासंबंधीं मनुष्यांची प्रवृत्ति त्या त्या सत्ययुगांतहि आजच्या कलियुगापेक्षां कोणच्याहि प्रकारें अधिक संयत होती असें फारसें दिसत नाहीं. स्त्रियांचे असले संबंध अगदीं अपवाद म्हणून शास्त्रकारांनीं दुर्लक्ष करण्याअितके तुरळकहि नव्हते. अितकेंच नव्हे, तर वरील प्रकारचे संबंध अितके वारंवार घडत, कीं त्यांचें स्वतंत्र वर्गीकरण करून पितृसंपत्तीच्या वांटणींत त्या त्या पुत्रांचे अंश ठरविणें धर्मकारांनाहि भाग पडावें !

विवाहसंबंध जितकी संयत नी अेकान्तिक असतील तितकी त्या समाजाची वैवाहिक नीति प्रशस्ततर होय असें जर म्हणावयाचें तर ह्या कलियुगांतील वैवाहिक नीति त्या सत्यत्रेताद्वापार युगांतील नीतीपेक्षां अधिक श्रेष्ठ होय असेंहि मानलें पाहिजे. कारण आजचें शास्त्र औरस नी दत्तक या दोन प्रकारच्या पुत्रांनाच पुत्र समजतें. कानीन, सहोढ, गूढोत्पन्न, क्षेत्रज प्रभृति पुत्रांना पूर्वीप्रमाणें माता-पितरांस पुं नाम नरकांतून तारणारे 'पुत्र' न समजतां आज अुलट

तसे संबंध तशा मातापितरांस नरकांत ढकलणारेच समजले जातात पण सत्ययुगादिक पूर्वींच्या युगांत तर क्षेत्रज, गुढोत्पन्न, सहोढ, कानीन अशा संबंधांचे पुत्रहि मातापितरांस 'पुं' नाम नरकांतून तारणारेच समजले जात. क्षेत्रज नी गूढोत्पन्न हे तर 'दायादांच्या' प्रशस्त वर्गांत मोडत नी त्यांस श्राद्धाचाहि प्रकट अधिकार मिळे ! या प्रकरणीं तरी कलियुग हेंच सत्ययुगाहून अधिक संयत नी धर्मशील मानणें भाग आहे !

ह्या दहा पुत्रांच्या वर्गीकरणांत आणि गांधर्वादि विवाहांत व्यक्त होणाऱ्या त्या सत्ययुगांतील स्त्रीपुरुषसंबंधीय वैवाहिक नीतीवरून असें स्पष्ट म्हणावें लागतें, कीं रशियांतील आजची जी स्त्रीपुरुषसंबंधीय नीति 'नवी नीति' म्हणून म्हटली जाते ती फारशी नवी नसून स्वैरतेंत तरी जवळजवळ 'जुनी नीती'च आहे, 'सनातन'च आहे आणि मनुस्मृतीला सनातन धर्माचा अपरिवर्तनीय आधारग्रंथ म्हणून म्हणणाऱ्या कोणाहि 'सनातनीय' गृहस्थाला तरी त्या नव्या नीतिपंथाला पाखंड म्हणून नाकें मुरडण्यास तोंड नाहीं ! पाखंड असलेंच तर तें नवें पाखंड नाहीं, अगदीं मनुप्रणीत, सत्ययुगीन, सनातन, पाखंड आहे !)

कन्यादानविचार

कामममामरणात्तिष्ठेद् गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।
न चैवेनां प्रयेच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥

त्रीणिवर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥

पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन् ।
स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥

त्रिंशद्वर्षोद्वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोष्ट वर्षी वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥

(अ. ९: ८९, ९०, ९३, ९४.)

कन्या ऋतुमती होऊन जन्मभर तशीच राहिली तरी चालेल पण तिला गुणहीन अयोग्य वराला केव्हांहि लग्नांत द्यायची म्हणूनच देऊं नये. ऋतुप्राप्तीनंतर तीन वर्षेपर्यंत वडिलांकडून लग्न ठिरवलें जाण्याची वाट पाहिल्यावर मग कुमारीनें आपल्याला योग्य वाटेल तो समगुणशील पति स्वतः निवडावा, वरावा. अशा अुपवर कुमारीच्या पित्यास त्या वरानें कोणचेंहि शुल्क देण्याचें कारण नाहीं. तिचा वेळींच विवाह न केल्यानें आणि ऋतुप्राप्तीनंतरहि तिला संभोग-सुखापासून वंचित केल्यानें तिच्या पित्याचें तिच्यावरील स्वामित्व त्याच्याकडे राहिलेलेंच नसतें.

विवाहित जीवनाचा आदर्श धर्म

अन्योन्यस्याव्यभीचारो भवेदामरणान्तिकः ।
अेष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्री-पुंसयोः परः ॥

तथा नित्यं यतेयाताम् स्त्री-पुंसौ तु कृतक्रियौ ।
यथा नाभिचरेताम् तौ वियुक्ता वितरेतरम् ॥

(अ. ९: १०१, १०२).

पतीनें पत्नीशीं आणि पत्नीनें पतीशीं कोणच्याहि प्रकारचा व्यभिचार न करतां, अेकत्र असो, दूर असो; पण आमरण परस्परांशीं निष्कपटपणें वर्तावें, हाच संक्षेपतः विवाहित जीवनाचा आदर्श धर्म होय !

(स्त्री-पुरुषधर्माचा हा अुत्कृष्ट समारोप झाला. ह्या अेकंदर सर्व प्रकरणांत अेक गोष्ट चट्कन् लक्षांत आल्यावांचून रहात नाहीं

ती ही, कीं पतिनिधनानंतर नियोग किंवा पुनर्विवाह किंवा आमरण ब्रह्मचर्ययुक्त जीवन नेण्याचें विधवेचे तीन्ही धर्मसंप्रदाय सांगितले असतांहि विधवेनें पतीसह सती जावें. पतीमागें जगूंच नये, असा विधि मात्र अिथें कुठेंहि धडधडीतपणें पुरस्कारिलेला नाहीं. सतीची रूढि प्रचलित झाल्यानंतरच्या कोण्या सतीच्या अभिमानी शास्त्रकारानें आपल्या त्या मतानेंहि पांचपंचवीस श्लोक ह्या स्मृतींत कसे घुसडले नाहींत देव जाणे ! क्वचित् तोंपर्यंत ही मनुस्मृतीची शेवटची संकलित प्रत जी भृगुसंहिता ती अितकी मोजून मापून, लेखी तोंडी सर्वप्रसिद्ध झालेली असेल, कीं तिच्या त्या अनुक्रमणिकाध्यायांचीं पक्कीं कडीकुलूपें ठोकून बंद केलेल्या पोलादी पेटींत बाहेरच्या अेका अक्षराची मुंगीहि घुसणें अशक्य व्हावें !)

पुत्र आणि पुत्री

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्टन्यां कथमन्यो धनं हरेत् ।।

(अ. ९: १३०.)

मुलगा हा आपला अत्माच आहे. मुलगी ही पण मुलाप्रमाणेंच आहे. तेव्हां ती जिवंत असतां (निपुत्रिक पित्याचें धन) तिच्यावांचून कोण घेअूं शकणार !

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
यदपत्यं भवेदस्यां तन्ममस्यात्स्वधाकरम् ।।

(अ. ९: १२७)

निपुत्रिकानें (मुलीच्या ठिकाणीं अुत्पन्न होणारा पुत्र माझे श्राद्धादि विधि करो असें तिच्या लग्नाच्या वेळीं ठरविणाऱ्या) विधीनें मुलीलाच मुलाचे अधिकार अर्पावे; कारण—

पौत्र दौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ।।
(अ. ९: १३३)

मुलाचा मुलगा आणि मुलीचा मुलगा यांत धर्मदृष्टीनें मुळींच अंतर नाहीं; कारण तीं दोघेंहि आजाच्याच देहापासून निर्मिलेलीं असतात. (याच्या अुलटहि कांहीं वचनें आहेतच !)

स्त्रीवध

मनुस्मृतींत, ती आज ज्या भृगुसंहितेच्या रूपानें आपल्यापुढें आहे, अशा स्थितींतहि, स्त्रियांना ब्राह्मणांप्रमाणेंच अेक विशेष सवलत मात्र, अेकंदरींत अगदीं स्पष्टपणें आणि जवळ जवळ विरुद्ध श्लोकांच्या अभावानें अेकमतें दिलेली आढळते. ती म्हणजे, स्त्री ही अवध्य आहे, तिला मारणें हें महापाप आहे. तिच्या हातून मोठमोठे अपराध घडले तरीहि तिला वध-दंड होतां कामा नये असा कडक दंडक घालून देणें ही होय. ह्या प्रकरणीं मात्र स्त्रियांना आजच्या दंड विधानापेक्षां (क्रिमिनल लॉपेक्षां) मनुस्मृतीचें प्राचीन दंडविधानच परवडेलसें वाटतें ! अुदाहरणार्थ खालील श्लोक पाहा—

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च शुविद्धानपि धर्मतः ।
शरणागत हन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संवसेत् ।।
(अ. ११: १८९.)

बालहत्या, कृतघ्नता, शरणागतहत्या आणि स्त्रीहत्या हीं घोर पापें करणाऱ्या मनुष्याशीं (प्रायश्चित्त घेतलें तरीहि) कोणी कोणत्याहि प्रकारचा संबंध ठेवूं नये.

आतेबहीण, मावसबहीण, प्रभृतींशीं विवाह करूं नये !

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्रियां मातुरेव च।
मातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चांद्रायणं चरेत् ।।

अेतातिस्त्रस्तुभार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नवः ।।
(अ. ११: १७१, १७२.)

आतेबहीण, मावसबहीण, मामेबहीण (किंवा भाची, पुतणी) ह्यांसारख्या बहिणीप्रमाणें असणाऱ्या स्त्रियांशीं लग्न लावणाऱ्या (वा संभोग करणाऱ्या) पुरुषास अधोगति प्राप्त होते, तो पतित होतो. (आज अनेक जातींतच काय पण प्रत्यक्ष ब्राह्मण जातींतहि ह्या कांहीं चाली धडधडीत चालू आहेत. आणि मनुस्मृतींत अस्पृश्यतादि जे आचार सांगितले आहेत त्यांस तोडतां म्हणून सुधारकांवर तुटून पडणारे अनेक ब्राह्मण–ब्राह्मणेतर सनातनी ह्या चाली पाळणाऱ्या जातींतहि आहेतच ! त्यांनीं स्वतःसच पतित म्हणणें सोडून मनूंतील आचार परिवर्तनीय आहेत, त्रिकालाबाधित नाहींत आणि राष्ट्र-हितास परवडतील ते घेअून शेष सोडावे असें तरी मानलें पाहिजे. तीच स्थिति कन्येच्या शुल्काविषयीं. शूद्रांनीं देखील शुल्क घेअूं नयें. शुल्क घेणें हें प्रच्छन्न कन्याविक्रयाचें पापच आहे असे अनेक कडक निषेधाचे श्लोक मनूंत असतांहि कित्येक ब्राह्मण ज्ञातीसुद्धां, शुल्क धडधडीत धर्मसंस्कारपूर्वक घेतात नी तरीहि 'मनूंतील अक्षर नी अक्षर त्रिकालाबाधित धर्म' आहे म्हणून ओरडतच असतात ! शुल्क-निषेधाचे वानगी म्हणून अनेक श्लोकांपैकी खालील श्लोक पाहा–

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुमृषैव तत् ।
अल्पोप्येवं महान्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥
(अ. ९; ५३)

आर्य नांवाच्या विवाहांत (कीं जो विवाह ब्राह्मणांनाहि युक्त असून ज्यांनीं सात पिढ्या अुत्तम गति पावतात म्हणून (अ. ३: ३८ श्लोकांत मनुभगवानांनींच सांगितलें आहे, त्यांतहि) कन्येच्या पित्याला वरानें अेकदोन गायबैलांच्या जोड्या द्याव्या म्हणून जरी 'कित्येक' म्हणतात तरी तें व्यर्थ आहे. कारण थोडें वा फार असो, पण शुल्क घेणें म्हणजे कन्याविक्रयच असल्यानें तो प्रकार निंद्यच होय. (फार कशाला, ब्राह्मणांनीं तर काय पण शूद्रांनीं सुद्धां या पापापासून दूर राहावें.

आददीत न शूद्रोपि शुल्कं दुहितरं ददन् ।
शुल्कं हि गृण्हन्कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥
नानु शुश्रूम जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ।
शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥

(अ. ९: ९८, १००)

शूद्रानें देखील कन्येचें मूल्यच असलेलें शुल्क घेअूं नये. त्याला शुल्क नांव दिलें तरी तो लबाडीनें छपविलेला कन्याविक्रयच होय ! पूर्वीच्या युगांतहि कन्याविक्रयाचें पाप ज्या गोंडस नांवानें छपविलें जातें तें शुल्क कोणीहि घेतल्याची गोष्ट आम्हांस ठाअूक नाहीं !

(मनुस्मृतींतले सारे श्लोक, जगदुत्पत्तीसहच मनुभगवानांनीं सांगितले नी त्यांतील अक्षर नी अक्षर अपरिवर्तनीय धर्म आहे या दोन्ही समजुती साफ खोट्या पाडण्यास तीनचार श्लोकदेखील अगदीं बिनतोड पुरावा आहे ! जर जगतोत्पत्तीसहच ही स्मृति रचली तर तिच्यांत वारंवार जे 'कित्येक अमुक म्हणतात' अशीं भिन्न आचार्यांचीं मतें सांगून तीं खुडलीं आहेत ते आचार्य काय साऱ्या सृष्टीच्याहि आधीं झाले होते ? 'कित्येक असें पुढें म्हणतील' अशी भाषा देखील नाहीं. 'म्हणाले, म्हणतात' अशी भाषा आहे. अर्थात् अैतिहासिक दृष्टीनेंच याचा अगदीं नीट अुलगडा होतो, कीं भृगूनें ही संहिता

रचतेवेळीं ज्या अनेक आचार्यांचीं मतें प्रचलित होतीं तीं अुल्लेखिलीं आणि प्राचीन मनुस्मृतीचे हे संस्कार सिद्ध केले. अनेक स्मृत्या त्या काळीं असल्याचें कितीतरी अुल्लेख ' या वेदबाह्या स्मृतयः ' प्रभृति श्लोकांतून स्पष्टपणें आलेले आहेत! सर्व सृष्टि अेक दिवशी झाली नाहीं, मनुष्यच सृष्टीनंतर लाखों वर्षांनीं झाला, तर मनूंची गोष्टच दूर! ह्या सृष्टिविज्ञानानें सिद्ध झालेल्या घटना नाकारून या ग्रंथाचें योग्य तें महत्वहि कमी करण्याचें पाप 'सनातन' थोतांडानें कोणी करूं नये हेंच युक्त. पुन्हा वरील श्लोकांत 'शुल्क घेण्याची चाल आम्ही कधींहि अैकली नाहीं' असें ठासून सांगणारा हा ग्रंथकार स्वतःच 'आर्षविवाहांत शुल्क घेतात; ब्राह्मणांच्या सात पिढ्या तो विवाह अुद्धारतो' हें याच ग्रंथाच्या तिसऱ्या अध्यायांत तितकेंच ठासून सांगतो! अर्थात् तो ग्रंथकार अेकच होता हें मानून त्यास भ्रमिष्टांत ढकलण्यापेक्षां हे असले अगदीं परस्परविरुद्ध असे अनेक श्लोक अनेक शास्त्रकारांनीं वेळोवेळीं रचलेले नी नंतर अेकत्र संकलिलेलेच मानणें हेंच त्या थोर स्मृतिकारांच्या योग्यतेस निष्कारण कमीपणा न आणणारें नाहीं काय? सामान्य ग्रंथकारालाहि जी गोष्ट सुसंगतपणें सांगतां येती ती मनुभगवानांना सांगतां आली नाहीं आणि त्यांच्या ग्रंथांत अितकी विसंगतता आहे, कीं त्यांचा समन्वय लावण्यास मीमांसादिकांच्या अवडंबरी नी अतथ्य गृहीतकृत्यांचें अुसनें साहाय्य घ्यावें लागावें असें मानण्यांतच मनुभगवानांची असह्य निंदा आमच्या 'सनातनी' थोतांडांत घडत आहे!)

पुरुष हा स्त्रीहि आहे, पति हा पत्नीच्या उदरीं जन्मतो—

पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
जायायास्तद्धि जायत्वं यदस्यां जायते पुनः ॥

अेत्तवान् अेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजैति ह ।
विप्रा प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृतांगना ॥
(अ. ९; ८, ४५)

पति हा गर्भरूपानें पत्नीच्या पोटीं पुनः जन्मतो यास्तवच पत्नीला जाया म्हणतात. ज्या अर्थी पुरुष हा स्वयमेव पूर्ण शरीर नसून आपल्या स्त्रीशीं समागम पावल्यावरच त्याचा देह पूर्णता पावतो नी प्रजोत्पादनक्षम होतो त्याअर्थीं शहाणे लोक भर्ता हीच भार्या, पुरुष हाच स्त्री होय. (ते दोन्ही मिळूनच अेक देह, एक जीव होतो) असें म्हणतात !

प्रसंगीं स्त्रीनें शिल्पवृत्ति करावी.

विधाय वृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत् कार्यवान्नरः ।
अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमन्यपि ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवयेन्नियमस्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायेव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥

पतीनें दूर प्रवासीं जातांना पत्नीच्या पोषणाची व्यवस्था करून जावें. चरितार्थाची सोय नसली म्हणजे चांगली स्त्रीदेखील बिघडण्याचा संभव आहे. पतीमागें पत्नीनें नियमपालनें दिवस काढावे. अगदींच साधन नसेल तर योग्य ते शिल्प व्यवसायहि करून पोट भरावें. (ह्या नी पूर्वीं स्त्रीस्वभावविषयीं दिलेल्या अनेक श्लोकांवरून सत्ययुगांतील माणसें कलियुगांतील माणसांहून कांहीं निराळीं नव्हतीं हें उघड आहे. तींहि 'बिघडत' असत. अितकी वारंवार, कीं सत्ययुगामध्येंहि त्यांना निर्बंधांच्या कडीकुलुपांत ठेवतां ठेवतां स्मृतिकारांनींहि हात टेकून म्हणावें, कीं, 'मात्रास्वस्त्रादुहित्रा वा नाविविक्तासनो भवेत् ! बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥'

अनुलोम विवाहीं वांटणी

ब्राम्हणस्यानुपूर्वेण चतस्र तु यदि स्त्रियः ।
तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेयं विधिः स्मृतः ॥
त्र्यंशं दायाद्धरेत् विप्रः द्वावंशौ क्षत्रिया सुतः ।
वैश्याजः साधमेवांशमंश शूद्रासुतो हरेत् ॥
(अ. ९; १४९, १५०.)

ब्राह्मणाला चारी वर्णांच्या चार लग्नांच्या भार्या असतील तर त्या चारींच्या मुलांनाहि त्याच्या मातेची वांटणी मिळावी. तीन भाग ब्राह्मणीपुत्र, दोन भाग क्षत्रीयापूत्र, दीड वैश्यापुत्र नी अेक शूद्रपुत्र. (मातृसावर्ण्य चालू केल्यावरहि ब्राह्मणादिकांकडे भिन्नवर्णीय लग्नाच्या बायका असून त्यांचे पुत्र दायादाचा धार्मिक अधिकार अुपभोगीत हें ह्या प्रकारच्या अनेक श्लोकांवरून अुघड आहे. पण लगेच नेहमींप्रमाणें अुलट श्लोकहि त्याखालीच दत्त म्हणून अुभा आहे कीं, ' ब्राह्मणक्षत्रियविशां शुद्रा पुत्रो न रिक्थभाक् ! ' (अ. ९: ११५) शूद्रास्त्रीच्या पुत्राला वांटा मुळींच देअूं नये ! !)

(१० व्या अध्यायांत प्रतिलोम विवाहापासून होणाऱ्या संतति कोणच्या जातींत मोडतात त्याचें वर्णन आहे. यांवरून आज चंडाल, अग्र, मांग, निषाद, प्रभृति अस्पृश्य जाती आहेत त्या बहुतेक चातुर्वर्ण्याच्याच रक्तबीजाच्या आहेत असें मनुस्मृतीस सर्वथैव प्रमाण मानणाऱ्यांना तरी मानलेंच पाहिजे. अुदाहरणार्थ—)

शूद्रादत्योगवः क्षत्ता चांडालश्चाधमोनृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकरः ॥
(अ. १०; १२)

शूद्र पुरुषापासून वैश्य स्त्रीच्या ठायीं झालेला तो अयोगव, क्षत्रीय स्त्रीच्या ठायीं क्षत्ता, नी ब्राह्मण स्त्रीच्या ठायीं चंडाल अुत्पन्न झाला.

(म्हणजे समजा, अेका ब्राह्मणास दोन मुली. अेक ब्राह्मणाला दिली तिचा पुत्र ब्राह्मण. दुसरी शूद्राला मिळाली तिचा पुत्र चंडाल. म्हणजे आजचे महार प्रभृति अस्पृश्य हे आम्हां ब्राह्मणादिकांचे सख्खे मावसभाअू आहेत ! ! त्यांच्यांत आमच्यांत अेकच रक्तबीज संचरतें आहे ! ! पुन्हा ब्राह्मणांनीं चंडालादिक स्त्रियांशीं विवाह केल्याचीं अुदाहरणें याच स्मृतींतील श्लोकांतून मागच्या लेखांकांत दिलेलींच आहेत. त्या चंडाल स्त्रिया ब्राह्मणीच होअून 'जगद्वंद्य' हि झाल्या !)

जे जे श्लोक प्रक्षिप्त ते ते वाअीटच आहेत असें नाहीं !

मनुस्मृतींतील महिला विषयकबहुतेक महत्वाचें श्लोक या लेखमालेची स्थलमर्यादा संभाळून देतां आले तितके येथवर दिले. मनुस्मृतीच्या यापुढच्या आकराव्या, बाराव्या अध्यायांत या विषयाचे फारसे श्लोकहि नाहींत. लेखावकाशहि संपला. तेव्हां आतां समारोपाच्या वेळीं या लेखमालेंत प्रक्षेपक श्लोकांनीं मूळ ग्रंथांत परस्परविरुद्ध विधानांचा जो धुडगूस घातला आहे त्याविषयीं वारंवार जे दोषसूचक अुल्लेख करावे लागले त्यांची निःपक्षपातानें दुसरी बाजूहि सूचित करणें आमचें कर्तव्य आहे.

राष्ट्राची परिस्थिति जशी बदलत गेली तसे मनुभगवानांचे कांहीं निर्बंध (कायदे) राष्ट्रहितार्थ बदलणें योग्य वाटूनच पुढील शास्त्रकारांनीं त्यांच्या मतें लोकहितास ह्या नवीन परिस्थितींत ज्या अवश्य त्या नवीन सुधारणा घडवून आणण्यासाठीं नवीन निर्बंध स्मृतींत घातले. ह्या हेतूनें जे श्लोक मनुस्मृतींत वेळोवेळीं घातले गेले ते प्रक्षिप्त असले तरी ते घालणाऱ्यांचा हेतु राष्ट्रहितकारकच होता, लबाडीचा नव्हता. व्यक्तिशः त्यांना त्यामुळें कांहीं विशेष लुबाडायचे नव्हतें, हें आपण विसरतां कामा नये. मूळच्या निर्बंधांना

विरुद्ध असे जे श्लोक मागाहून घातलेले दिसतात ते बहुधा नीति-कल्पनांचा आणि सात्विक संयमाचा विकासच व्यक्तविणारे आहेत ही गोष्टच त्या प्रक्षेपकांच्या सद्हेतूचा बळकट पुरावा आहे. असल्या श्लोकांचे प्रक्षेपक हे त्या त्या काळचे सदिच्छ सुधारकच होते.

अुदाहरणार्थ नियोगाची रीत घ्या. आर्य राष्ट्र अल्पसंख्य होतें, त्यांच्या शत्रूंचा वेढा अजित होता, राष्ट्रवृद्धीस निर्जन पण सुपीक भूमि वाटेल तितकी पुढें मोकळी होती— तेव्हां राष्ट्राचें संख्याबळ वाढविणें हितकर होतें. यास्तव कुमारीपुत्र (कानीन), लग्नाचे वेळीं पूर्वगर्भ असलेल्या कुमारीचा पुत्र (सहोढ), स्वतःच्या पत्नीनें पतीस न कळवितां परपुरुषापासून अुत्पादिलेला पुत्र मानून प्रतिपाळण्याचा अुदारपणा राष्ट्रहिताकडे दृष्टी देअून दाखवावा आणि त्यायोगें आर्यबीजाचा कण नी कण राष्ट्रीय संख्याबळ वाढविण्याकडे अुपयोजिला जावा हेंच राष्ट्रहिताचें होते. पत्नी ही पतीचें क्षेत्र; त्यांत जें उत्पन्न ते पतीच्याच स्वामित्वाचें आहे ह्या सूत्रान्वयें हे सारे पुत्र पुत्रांप्रमाणें प्रतिपाळले जावे ही प्रवृत्ति अशा काळीं राष्ट्रीय संख्याबळास हितकारक होती वंशक्षय होअू नये म्हणूनच धर्म्य मानिलेल्या नियोगाचेंहि हेंच समर्थन होय. आजकालच्या जर्मनी, फरान्स, अिटली, रशिया प्रभृति राष्ट्रांवर जेव्हां जेव्हां संख्याक्षीणतेचें संकट कोसळलें तेव्हां तेव्हां वैवाहिक निर्बंध असेच ढिले करावे लागले आणि विवाहबाह्य संततीहि या वा त्या सूत्रान्वयें नैर्बंधिक (Legitimate and legal) मानली गेली; अुत्तेजनार्ह ठरली.

ती परिस्थिति पालटून आर्यराष्ट्र जिकडे तिकडे फैलावल्यावर संख्याबळाचा प्रश्न विचारांत घेतला जाअीनासा झाला; नियोगादि चालींत तोच मुख्य हेतु होता याची जाणीवहि पुसट झाली; त्या वैवाहिक ढिलेपणाचें शल्य मनास बोंचूं लागलें; त्या प्राचीन रूढींचे दुष्परिणामच तेवढे ठळकपणें दिसूं लागले आणि समाजापुढें वैवाहिक नीतीचा उच्चतम आदर्श ठेवणेंच त्याच्या हिताचें आहे असें त्या

वेळच्या सुधारकांना वाटूं लागलें. वाढत्या नीतिमत्तेचा हा विकासच होता. यास्तव त्या वेळच्या ब्राम्हणक्षत्रियांनीं, ब्रम्हर्षींनीं आणि राजर्षींनीं, वैवाहिक जीवनास नी स्त्रीपुरुषसंबंधास शक्य तितके अेकनिष्ठ, प्रामाणिक नी संयत करणारे नवीन निर्बंध प्रचलविले नी नियोगादिक पूर्वधर्म वर्ज्य मानले. त्या वैवाहिक उच्चतर आदर्शाचे समर्पक श्लोक मनुस्मृतींतील पूर्वश्लोकांच्या आगेंमागें प्रक्षेपून त्या निर्बंधासहि मनूच्या नांवाचा आसरा घेतला. या मद्यनिषेध, नियोग-त्याग, मांसासनत्याग, यज्ञहिंसानिषेध, कानीनादि पुत्रांचा निषेध प्रभृति प्रकरणीं तरी सत्ययुगांतील पूर्वाचार्यांपेक्षां अर्वाचीन आचार्यांचा, धर्माचा नी नीतीचा आदर्शच अधिक समयशील, दया-दाक्षिण्यशील, नी सत्यशील असलेला आढळतो. सत्ययुगीन निर्बंधांनीं ज्या भोगांना ते प्रकटपणें भोगूं शकत अशा अनेक स्वैरभोगांस या नव्या आचार्यांना त्यांच्या स्वतःच्या या कडक नव्या निर्बंधामुळें आंचवावें लागलें. पण हें कळत असूनहि त्यांनीं आपल्या स्वैरतेवर आपण होअून कडक बंधनें घालून घेतलीं हें त्या ब्राह्मण शासन-कारांच्या नी क्षत्रियशास्त्रगोप्त्यांच्या समाजहितार्थ केलेल्या त्यागाचें नी उच्चतर नीतिमत्तेचेंच दर्शक आहे. खरोखर, सत्ययुगीन धर्मा-पेक्षां हे कलियुगीन धर्मच अधिक धर्मशील आहेत. कारण ह्या प्रक्षेपक अर्वाचीन आचार्यांनीं प्राचीनांत जें अेकंदरींत वर्ज्य तेंच बहुधा कलिवर्जांत वर्ज्य ठरविलें आहे.

त्या गडबडगुंडयाचा सारा दोष आमच्या 'शब्दनिष्ठ सनातन' प्रवृत्तीचाच आहे !

प्रक्षेपकांचा हेतु चांगलाच होता हें वर दाखविलें. आतां सगळयांत मोठा दोष म्हणजे त्यांनीं त्यांना चांगल्या वाटणाऱ्या सुधारणा स्वतःच्या श्लोकांत स्वतःच्या नांवावर न प्रसिद्धितां प्राचीन मनुस्मृतींतच मनूच्या नांवें दडपून दिल्या हा होय. त्या योगें त्या

साऱ्या ग्रंथाची खिचडी होऊन मूळ मनु काय म्हणतात नी प्रक्षेपकांचें प्रक्षिप्त मत कोणचें हें निश्चितपणें सांगणेंच दुर्घट झालें. ही धादांत लबाडी होती. परंतु ती करण्यांतहि त्या प्रेक्षपकांचा हेतु एकंदरींत परोपकाराचाच होता. कारण जें जें नवीन तें तें चांगलें आहे म्हणून न स्वीकारतां, तें श्रुतिपुराणोक्त असलें तरच स्वीकार्य होय असा दंडक अगदीं मनूपासूनच आमच्या रोमरोमीं खिळलेला होता. वेदांत आहे तेंच मी सांगतों अशा खऱ्याखोटया शपथा मनूला देखील वारंवार ह्या स्मृतींत घ्याव्या लागल्या. तेव्हां मनुस्मृति धर्म्य ठरूं शकली. स्वतः मनुस्मृतींतहि 'अितर स्मृति खोटया आहेत, त्या पाळूं नका' हें सांगतांना अगदीं शेवटच्या १२ व्या अध्यायांत ९६ व्या श्लोकांत सांगितलें आहे, कीं

'तान्यर्वाक् कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च'

त्या मनुस्मृतीहून अितर स्मृति त्याज्य आहेत. कां ? त्यांतील निर्बंध समाजहितास बाधक आहेत असें सिद्ध होतें म्हणून नव्हे तर मुख्यत्वें-करून त्या अेकाच महाकारणासाठीं ! अर्वाक् कालिकतया ! त्या अर्वाचीन आहेत म्हणून ! ! जें जें अर्वाक्कालीन, अद्यतन, अद्यावत् तें तें टाकाअूं असलेंच पाहिजे — हा मनूचाच दंडक ! त्यामुळें पुढच्या शास्त्रकारांना आपल्या सुधारणा लोकांच्या गळीं अुतरविण्यास आपले श्लोक मनूच्या प्राचीन स्मृतींतच दडपण्यावांचून गत्यंतर अुरलें नाहीं ! हा दोष मुख्यतः त्या प्रक्षेपकाचाच नसून त्याचें खापर पुष्कळ अंशीं ह्या आमच्या पूर्वापार 'शब्दनिष्ठ सनातन' प्रवृत्तीवरच फोडलें पाहिजे !

अैतिहासिक दृष्टीनें मात्र ही अडचण मुळींच पडत नसून सारा उलगडा समाधान-कारकपणें होतो.

परंतु कोणचा श्लोक प्रक्षिप्त, कोणचा मूळ, कोणचा वेदनिष्ठ नी कोणचा वेदबाह्य, ही भानगड अैतिहासिक दृष्टीनें हा ग्रंथ वाचणाऱ्या आम्हांसारख्यास मुळींच नडत नाहीं. तो अेक अैतिहासिक चर्चेचा विषय अितकेंच त्याचें महत्व. राष्ट्राच्या आजच्या परिस्थितींत राष्ट्रधारणास जो श्लोक अुपयुक्त वाटेल तो, मनूचा असो, प्रक्षिप्त असो, तो आम्ही आचरूं; जेथें तो परवडणार नाहीं तेथें राष्ट्रहितसाधक असे अद्यावत् ज्ञानाच्या कसोटीस अुतरणारे नवीन निबंध करूं. खरेंखोटें, चांगलेंवाअीट, हें ठरविण्याची 'अर्वाक कालिकता' ही अेकमेव कसोटी आहे हें आम्हांस मुळींच मान्य नाहीं. जुनें तें सोनें हें जसें कधीं खरें असतें तसें जुनें तें शिळें हेंहि खरेंच असतें.

मनूचें अक्षर नी अक्षर खरेंच, ती स्मृति सुसंगतच आहे असें मानणाऱ्या शद्वनिष्ठ सनातन्यांनाहि तींतील शेंकडों धडधडीत अन्योन्यविरुद्ध श्लोकांचा समन्वय लावतां नाकीं नव येअून शेवटीं प्रत्येक टीकाकार मनुस्मृतीचे श्लोक जरी बदलत नाहींत तरी अर्थ बदलून बदलून अेकेक नवीन मनुस्मृति लिहितो. मनूंत मांस खाणें धर्म्य आहे असें म्हणून ब्राह्मणांच्या कांहीं जातीच्या जाती मांस खातात, कांहीं मांस वर्ज्य पण मासे धर्म्य म्हणून मनूच्या नांवें मासे खातात, कांहीं मनू दोन्ही वर्ज्य मानतो असा समन्वय लावून केवळ शाकाहार करतात! ही प्राचीन परंपरा आजहि चालवून कोणी अनुलोम विवाहहि मनूच्या नांवें अधर्म्य समजतात तर कोणी त्याच मनूच्या नांवें आज धडधडीत प्रतिलोम विवाह 'शास्त्रोक्त' मानून ब्राह्मणाची मुलगी वैश्यास देतात! अशी बिचाऱ्या मनूच्या शद्वाशद्वाची कुतरओढ होअून आजहि मनुस्मृतीच्या श्लोकांची अेकच प्रत असतां तिच्या अर्थाच्या पांचशेंजणांनीं पांचशें मनुस्मृत्या करून सोडल्या आहेत!

पण अैतिहासिक दृष्टीच्या वाचकांना तसा दुसराहि शद्वच्छल करण्याचें कारणच पडत नाहीं. आजची मनुस्मृति अेकटांकीं, सुसंगत,

अेका ग्रंथकाराची मूळ स्मृति नाहीं; ती अेक भिन्न मतांची संकल्पित संहिता आहे. वेदकाळच्या अितिहासाप्रमाणें ज्या रूढि अत्यंत प्राचीन ठरतात त्यांचे समर्थक श्लोक पाहिले, त्यानंतरच्या अितिहासकालांत ज्या रूढी गळलेल्या आढळतात त्यांच्या नियोग, मांसाशनप्रभृति निषेधाचे श्लोक त्यानंतरचे प्रक्षिप्त, अशा अितिहासाच्या स्वतंत्र पुराव्यानें प्रक्षिप्त श्लोकांची छाननी अेकंदरींत बरोबर करतां येते. तरीहि अमुक श्लोक मूळचा वा प्रक्षिप्त आहेच आहे असा दुराग्रहि धरणें दुर्घट आहे– अितकी ती खिचडी शिजून एकजीव झालेली आहे– हेंहि अैतिहासिक वाचक विसरत नाहीं. शेवटीं कोणचाहि श्लोक मूळचा म्हणून चांगला, प्रक्षिप्त म्हणून वाअीट वा स्मृतींतला म्हणूनच अनुल्लंघ्य असें मानीत नाहीं. तर आजच्या राष्ट्रीय परिस्थितींत हितकारक असेल तर मानतो नाहींतर तसा हितकारक तो नवीन निर्बंध नवीन म्हणून चक्क सांगून स्वीकारतो. विज्ञाननिष्ठ, प्रत्यक्षनिष्ठ, अद्यावत् प्रवृत्ति ती हीच. ह्याच प्रवृत्तीनें नी ह्याच अैतिहासिक दृष्टीनें मनुस्मृतीच नव्हे, तर श्रुतीहि वाचल्या असतां त्यांच्या अर्थाची दुर्दशा न होतां तो पुष्कळ अधिक सरळपणें लागतो, त्या ग्रंथाची नसती विटंबना टळते.

शेवटीं, या लेखमालेच्या आरंभीं दिलेल्या कारणासाठीं या प्राचीन नी पूज्य महद्ग्रंथाची थोरवी आठवून नी त्याचे आमच्या हिंदुराष्ट्रावर शतकानुशतकें झालेले अुपकार स्मरून, अेका काळीं जपानपासून यवनद्वीपापर्यंत (ग्रीसपर्यंत) धर्मग्रंथ वा निर्बंधशास्त्र म्हणून मूर्धाभिषिक्तत्व पावलेल्या नी शत भाषांतून भाषांतरिलेल्या त्या मनूस्मृतीस नी मनुभगवानांसच नव्हे, तर भृगुसंहितेस नी भृगुॠषींसहि वारंवार वंदून आम्ही ही लेखमाला संपवतों.